

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI**

**YOKSULLUK DÖNGÜSÜ BAĞLAMINDA SOKAKTA
ÇALIŞAN ÇOCUKLAR**

Doktora Tezi

Servet GÜN

Ankara-2010

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI**

**YOKSULLUK DÖNGÜSÜ BAĞLAMINDA SOKAKTA
ÇALIŞAN ÇOCUKLAR**

Doktora Tezi

Servet GÜN

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Metin ÖZÜĞURLU**

Ankara-2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

**YOKSULLUK DÖNGÜSÜ BAĞLAMINDA SOKAKTA
ÇALIŞAN ÇOCUKLAR**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Metin ÖZUĞURLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Pof. Dr. A. Gürhan FİŞEK

Doç. Dr. Metin ÖZUĞURLU

Doç. Dr. Ayşe GÜNDÜZ-HOŞGÖR

Doç. Dr. Özkan YILDIZ

Yrd. Doç. Dr. Aynur ÖZUĞURLU

İmzası
.....
M. Özdoğan
07.07.2010
.....
Aynur Özüğurlu
.....

Tez Sınavı Tarihi 07.07.2010

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (09/08/2010.)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Servat Gül

İmzası

Servat Gül

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR FENOMEN OLARAK YOKSULLUKTAN TARİHSEL-TOPLUMSAL BİR OLGU OLARAK YOKSULLUĞA: BİR KAVRAM FETİŞİZMİNİN DEŞİFRESİ 10

1.1 Yoksulluk Tartışmalarına Giriş.....	12
1.1.1 Yoksulluğu Tartışmaya Soyunmuş Bazı Kavramlar	18
1.1.1.1 “Evrensel” Bir Yoksulluk Betimlemesi: Mutlak Yoksulluk.....	19
1.1.1.2. Göreli Yoksulluk.....	20
1.1.1.3. Yoksulluk Kültürü.....	22
1.1.1.4. Altsınıf ya da Dipsınıf (Underclass)	25
1.1.1.5. Avrupalı Bir Kavram: Sosyal Dışlanma	27
1.1.1.6. Yeni Yoksulluk	30
1.2. Kavramsal Netleşme: Yoksulluğun Yapısal Analizi	32
1.2.1. Kapitalist Toplumsal İlişkilerin Bir Çelişkisi Olarak Yoksulluk.....	33
1.2.1.1. Kentsel Yoksulluk.....	36
1.2.1.2. Yoksulluk İçindeki Çocuk: “Çocuk Yoksulluğu”	39

İKİNCİ BÖLÜM

YOKSULLUKTAN SEFALETE BİR GÖÇ HİKÂYESİ: İLKEL SERMAYE BİRİKİM SÜREÇLERİ VE MÜLKSÜZLEŞME	44
2.1. İlkel Sermaye Birikimi ve Mülksüzleşme	46
2.2. Göç ve Nedenleri.....	49
2.2.1. Ekonomi Politikaları, Göç ve Mülksüzleşme.....	49
2.2.2. Zorunlu Göç ve Mülksüzleşme	52
2.3. Kentsel Sefalet ve Çocuk Emegi.....	59
2.3.1. Hane Emeginin Metalaşması.....	63
2.3.2. Gündelik Direnişin Mantığı ve Sokakta Çalışma.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYADA, TÜRKİYE’DE ÇOCUK EMEĞİ VE SOKAKTA ÇALIŞMA	68
3.1. Dünyada Çocuk Emegi ve Çalışan Çocuklar	72
3.2. Türkiye’de Çocuk Emegi ve Çalışan Çocuklar.....	75
3.2.1. Çocuk Emegi Üzerine Türkiye Çalışmaları	75
3.2.2. Sokakta Çalışan Çocuklar Üzerine Türkiye Çalışmaları	81
3.3. Çocuk Emegi Yelpazesinin Genişlemesi	89
3.4. Sokakta Çalışma Biçiminin Çocuk Emegi İçindeki Yeri.....	91
3.4.1. Sokakta Çalışan Çocuklar	92
3.4.2. Sokakta Çalışma: İstismar mı? Sömürü mü?	98
3.4.2.1. İstismar ve İhmal.....	99
3.4.2.2. Sömürü	101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YOKSULLUK DÖNGÜSÜNÜN SIRRI: SOKAKTA ÇALIŞMA

(MERSİN ÖRNEĞİ)..... 104

4.1. Yoksulları Çeken Bir Kent: Mersin 105

4.2. Çalışmanın Metodolojisi 108

4.2.1. Kavramdan Olguya: Araştırma Sorunsal ve Soruları..... 111

4.2.2. Görüngüden Gerçeğe Yoksulluk..... 114

4.2.3. Araştırmanın Yöntem ve Teknikler 116

4.3. Mersin Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırması 118

4.3.1. Hane Emeğinin Metalaşmasında Etkili Olan Göstergeler ve Hane
Emeğinin Metalaşma Düzeyleri 119

4.3.2. Dayanışma Ağlarının Niteliği ve Sokakta Çalışma Arasındaki İlişki..... 131

4.3.3. Sokakta Çalışma ve Eğitim Arasındaki İlişki 134

4.3.4. Sokakta Çalışan Çocuğun Gelecek Algısı..... 138

4.4. Çalışmanın Soruları Bağlamında Alan Araştırmasının Değerlendirilmesi..... 140

SONUÇ..... 143

KAYNAKÇA 150

Ek-1: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu..... 171

Ek-2: Hane Görüşme Formu 172

Ek-3: Anket Formu..... 173

ÖZET..... 174

ABSTRACT 176

GİRİŞ

Yoksulluk, içinde yaşamakta olduğumuz dünya düzeninin giderek yaygınlaşan ve derinleşen önemli olgularından birisidir. Yaygınlaşma ve derinleşme eğiliminin doğal bir sonucu olarak sorun ile ilgili binlerce çalışma yapıldı ve yapılmaya devam ediyor. Yine bu eğilimin bir sonucu olarak, birçok ulusal ve uluslararası kuruluş konu hakkında raporlar yayınladı ve yayınlamaya devam ediyor. Sonuç olarak yoksulluk, hem akademik çevrelerin hem de siyasa yapıcılarının gündeminde bir sorun olmaya devam ediyor. Bu yoğun ilgiye rağmen onlarca yıldır soruna ilişkin etkin çözümler üretilebildiğini söylemek ise ne yazık ki olası değildir. Bu çözümsüzlüğün en önemli nedenlerinden biri, yoksulluk olgusunu tanımlamak üzere geliştirilen kavramların yoksulluk olgusunu temsil etmiyor olmasıdır. Birebir anlatımla, yoksulluk olgusuyla olguyu anlamaya/açıklamaya hizmet edecek kavramların örtüşmüyor olması sorunla mücadele edilmesini büyük ölçüde engellemektedir.

Kavramlar gerçeği görebilmenin ve anlayabilmenin bir yolu olabileceği gibi gerçekliğin üzerini örtmenin aracına da dönüşebilir. Kavramlar kendiliğinden ortaya çıkmazlar. Belirli tarihsel ve toplumsal koşullarda ortaya çıkarlar ve belirli amaçlarla yeniden üretilirler. Kavramlar, bir sorunu anlama ve çözmeye de hizmet edebilir; bir sorunu anlaşılmaz kılmaya, dolayısıyla bir çözümsüzlüğü sürdürmeye de hizmet edebilir. Kavramların gerçeklik ile ilişkisi ya da ilişkisizliği toplumsal algıyı/toplumsal bilinci şekillendirebildiği için, kavramlar çoğunlukla egemen bilincin bir ürünüdürler. Karl Marx, *Alman İdeolojisi*' adlı çalışmasında (2004: 75) zihinsel süreçler ile egemen bilinç arasındaki ilişkiselliğin altını şu şekilde çizmektedir:

Egemen sınıfın düşünceleri bütün çağlarda egemen düşüncelerdir. Toplumun egemen *maddi* gücü olan sınıf aynı zamanda egemen *zihinsel* güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf aynı zamanda zihinsel üretim araçlarını da emrinde bulundurur. Bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenler de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır. (...) Egemen düşünceler fikirler biçiminde kavranan maddi, egemen ilişkilerdir, şu halde bir sınıfı egemen sınıf yapan ilişkilerin ifadesidirler; başka bir deyişle bu düşünceler, onun egemenliğinin fikirleridirler.

Fikirler ve düşünceler kavramlar aracılığıyla ve kavramların içeriğiyle inşa edilir. Dolayısıyla, egemen bilincin topluma egemen kılınmasının araçlarından biri olan kavramlar/kavramsal formülasyonlar son tahlilde sınıfsal mücadele/müdahale alanı ve aracıdır. Kavramlar, toplumsal zihinsel süreçlerin işleyişi bakımından, statükonun sürdürülmesi ve pekiştirilmesi bakımından önemli olduğu gibi soruna ilişkin, yoksulluğa ilişkin, nedenlerin de çarpıtılabilmesinde etkili olabilmektedir. Dolayısıyla kavramsal formülasyon ile birlikte sorun, toplumsal yaşamın doğal ve zorunlu gerçekliğine dönüştürülebilmektedir. Sorunun toplumsal yaşamın ‘doğal ve zorunlu bir parçası olabileceğinin kabulü’ egemen düşüncenin etkinliğini gösterir. Toplumsal bir sorunun ‘doğal ve zorunlu bir sonuç olamayacağı’ üzerine gerçekleştirilen bir itiraz ise sorunun aşılması amacını taşır ve eleştireldir. Bu nedenle yukarıdaki alıntıda işaret edilen toplumun maddi üretici gücünü elinde tutanların zihinsel süreç üzerindeki hâkimiyetleri *mutlak* olarak anlaşılmamalıdır.

Yoksulluk olgusunu tanımlamak üzere geliştirilen yoksulluk kavramı, bu bağlamda toplumsal ilişkilerinden bağımsız olmamak durumundadır. Bu nedenle kapitalist sistem ile yoksulluk olgusu arasında sıkı bir ilişki olduğu açıktır. Zira günümüz yoksulluğunun niteliği küresel ve yerel kapitalist sistemin özgüllüğünden bağımsız değildir. Yoksulluk olgusu kuşkusuz sadece kapitalizme özgü bir sorun değildir; kapitalizm öncesi toplumsal yapılarda da yoksulluk vardır; oysa bugünkü biçimiyle yoksulluk kapitalizmle yaşıttır. Kapitalizme özgü yoksulluk ile kapitalizm öncesi toplumsal yapılara özgü yoksulluğun en temel ve en önemli ayrım noktası, kapitalizm öncesi toplumlarda yoksulluğun gerçekten yokluğa dayanıyor olmasıydı; oysa kapitalizmin ürettiği yoksulluk, tam da varlıkla birlikte üretilmiş ve varlığın sebebi olarak ortada durmaktadır. Bu nedenle kapitalist bir sistem içerisinde yapılacak olan bir yoksulluk analizi, mutlaka bu temel noktaya, zenginliğin sebebi olarak yoksulluğa ve yoksullaştırma mekanizmalarına dikkat çekmek zorundadır. Aksi takdirde ortaya konulmuş olan çaba, çözümü ötelemeye hizmet edebilecektir.

Hem akademik çevrelerin hem de siyasa yapıcılarının gündemlerinin ilk sıralarında yer alan yoksulluk, aşağı yukarı dört yüz yıllık geçmişe sahip bir sorundur. Yoksulluk, kendinden menkul toplumsal bir kimlik midir? Toplumsal bir kimliğin “doğal ve zorunlu” bir sonucu mudur? Var olan toplumsal yapının içerisinde kalarak yoksulluk sorunu gerçekten çözülebilir mi? Bu ve benzeri

soruların cevabı, yoksulluk yazını içerisinde kendisine kategorik olarak iki cevap bulabilmektedir. Bu cevaplardan ilki, Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası kuruluşlar ile bu kuruluşların yaklaşımlarıyla paralel düşünen sivil toplum kuruluşları (STK) ve bazı yazar-bilim çevreleri tarafından; ikincisi ise *Alman İdeolojisi*'nde bahsi geçen “zihinsel üretim araçlarına sahip olmayan” ve küçük bir azınlık olan eleştirel bir gelenek tarafından verilmektedir.

Birinci kategorinin yoksulluk bağlamındaki temel eğilimi, “yoksullukla mücadele” başlığı olarak belirlemektedir. Başından vurgulamak gerekirse, yoksulluğa neden olan süreçlerin analizi bu kategori açısından büyük oranda dışlanmıştır. Yoksullukla mücadele söylemi, sembolik de olsa, uluslararası toplumun (kapitalizmin) gündemine aşağı yukarı 1990’larda girmeye başlamıştır. BM Genel Kurulu, 1992’de ilkin “yoksulluğun yok edilmesi uluslararası günü”nü daha sonra 1996 yılında, “yoksulluğun yok edilmesi uluslararası yılı”nı ilan etmiştir. BM, Kopenhag’da gerçekleştirdiği *Toplumsal Kalkınmanın Dünya Zirvesi*’nde “yoksulluğun yok edilmesini” bir insani etik sorunu olarak kabul etmiştir. Zirve, bir yandan yoksulluğun arttığını tespit edip yoksulluğu bir insanlık sorunu olarak görürken; diğer yandan piyasa sistemini teşvik etmiş ve yoksullukla mücadele hattını serbest piyasa içerisine yerleştirmiştir¹ (Özdek, 2002: 2). DB ise yoksullukla mücadele sorununu ilk defa 1980’lerin başından itibaren cılız da olsa gündemine almış ve “yapısal uyum politikaları büyümeyi sağlar; büyüme ise yoksulluğu azaltır” şiarıyla yoksullukla mücadele yoluna koyulmuştur.² 1990’lardan sonra ise DB, “yoksulluğu azaltma stratejisi” açıklamış ve yoksulluğun azaltılmasını “piyasa dostu” reformlara bağlamıştır. 1990’lardan 2000’lere doğru, yoksullukla mücadele

¹ Birleşmiş Milletlere bağlı bir program olan UNDP, DB ile birlikte yoksulluk konusunda önemli bir merkez konumundadır. UNDP yoksulluk konusunda “İnsani Gelişme Endeksleri” yayımlamaktadır. Raporlarında yoksulluğun yok edilebilmesi için çalışma özgürlüğünün kısıtlanmasının önündeki engellerin kaldırılması vurgulanmaktadır. UNDP ve yoksulluk ilişkisi üzerine ayrıntılı bir çerçeve için bakınız: (Oruç, 2001).

² 1980’lerde az gelişmiş ülkeler için DB ve IMF tarafından üretilen ve gündeme getirilen “makro-ekonomik istikrar” ve “yapısal uyum” programları, yoksulluğun dünya ölçeğinde artmasına yol açmıştır. DB’nin uyguladığı “yapısal uyarılma politikaları”nın temelini oluşturan “maksimum kâr hedefi”, az gelişmiş ülkelerin kamu kurumlarının parçalanmasına ve milyonlarca insanın yoksullaşmasına yol açmıştır. IMF ve DB tarafından yürütülen makro ekonomik reformlar, alım gücünün ve tüketim kapasitesinin azalmasına yol açarak yoksulluğun derinleşmesine ve yaygınlaşmasına neden olmuştur. Ekonomik yeniden yapılanma, yoksulluğun temel belirleyicilerden biri olan işsizliğin dünya ölçeğinde ortaya çıkmasına ve süregelenleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla **yoksulluk, kaynakların azlığından değil; emek maliyetlerinin en aza indirilmek istenmesinin bir sonucu olarak işsizliğe bağlı artmıştır** (Chossudovsky, 1999; Ersoy vd., 2000). (vurgu bana ait).

DB'nın gündeminde daha önemli bir yer edinmeye başlamıştır. DB, yoksullukla ilgili 2000/2001 raporuna (WDR 2000/2001) “yoksulluğa saldırı” (Attacking Poverty) adını vermiştir. DB, önlenemeyen yoksulluğun nedenini, “makro ekonomik istikrar” ve “yapısal uyum politikaları”nın yeterince başarılı bir biçimde uygulanamamasına bağlamıştır (Özdek, 2002: 4). DB, IMF ve diğer kuruluşlar, uluslararası kapitalizmin ihtiyaçlarına binaen ve çeşitli dönemlerde “sosyal sermaye”nin geliştirilmesi, kamusal çalışma programları, borç yardımı gibi adlarla yoksullukla mücadele adına yoksullarla piyasa arasında köprüler kurmaya çalışmışlardır. Kısacası, 1980’lerde başlayan ve 1990’larda “mücadele” adı altında devam eden ilgi, son tahlilde bir sermaye stratejisi olmanın ötesine geçmemiştir. Uygulamaya konulan politikalar her ne kadar yoksulları “yararlanıcı” gibi gösterse de, gerçek amaç sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak ve yoksulları dahi piyasanın içerisinde tutabilmektir.³

Yoksulluk sorusuna cevap olabilmek için yoksulluk yazını içerisinde karşımıza çıkan ikinci hat; yoksulluğu, kapitalist ekonomik sistemin işleyişinin özsel bir ürünü olarak sınıfsal bir yaklaşım ile ele almaktadır. Sınıfsal yaklaşım, yoksulluğun bir ‘durum’ olmaktan ziyade öncelikle bir ‘süreç’ olarak düşünülmesi gerektiğini önermektedir. Yoksulluğu bir durum olarak kavramak, içinde bulunulan anın verili olarak resmedilmesine olanak tanır; dolayısıyla, yoksulluğu dar ya da geniş anlamda bir “yetersizlikler” ve/veya “yoksunluklar” listesi olarak karşımıza çıkarır. Aslında, listeyi oluşturan göstergelerin her biri gibi ‘durum’un kendisi de verilidir ve tarih dışıdır. ‘Süreç’ olarak yoksulluk ise anı tarihselleştirir; dolayısıyla yoksulluğa ilişkin ortaya çıkan göstergelerin her birini; işsiz olmak, kadın olmak, çocuk olmak, gecekonduda yaşıyor olmak gibi tarihsel bir soruya dönüştürür (Özuğurlu, 2002: 184).

Sınıfsal yaklaşım aynı zamanda, yoksulluğun bir tanımlama nesnesi olarak nasıl kurgulandığını görmemizi de sağlar. Kısacası, bu yaklaşımla yoksulluğun tanımı toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde ilişkilerin bir sonucu olarak

³ DB, IMF, DTÖ ve küresel kapitalizmin güvenliğinden ve sürdürülebilirliğinden sorumlu diğer uluslararası kuruluşların yoksullukla mücadele aracı olarak önerdikleri sosyal sermaye, kamusal çalışma programları, borç yardımı gibi araçların yoksullukla mücadele aşamasında yoksulları piyasaya bağımlı hale getirdiğine ilişkin ayrıntılı bir analiz için Özdek’in adı geçen makalesine bakılabilir (2002). Yoksulluk sorunu DB raporlarında özgürlük ve ahlak ile ilişkilendirilmektedir. DB, 1990 tarihli raporunda yoksulluk sorununu tam bir özgürlük sorunu olarak belirlemekte ve sorunun çözümünü ise, ancak, çalışma özgürlüğünü geliştirmek ve emek gücünün satılabilirliğini arttırmakta görmektedir (*World Development Report 1990: Poverty*; Köse ve Bahçe, 2008).

sorunsallaştırılabilir. Bu sorunsallaştırma biçimi, toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde ve toplumsal ilişkilerin bir sonucu olarak zenginliğin nasıl yer edindiğinin deşifre edilmesine de olanak tanır. Zenginlik, yoksulluk yazınının hegemonik olan hattının asla yoksulluk tartışmalarına katmak istemeyeceği ve katmadığı bir sorun alanıdır. Zenginlik-yoksulluk karşıtlığı üzerinden yürütülecek bir tartışma, zorunlu olarak emek sermaye arasındaki çelişkiyi, dolayısıyla kapitalizm üzerine yapısal bir tartışmayı yoksulluk bağlamında gerekli kılmaktadır. Bugün için bu tartışmalara çoğunlukla asırlar öncesinden aktarılan metinler üzerinden tanıklık edilebilir⁴.

Yoksulluk olgusunu kapitalizmin işleyiş yasasının bir ürünü olarak gören sınıfsal yaklaşım, kendisini ontolojik olarak sınıf siyaseti üzerine oturtmaya da yarar. Bu pozisyon alış, yoksulluğu “marjinalleşmiş” veya “dışlanmış”lara karşı bir “yurttaşlık siyaseti” meselesi olarak görenlere⁵ karşı da sınıf mücadelesinin

⁴ Michel Perelman (2001: 16), *İlkel Birikimin Gizli Tarihi ve Klasik Ekonomi Politik* adlı çalışmasında 1815 yılında Londra’da yaşayan bir polis şefinin zenginliğin kaynağı olmaları dolayısıyla yoksullara duyduğu minnete şu şekilde dikkat çekmekte ve aktarmaktadır: “ (...)Yoksulluk (...), ülkelerin ve toplumların bir uygarlık düzeyinde onsuz var olamayacakları zorunlu ve vazgeçilmez bir bileşimdir. Yoksulluk, insan yığınidır. Yoksulluk, zenginliğin kaynağıdır. Yoksulluk olmasaydı emek var olamazdı; zenginler, zarafet, konfor ve servet sahibi olabilecekler için katkı var olamazdı.” Zenginliğin varlık nedeni olarak yoksulluğun “ıkrarını” bugün için her yerde okumak artık pek mümkün gözükmemektedir. David Harvey de “(...) yoksulluk, mülk edinme ve sömürünün piyasa sisteminin gerekli refakatçileri olduğunu kabul etmek gerekir” derken, yoksullaşmanın kapitalist bir toplum için kaçınılmaz olduğunu farklı bir açıdan ve benzer bir şekilde ifade etmektedir (2006:109). John Bellers da, yıllar önce yazdıklarıyla o yaman çelişkiyi bir kez daha çarpıcı bir biçimde alanyazının bilgisine sunmaktadır: “Bir insanın elinde yüz binlerce acre [0,4 hektar] toprak, bir o kadar da para, bir o kadar hayvan olsa ve emekçisi olmasa, bu zengin adam emekçi olmaz da ne olur? İnsanları zengin eden emekçi olduğuna göre, ne kadar fazla emekçi olursa o kadar çok zengin olunur.” (Aktaran Marx, 2000: 586). Bütün bu alıntıların işaret ettiği gibi, yoksulluk, kapitalist ekonomik sistem açısından sadece iyi bir şey değil; aynı zamanda onun hayatta kalmasını sağlayan temel bir unsurdur. Dolayısıyla, yoksulluk, kapitalist ekonomik sistemin özünde ve onun özelliklerinin bir sonucu olarak zaten vardır. Kapitalist sistemin özsel bir ürünü olarak yoksulluk, E. O. Wright’ın anlamlı ifadesiyle, “tesadüf ya da rastlantı değildir”. Yoksulluk, ekonomik yapısı sınıf ve sömürüye dayanan toplumun özünde var olan ve kritik öneme sahip bir özelliğidir. Bu bağlamda yoksulluğun derinleşerek ve genişleyerek devam etmesinin nedeni, yoksulluğun varlığı sürdürülerek zengin konumların yeniden üretilmesidir(1994: 38-39).

⁵ Kapitalist sistem kendi hegemonik gerçekliğini inşa ettikçe bu gerçekliği açık ya da örtük bir biçimde “kendinden olmayanlara” da benimsetebilmektedir. Eleştirel gelenek içinden kalem oynattığı izlenimi yaratan bir “sol” tutum, kapitalizmin yarattığı parçalanmış gerçekliğin içine hapsediğince onunla bir nevi uzlaşma yolunu seçmektedir. Köse ve Bahçe’ye göre (2008: 2), inşa edilmiş gerçekliğin “yontularak kendine çeki düzen ver”! Çağırısı, söz konusu bu “sol geleneğin” “eşitlikçi, toplumcu ve devrimci ütopyalar ile beslenen yüreğini” kemirmektedir. Sonuçta, büyük anlatılar ve projeler yerini ne olduğu belli olmayan bir makul arayışa bırakmaktadır. Bu ise, toplumsallık fikrinin de terkidir. Toplumsal olanın terki, parçalanmış özneler arasındaki ilişkilerin belirlenimi sorununu gündeme getirir; nihayet ilişkisellik kendiliğindenlik ve tarih-dışılık ile açıklanır. En nihayetinde, farklı belirlenimler ile bir arada olan öznelerin oluşturduğu toplum fikri, halklar ya da vatandaşlar toplumuna indirgenerek toplumsal mücadele, vatandaş kimliği ile bireyin hakları ve özgürlüğü sorunu ile kilitlenir. Bu sürüklenişin izlerini en iyi yoksulluk üzerine sürdürülen tartışmalarda görmek mümkündür. Toplumsal kimliğinden koparılan yoksul, tarihsel ve toplumsal belirlenimlerinden

olanaklarını gösterir. Zira yoksulluk yazınının genel eğilimi, yoksulluğu “biçare toplumsallık” ile yaftalayarak onu ekonomik ve politik içeriğinden soyutlar iken; yoksulluğun sınıfsal analizi -kapitalizmin yapısal analizi-, kapitalizmin tarihi boyunca yaratılmış olan yoksulluğa sınıf içeriğini vermek (Özuğurlu, 2002: 178-9) ve onu bir sınıf sorunu olarak formüle etmek gibi bilinçli bir yol önermektedir. Yoksulluk kavramının sosyal bilimler yazınında sınıfsal ve toplumsal içeriğinden boşaltılarak tartışılmasının başlıca nedenlerini, emek-sermaye/sınıf eksenli yaklaşımların pek makul kabul edilmediği süreçlerde aramak gerekir. Toplumsal eşitsizliğin ve sömürünün hızla arttığı bir dünyada yoksulluk kavramının içeriği kendi sebebi olan gerçeklik ile buluşmuyor veya buluşamıyorsa; “yoksulluk, bizzat yoksullaştırmanın söylemi” (Özdek, 2002: 1) olabildiği için olsa gerek.

Yoksulluk yazını tartışmaları, yukarıda genel çerçevesi çizilen iki genel hat üzerinden şekillenmektedir. Hattın bir tarafında, küresel dinamiklerin belirleyici olduğu, yoksulluğun nedenlerini ve çözüm yollarını bireye indirgeyen; dolayısıyla yoksulluğun sistemle ilişkisini bir analiz birimi olmaktan çıkaran bir anlayış, hattın diğer tarafında ise yoksulluğun nedenlerini ekonomik sistemin işleyiş mantığıyla ilişkilendiren ve bunu sınıfsal ilişkilerin belirleyiciliğinde analiz eden ve sorunu aşmayı öneren sınıfsal bir anlayış vardır.

Tartışmaların bir akademik ilgi konusu olmasının arkasında yatan temel neden yoksulluğun giderek küresel düzeyde bir sorun ve ‘tehdit’ olmasından kaynaklanmaktadır. Birçok uluslararası kuruluş sorunla ilgili her yıl raporlar yayınlamakta ve birçok ‘mücadele’ programları geliştirmekte; üniversitelerde sorunla ilgili tezler, makaleler yazılmakta ve yüzlerce kitap basılmaktadır. Kısacası sorun, insanlığı ilgilendiren bir sorun ve sorun olmaya devam etmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de yoksulluk ile ilgili çalışmalarda bir artış olduğu gözlenmektedir. Bu çalışmanın kaynakçasına bakıldığında bu gerçek apaçık görülecektir. Her bir çalışma yoksulluğu farklı bir açıdan ve farklı bir düzeyde ele almıştır. Kentsel yoksulluk, kırsal yoksulluk, küreselleşme ve yoksulluk, insan

soyutlanarak vatandaş kimliğiyle bir bireye dönüştürülmekte ve sorun, “hiç değilse bu bireylerin minimum düzeyde yaşayabilir hale getirilmesi için alınması gereken önlemler”e indirgenmektedir. Bu yönlü önerilerin en bariz formülasyonlarını “temel gelir” ya da “vatandaşlık geliri”ni odağına alan çalışmalarda görmek mümkündür: Buğra ve Sınmazdemir, *Yoksullukla Mücadelede İnsani ve Ekin Bir Yöntem: Nakit Gelir Desteği*; Buğra ve Keyder, *Bir temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*. (2008).

hakları ve yoksulluk, kültür olarak yoksulluk, kadın ve yoksulluk gibi. Listeyi uzatmak da olasıdır. Bir doktora tezi olarak bu çalışma ise yoksulluk tartışmalarına yoksulluk-çocuk ilişkisi üzerinden; yoksulluk yazını içerisinde kullanılan adıyla, “çocuk yoksulluğu” teması üzerinden katılmaktadır. Yoksulluk yazınının iki hattından eleştirel gelenek hattını benimseyen bu çalışma, bu geleneğin felsefesine uygun olarak çocuk yoksulluğu tartışmasını genel olarak yoksulluktan, genel olarak yoksulluk tartışmasını ise kapitalizmin yapısal analizinden ayırmamaktadır. Buna göre, çocuk yoksulluğu birey temelli olarak ele alınmamakta; hane ve toplumsal yapı bütünlüğü içerisinde kavranmaktadır. Bu tavrın arkasında “içsel bağlantı ilkesi” olarak özetlenebilecek diyalektik bir ilke yatmaktadır. Bu ilke, olguların (parça) kendi aralarında ve bütün arasında karşılıklı bir belirlenim ilişkisi içerisinde olduğu varsayımına dayanmaktadır. Olgular arasındaki belirlenimi (ilişkiyi) olası kılan bütünlük ilkesinin varlığıdır. Olgular aynı bütünün parçaları olmaları dolayısıyla ortak ve benzer özellik taşıdıkları için aralarında içsel bir bağ söz konusudur (Politzer, 2000; Ollman, 2006). Bu durumda, yoksulluk içerisinde yaşayan çocuk kavramı, çocuk yoksulluğu, bu çalışmada genel olarak, yoksulluk kavramına bağlı bir alt analiz birimi olarak sorunsallaştırılmaktadır.

Bu çalışmanın ağırlık merkezinde iki önemli kavram yer almaktadır. Bunlardan biri ‘çocuk’, diğeri ise ‘yoksulluk’tur. Çocuğun bu çalışmanın nesnesi olmasında yoksulluk belirleyicidir; çünkü çocuk, yoksulluğa karşı verilmiş bir cevap ve bir gündelik direniş biçimi olarak yoksulluk dolayımıyla çalışmaya ‘sokakta çalışan çocuk’ olarak konu olmaktadır. O halde çalışma açısından kritik olan yoksulluk kavramı, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı ilk bölüm içerisinde iki farklı kategorik tartışmayı içermek üzere, “Bir Fenomen Olarak Yoksulluktan Tarihsel-Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluğa: Bir Kavram Fetişizminin Deşifresi” bölüm başlığıyla ele alınmaktadır.⁶ Bölüm başlığı ise yukarıda ifade edilen iki hat metaforuna sadık kalmak üzere, iki alt başlıkta ele alınmaktadır.

Ülkemizde çocukların sokakta çalışması olgusu yeni değildir; ama son yıllarda hem sokakta çalışan çocuk sayısında bir artış olmuş; hem de bu artışa bağlı olarak sokaklarda yapılan ‘iş’in çeşitliliğinde artış olmuştur. Sokakta çalışan çocuk

⁶ K. Marx (2000: 83), fetişizm kavramını öze ilişkin yanlış görünüm olarak nitelendirmekte ve olguların görünümü her zaman onların özünü yansıtmayabileceğini ifade etmektedir. Fetişizm kavramına ve kavramın bir çözümleme çerçevesine ilişkin ayrıntılar birinci bölümde yer almaktadır.

sayısındaki artışın arkasında yatan temel sebebin yoksulluk olduğu bazı çalışmalar tarafından ortaya konulmuştur (Altuntaş, 2010; Ekim, 2005; Özbek, 2007; Yıldız, 2007).Yoksulluk tespiti, çocukların neden sokakta olduklarını açıklamada önemli bir tartışma zemini oluştursa da; sokakta çalışan çocuk sayısında neden hızlı bir artış yaşandığını tek başına açıklamamaktadır. Bu yüzden ‘süreç olarak yoksullaşma’ olgusuna müracaat etmek gerekir. Yoksullaşma ise hem bir olgu olarak hem de bir süreç olarak mülksüzleşmenin evrimsel eğilimini işaret etmektedir. Dolayısıyla ikinci bölümde, sokakta çalışan çocuklar olgusunu ve sokakta çalışan çocuk sayısındaki artışı analiz etmek üzere; ülkemizde yaşanan mülksüzleşme süreçlerine iç ve dış dinamikleriyle birlikte yer verilmektedir. Bu bağlamda, tarımın çözülmesinde etkili olan liberal ekonomi politikaları, sermaye birikimi süreçleri, iç göç gibi başlıklar kentsel yoksulluk ve sokakta çalışan çocuk kavramlarıyla ilişkilendirilerek çözümlenmektedir. Bu bölüm aynı zamanda birinci bölümle ‘kent yoksulluğu’, ‘hane emeğinin metalaşması’ ve ‘proleterleşme’ kavramları aracılığıyla bağ kurmaktadır.

Sokakta çalışan çocuk olgusu, bu çalışmanın temel meselelerinden birisidir. Bu nedenle, üçüncü bölüm, sokakta çalışan çocuklar kavramını netleştirme çabasını ortaya koymaktadır. Sokakta çalışan çocuklar olgusunun bir bilimsel ilgi konusu olması çocuk emeği/işçiliği konusuna göre oldukça yenidir. Dolayısıyla, bu bölümde sokakta çalışan çocuklar ve çocuk emeği karşılaştırmalı olarak analiz edilip sokakta çalışan çocukların çocuk emeği içerisinde nerede durduğu tespit edilmektedir. Çocuk işçiliği/emeği ve sokakta çalışma ilişkisinin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi zorunlu olarak üretken olan ve üretken olmayan çalışma kavramını gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, bu bölüm, öncelikle hem çocuk emeği üzerine yapılmış olan çalışmaları hem de sokakta çalışan çocuk üzerine yapılmış çalışmaları sorunsalları üzerinden analiz etmekte ve sokakta çalışmanın çocuk emeği açısından önemini ortaya koymaktadır. Bütün bu tartışmalar veya karşılaştırmalar, çocukların neden bir işyerinde işçi veya çırak olarak değil de sokakta çalışmayı seçtiklerini önceki bölüm ve bölümlerle ilişkilendirilerek analiz etmektedir.

“Yoksulluk döngüsü bağlamında sokakta çalışan çocuklar” başlığını taşıyan bu çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Dördüncü ve son bölüm, iki alt başlıkla ele alınmaktadır. Birinci başlık, çalışmanın yöntemi üzerinedir. Çalışma hem teorik alanyazına hem de pratik alana (sahaya) dayandığı için kullanılan yöntem de bu

duruma göre şekillenmiştir. Alanyazına ilişkin teorik analizler eleştirel diyalektik bir yöntem ile ele alınmıştır⁷ Saha ile ilgili araştırma ise ağırlıklı olarak nitel araştırma yöntemleri kullanılarak yapılmış ve analiz edilmiştir.

⁷ K. Marx (2000: 28), *Kapital*'in Almanca ikinci baskıya önsözünde dönemin yazarlarına cevap olarak kendi diyalektik yöntemini şu şekilde hatırlatmaktadır: “Usa uygun biçimiyle diyalektik, burjuvaziyle onun doktriner sözcüleri için bir rezalet ve iğrençliktir, çünkü şeylerin mevcut bugünkü durumunu olumlu yanlarıyla kavrar aynı zamanda, bu durumun yadsınmasını, onun kaçınılmaz çöküşünün anlaşılmasını içerir; çünkü diyalektik, tarihsel olarak gelişmiş olan toplumsal biçimi **akışkan bir hareket içinde görür** ve bu yüzden onun geçici niteliğini, onun anlık varlığından daha az olmamak üzere hesaba katar; hiçbir şeyin zorla kabul ettirilmesine izin vermez, **özünde eleştirici ve devrimcidir**. (vurgular bana ait). Diyalektik konusu, dördüncü bölümde yönteme ilişkin alt başlıkta ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

BÖLÜM I

BİR FENOMEN OLARAK YOKSULLUKTAN TARİHSEL-TOPLUMSAL BİR OLGU OLARAK YOKSULLUĞA: BİR KAVRAM FETİŞİZMİNİN DEŞİFRESİ

Bu bölüm, yoksulluk kavramını kategorik olarak iki hat üzerinden tartışacaktır. İlki, yoksulluk tartışmalarını yoksulluğun yarattığı sonuçlar – görünüm- üzerinden kavrayan ve yapısal nedenlere eğilmeksizin çözümler üretmeye çalışan ve nihayet bir kavram fetişizmi yaratan yaklaşımdır. Bu yaklaşıma kısaca “yoksulluk fetişisti yaklaşım” diyebiliriz. İkincisi, yoksulluğu yaratan süreçleri toplumsal ilişkiler bağlamında nedenleri ile birlikte çözümleyen, yoksulluğu toplumsal bir sorun olarak gören ve görüngüyü özle buluşturmayı amaçlayan sınıfsal yaklaşımdır. Yoksulluk kavramına farklı yerlerden bakan bu yaklaşımların ileri sürdüklerine geçmeden önce bölüm başlığına kısaca açıklık kazandırmak yerinde olacaktır.

Karl Marx, *Kapital*’in üçüncü cildinde (1990: 715) olgulara ilişkin basit bir gerçeği çarpıcı bir biçimde şu şekilde dile getirmiştir: Gerçek görüldüğü gibi olsaydı bilime gerek kalmazdı. Bu ifadenin geniş yorumu, olguların büründükleri biçimlerin her zaman onların özlerini yansıtmayabileceğini anlatmaktadır. Zira öz, kuşkusuz bütün görünümüleri içerir; ama belirli bir görünüm, her zaman özü yansıtmayabilir. Marx, öze ilişkin ve özü yansıtmayan bu yanlış görünümü nitelendirmek üzere fetişizm kavramını kullanmıştır (2000: 81-93). Marx’ın fetişizm olarak nitelendirdiği ve kapitalist üretimi kapsayan “sendromun” başlangıç formu, meta fetişizmi şeklindedir (Geras, 1993: 228). Marx, meta üretimi sürecine bakarak bu sürecin bir toplumsal ilişki biçimi olduğunu belirlemekte ve sonra bu toplumsal ilişkinin üreticilere ve topluma nasıl yansıdığını incelemektedir. Sonunda bu, üreticilere, kendi aralarında kurulmuş olan bir ilişki olarak değil de; emek ürünü ile kurulmuş olan bir ilişki olarak yansımaktadır. Marx, şeyler arasındaki ilişkilerin yansıttığı görüntünün yanlış olmadığını; fakat üreticiler arasındaki ilişkiyi (emekçi-kapitalist) gizlediğini söyler. Bu bağlamda meta fetişizmi, kapitalizmin iktisadi biçimlerinin ve bunların altında yatan toplumsal ilişkilerin gizlenmesinin en basit ve en genel örneğidir (Fine, 1993: 414). Kârın kaynağının artı değer değil de sermaye

olarak yansıtılması, daha açık ifade etmek gerekirse, sömürünün kâr olarak ifade edilmesi, buna bir örnektir.

Hollaway'ın belirttiği gibi fetişizm, toplumsal ilişkileri gizlediği ölçüde toplumsal alanda süregelen eşitsizlikleri de gizlemiş olmaktadır. Bu anlamda, toplumsal ilişkilerin fetişizmi ve toplumsal ilişkileri fetişistik boyutta ele alan analiz biçimleri, egemenlik ilişkilerinin devamlılığını ve meşruluğunu da sağlamaktadır (Aktaran Ercan, 1997: 668). Toplumsal ilişkilerin gizinin çözülmesi, toplumsal ilişkilerin iktisat-dışı alanının çözümlenmesiyle; yani ideolojik gerekçelerin deşifre edilmesiyle görünen gerçeklik ve gizli gerçeklik arasındaki ikilik ortaya çıkarılabilir. Bu durumda, meta fetişizmde olduğu gibi kavram fetişizmde de, özü yansıtmayan bir görünüm sergilenmek istenmesinin arkasında yatan nedenler, toplumsal ilişkilerin gizlenmek istenmesi ya da sömürünün gizlenmek istenmesiyle ilişkidir. Bu gizleme etkinliği, “ideoloji”⁸ dolayısıyla mümkün olabilmektedir.

İnsan düşüncesi tarih dışı olmadığı gibi toplumdışı ve/veya toplum ötesi de değildir. Özü itibarıyla sosyal bir pratik olarak sosyal düşüncenin oluşumu, tarihsel toplumsal koşullarla ilişkili ve özü gereği ideolojiktir. Eğer bir sosyal düşünce aynı zamanda “doğruluk” ölçütüne uyuyorsa bilimseldir. Yani, belirli bir tarihsel dönemde benimsenen nesnel, tutarlı belirli bilimsel ölçütlere uygun (nesnelliği sınanabilir) sosyal düşünceler bir sınıfın gereksinimlerini karşılamak üzere inşa edilmiş olsalar dahi eğer nesnel bir geçerliliğe sahip iseler bilimseldirler. Böylelikle bilimsel bilginin ya da bilimsel olarak ortaya konulmuş bir kavramın “nesnel” olması bilimselliğin zorunlu bir gereğidir. Bu, aynı zamanda onun tarafsız olmadığını da göstermektedir. Böylelikle, ideoloji, nesnel ve tutarlı olanın savunusunu yapan bir etkinlik ise bilimsel; nesnel olanın özünü yansıtmıyor ve/veya ilişkileri gizliyor ise

⁸ İdeoloji kavramı, sosyal bilimler alanyazınında üzerinde çokça tartışılan bir kavramdır. Bu ilginin bir sonucu olarak kavram üzerine pek çok yazı yazılmış, görüş ortaya atılmış ve teori geliştirilmiştir. Bu görüş ve teorilerin büyük kısmı Marksist düşünürler tarafından geliştirilmiştir. İdeoloji kavramı Marx'ın ölümüne kadar çok belirgin bir çözümleme aracı olarak kullanılmadıysa da ölümünden sonra genel olarak iki temel eğilim ile ele alınmıştır: Toplumsal bilinç biçimlerinin bütünü anlamında bir anlayış (ideolojik üst yapı ile somutlaşmış olan) ve bir sınıf çıkarıyla bağlantılı politik görüş anlamında bir anlayış. Hemen belirtmek gerekir ki, Marx'ın ölümüne kadar geçen sürede ideoloji kavramı çoğunlukla olumsuz çağrışımlar içermiştir. Çoğunlukla, çünkü kavrama ilişkin temel olumsuz çizgiye rağmen; örneğin Hapishane Defterleri'nde Gramsci, Marx'ın Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı'nın önsözünde ideolojiye olumlu değer atfettiği bu pasajı bu temel olumsuz çizginin bir iki istisnasından biri olarak işaret etmiştir. Marksist yazın içerisinde ideoloji kavramının olumlu evrimine ilk katkıyı yapanlar arasında Lenin, Gramsci ve Lukacs'ı saymak mümkündür. İdeoloji kavramının Marksist yazın içinde yüklendiği boyutların evrimsel eğilimi için bkz (Larain, 1993: 280-3).

bilimsel değildir. Toplumsal gerçeğin özünü yansıtmayan ideolojinin, Terry Eagleton'ın deyimiyle (2005), toplumsal yaşamı “doğal ve zorunlu bir gerçekliğe” dönüştürüp sürdürebilmesi kavramlar aracılığıyla mümkün olabilmektedir. Kavramlar bu bağlamda, ideolojilerin belirlenimlerine bağlı olarak nesnel gerçeklikleri temsil edebildikleri gibi o nesnel gerçekliklerin üzerini örten ve onu kendi özünden/gerçekliğinden uzaklaştıran, mevcut durumu sürdürmenin aracına da dönüşebilmektedir.

Yoksulluk tartışmalarına geçmeden önce, sözcüklerin veya kavramların hiçbir zaman masum ve yansız olmadığını anlatan; aksine iktidar aygıtının araçlarından biri olduğunu ifade eden bir Afrika atasözüne son olarak sözü bırakmak yerinde olacaktır: Söz sahibi olan şeftir (*Aktaran* Rahnema, 2009: 118).

1.1. Yoksulluk Tartışmalarına Giriş

Yoksulluk tartışmalarıyla ilgili bir giriş yazısı hiç kuşkusuz kavrama ilişkin ilginin çok eskilere dayandığını söyler ve o eskilere ilişkin bir iki şey eklemekten de geçemez. Bu bağlamda, yoksulluk konusuna bağlı ilginin kökenlerini, 17. yüzyılın başlarına kadar götürmek olasıdır. 17. yüzyılda yoksullukla ilgili bu ilk tartışmalar, liberal düşünürler tarafından yapılmıştır. Liberal düşünürler yoksulluk tartışmasını, mülkiyet hakları ile ilgili olarak başlatmış ve sürdürmüşlerdir. Tartışmaların temelinde yer alan konu, mülkiyet-yoksulluk gerilimidir. Bu gerilimin ağırlık merkezinde ise yoksulluk ve yoksul hakları yer almıştır. Sözü edilen gerilim bakımından 17. yüzyıl liberal düşünürleri ile günümüzün yeni liberalleri arasında önemli benzerlikler dikkat çekicidir: Yoksulları dışlayan bir anlayışla piyasa ekonomisinin ve modern bir toplumun sürdürülebilmesi (Ashcraft, 1992) olası mıdır?⁹ Modern toplum sürdürülemez ise ne olur? Mülkiyet hakkı tehlikeye girer mi? Geleneksel Liberal düşünürlerin yoksulluk sorununa eğilimleri ilk bakışta olumlu bir izlenim bıraksa da, bu eğilimin bir gerilimden beslendiği açıktır. Piyasa ekonomisi ve

⁹ Ashcraft'ın metin içinde atıf yapılan çalışması, Thomas Horne's'un 1990 yılında *Mülkiyet Hakları ve Yoksulluk: İngiltere'de politik Argüman 1605-1834* başlıklı çalışmasının analizine dayanmaktadır. Horne's, 17. yüzyıla ışık tuttuğu çalışmada “liberal politik düşüncenin varsayılan karakterleri” tezini işlemektedir. Dönemin (17. yüzyılın) liberal düşünürleri, yoksulluk sorununu mülkiyet hakları dolayısıyla bu tezler içerisinde ele almaktadırlar. Dönemin düşünürlerinin başında ise John Locke gelmektedir (Ashcraft, 1992).

modern toplumun sürdürülebilirliği tespiti ve bunun mülkiyet hakkıyla ilişkisi asıl olarak “kutsal mülkiyet”in korunması fikrine dayandırılmıştır. Dönemin liberalleri, geçimlik yaşam hakkını savunmuşlardır; çünkü geçimlik yaşam hakkı, sosyal düzenin güvenliği açısından gereklidir (Şenses, 2006: 32). Kısacası, yoksullukla ilgili ilk tartışmalar ve yoksul haklarıyla ilgili ilk savunmaların arka planında mülkiyet hakkının korunması ve sürdürülmesi gerekçesi yer almıştır.

Yoksulluk sorunuyla ilgili tartışmalar 18.yüzyılda da yine geleneksel liberal düşünürler tarafından ele alınıp tartışılmıştır. Bu tartışmalar içinde Adam Smith’in *Milletlerin Zenginliği* adını taşıyan eserindeki analizi ayırt edicidir; zira bu çalışmada, yoksulluk alanyazınının kilit kavramlarından biri olan “görelî yoksulluk” kavramının nüvelerini geliştirmiştir (Murray, 1999: 1). Smith, söz konusu eserinde, ülke zenginleşirken yoksulluğun artmasını önemli bir paradoks olarak gündeme getirmiş; bu durumu ekonomik sistemin işleyişinin önemli bir kusuru olarak görmüş ve ekonomik sistemin işleyişinde ve başarısının değerlendirilmesinde en yoksul vatandaşların durumlarının iyileşmesini temel bir kıstas olarak belirlemiştir (Şenses, 2006: 33). *Liberalism and the Problem of Poverty* (liberalizm ve Yoksulluk Problemi) adlı çalışmada Ashcraft (1992: 11), Smith’in “yoksulluk üreten kapitalizm” eleştirisini, liberal muhafazakâr takipçilerinin (Burke, Malthus gibi) benimsemeyip reddettiklerini; oysa dönemin sosyalist düşünürlerinin bu yaklaşımı benimseyip bundan yararlandıklarını vurgulamıştır. Yazar, Marx’ın erken dönem yazılarına Smith’in eserindeki “fertlerin çoğunun yoksul ve perişan olduğu bir toplumun refah içinde ve mutlu olması söz konusu olamaz” atfına yer vererek iddiasını somutlaştırmak istemiştir. Smith, adı geçen eserinde sadece kapitalizmin yoksulluk üreten çelişkisine dikkat çekmemiş; aynı zamanda çalışan yoksullara da dikkat çekmiş ve çalışan yoksullara yüksek ücretler ödenmesi gerektiğini belirtmiştir (Şenses, 2006: 33). Smith ve onun gibi düşününlerin görüşlerinin temelinde, İngiltere ve Kıta Avrupa’sında yoksulların çalıştırıldığı kurumların yüzyıl boyunca giderek yaygınlaşması gerçeği yer almıştır. Diğer bir ifadeyle, yoksulluğun sadece işsizlikle özdeşleştirilebilecek bir sorun olmadığı;

hayatını çalışarak kazanabilecek durumda olan herkesin bu sorunla karşı karşıya olduğu, dönemin liberal düşünürlerinin bilincinde az ya da çok yer etmiştir.¹⁰

Kapitalist dünya düzeni gelişip yaygınlaştıkça yoksulluk da dünyanın önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaya devam etmiştir. 19. ve 20. yüzyılda bu yönlü ilgiyi yansıtan önemli bazı çalışmalar yapılmıştır: Henry Mayhev'in Londra Çalışması ve Londra Yoksulları (*London Labour and London Poor*), Charles Dickens'in Kasvetli Ev (*Bleak House*), Charles Booth'un, Hayat ve Londra'da İnsanların Çalışması (*Life and Labour of the People in London*) ve Seebom Rowntree'nin Yoksulluk: Kent Yaşamı Üzerine Bir İnceleme (*Poverty: A Study of Town Life*). Adı geçen bu çalışmaların özellikle son ikisi yoksulluk yazını açısından açıkçası bir dönüm noktası olmuştur. Bu çalışmaların yapıldığı tarihe kadar ki yoksulluk çalışmaları yoksulluğu, genel olarak "işçi sınıfının durumu" olarak analiz etmiştir. Bu çalışmalar, yoksulluğu sınıfla geleneksel özdeşliğinden kopararak onu niceliksel bir analiz birimi haline getirmiş; aynı zamanda yoksulluğun sınıftan ayrı bir kategoride analiz edilebilmesinin 'miras'ını bırakmıştır (Özuğurlu, 2005: 58). Yoksulluğa ilişkin ilk kategorileştirme önerisinde bulunan Booth, yoksulluk konusunda, ne yoksulların kendi özelliklerinden kaynaklandığını savunan hayırsever kuruluşlarla; ne de kapitalist sistemin yoksulluğa neden olduğunu savunan sosyalist düşünürler ile aynı fikirdedir. Booth adı geçen çalışmasında nüfusu, işteki durumlarına, kazançlarına ve yaşam biçimlerine göre sınıflandırmıştır. Yaptığı bu sınıflandırmaya bağlı olarak, bu sınıflar arasındaki ayrımlarla yoksulluğun ve mülkiyetin anlaşılabilmesine merkezi bir önem atfetmiştir. Booth toplumu dört sınıfa ayırmıştır: çok yoksullar, yoksullar, rahat yaşayan insanlar ve hali vakti yerinde olan insanlar. Booth, sınıfsal özelliklerin kalıtsal olarak aktarıldığı şeklindeki çılgınca fikre gerçekten inanmış bir yazardır (Murray, 1999: 87). 1885 yılında yukarıda adı geçen eserinde bu fikirleri kaleme alan Booth, Liverpoollu zengin bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 19. yüzyıl yoksulluk tartışmalarında dönüm noktası olmuş

¹⁰ 1795 yılında yürürlüğe giren Speenhamland "yasası", sınırları belirsiz içeriğiyle ve bu bilinçle kaleme alınıp yürürlüğe sokulmuş bir yoksulluk yasası olmuştur (Güngör ve Özuğurlu, 1997; Kovancı, 2003; Buğra, 2008). Speenhamland sistemi, emekçilerin yaşamalarını garanti edebilecek bir ücret düzeyini öngören ve bu bağlamda 1795 yılında Berkshire yargıçları tarafından Eski Yoksul Yasası üzerine girilmiş bir tadilat ve yasa denemesi olarak kabul edilmiştir. Resmen kabul edilmemiş ve yasalaşmamış olmasına rağmen, kırsal bölgelerde etkin bir şekilde uygulanabilmiştir (Güngör ve Özuğurlu, 1997: 6). İngiltere'de yoksul yasalarının dört asırlık bir serüveni vardır; bu serüvenin başlangıcı, 1. Kraliçe Elizabet'in adıyla anılan 1601 tarihli bir fermana (ilk yoksul yasası olarak bilinir) dayanmıştır (Murray, 1999: 16).

diğer bir yazar, Rowntree de Yorklu ünlü bir kakao ve çikolata üreticisinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Rowntree, yukarıda adı geçen ve 1901 yılında yayımladığı bu çalışmayı, York şehrinde, bir ücret karşılığı çalışan ailelerin üçte ikisini ziyaret ederek gerçekleştirmiştir. Yazarın çalışmasının yoksulluk yazını açısından önemi, daha sonra mutlak ve görelî yoksulluk olarak tanımlanacak olan kavram düzeylerinin temelini oluşturmamasından kaynaklanmaktadır. Yazar geçim için gereken temel yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçları ile ilgili hesaplamalar yapmış ve bu bağlamda “yoksulluk sınırı” kavramını (poverty line) geliştirmiştir. Yoksulluk sınırı ya da mutlak ve görelî yoksulluk gibi yoksulluk yazının ünlü kavramlarının kökleri bu çalışmalara dayanmıştır (Lister, 2004: 20). Yazar örneğin, birinci derece yoksulları (mutlak yoksulluk) en temel ihtiyaçlarını karşılayamayanlar; ikinci dereceden yoksulları (görelî yoksulluk) ise kazandıkları parayla geçimlerini sürdürebilenler fakat diğer şeylerden mahrum olanlar olarak tanımlamıştır. Yazarın yoksulluk yazınına “katkısı” sadece yoksulluğun mutlak ve görelî olarak iki kavram düzeyinde analiz edilmesine olanak sağlayan “birincil” ve “ikincil yoksulluk” kavramsallaştırmaları (Alcock, 1997: 71) değildir. Yazar aynı zamanda -bölüm içerisinde “yoksulluk kültürü” kavramı aracılığıyla tartışılacak olan- “yoksulluk döngüsü” (*life-cycle poverty*) kavramını da ilk defa geliştirmiş ve alanyazınının hizmetine sunmuştur (Murray, 1999: 90-3).

Geçmiş birkaç yüz yılda yapılan yoksulluk tartışmaları göstermiştir ki, kapitalist üretim ilişkilerine bağlı olarak gerçekleşen yoksulluk, toplumun liberal yazarları ve düşünürleri tarafından büyük oranda içselleştirilmiştir. Bu çerçevede ortaya konulan bütün çabaların temel kaygısı, hiç değilse yoksulluğu biraz olsun dindirmek ve/veya yoksulluğa “makul” çözümler önermek olmuştur. Bu genel eğilimin dışında yoksulluğu içselleştirmeyen dolayısıyla meşrulaştırılmasına izin vermek istemeyen önemli eserler de ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, doğrudan yoksullar ve yoksulluk konusunda pek fazla çalışma olmasa da, hayatını çalışarak kazanmak zorunda kalan ve dolayısıyla yoksullaşma riskiyle karşı karşıya olan toplumsal kesimler, bir analiz birimi olarak birçok çalışmaya bu bağlamda konu olmuş; dolayısıyla bu çalışmalarda yoksulluğun aşılabilmesinin yolu ve yöntemi gösterilmiştir. Bu konuda genel olarak Marx ve Engels’in yaptığı çalışmalar; özel olarak ise Engels’in (1997) *İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu* ve *Anti-Dühring*

(1995) adlı çalışmaları ile Marx'ın *Kapital*'in birinci cildi örnek olarak gösterilebilir. Yazarlar, “günümüze kadarki bütün toplumların tarihi sınıf savaşmaları tarihidir” cümlesiyle başlattıkları *Komünist Manifesto*'da, birinci bölümde yoksulluğa ve yoksulluğun sebebine özel olarak değinmişlerdir. Marx ve Engels, yoksulluğu bir süreç içinde kavramış ve yoksullaşma kavramını, kapitalist sınıfla ilişkisi içerisinde giderek güçsüzleşen işçi sınıfını betimlemek üzere kullanmışlardır. Yazarlar, yoksulluğun nedenini, burjuvazinin kölelik çağında dahi sağlanan koşulların proleterlere sağlamamasından kaynaklandığını şu şekilde dile getirmişlerdi:

Bugüne kadarki tüm toplum biçimleri, görmüş olduğumuz gibi, ezen ve ezilen sınıfların karşıtlığına dayanmıştır. Ama bir sınıfı ezebilmek için, ona hiç değilse kendi kölece varoluşunu sürdürebileceği belirli koşulların sağlanması gerekir. Serflik döneminde serf, kendisini komün üyeliğine yükseltmiştir. Tıpkı küçük burjuvanın, feodal mutlakiyetçiliğin boyunduruğu altında bir burjuva düzeyine yükselmesi gibi. Modern emekçi ise, tersine, sanayinin ilerlemesiyle yükseleceği yerde gittikçe kendi sınıfının varoluş koşullarının altına düşüyor. Sadakaya muhtaç hale geliyor ve sadakaya muhtaçlık, nüfustan ve servetten daha hızlı geliyor (2002: 130).

Dikkat edilirse, yoksulluk konusuna ilginin ve tartışmaların neredeyse dört yüz yıllık mekânı Avrupa olmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki, 20. yüzyılda yoksulluk tartışmaları artık gelişmiş ülkelerin ekseninden çıkarılmış, büyük oranda azgelişmiş ülkelere kaydırılmış, nihayet yoksulluk, Şenses'in (2006) ifade ettiği gibi, artık azgelişmişlikle özdeşleştirilmiştir. 20. yüzyıl yoksulluk tartışmaları, asıl olarak yüzyılın son çeyreğine doğru yapılmıştır. 1929 Dünya Bunalımı, tartışmaların yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmasının tek istisnasıdır. Bu bunalım döneminde dünya genelinde yoğun olarak yaşanan işsizlik ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yoksulluk, Keynes'in önerdiği politikalarla büyük oranda gündemden düşmüştür. Keynes'in önerdiği politikaların işçi sınıfının derdine uzun süre derman olamayacağı kısa sürede anlaşıldığı gibi, bu politikalar sermayeye de çare olamamıştır. 1970'lerden itibaren Keynesyen politikalardan yavaş yavaş vazgeçilmiştir. Bu arada, bugün, yoksullukla mücadelenin baş aktörleri olarak bilinen Bretton Woods kuruluşları Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin, konuyu kalkınma paradigması üzerinden azgelişmiş ülkelere yaymak üzere ABD'nin küçük bir kasabası olan Bretton Woods'da 1944 yılında kurulmuş olduğu da not

edilmelidir¹¹ (Chossudovsky, 1999: 37). DB başta olmak üzere Bretton Woods kuruluşlarının yoksulluk meselesiyle ilgisi gerekçelidir; bir bakıma, kendi konumları ve amaçlarıyla ilişkilidir. Yoksulluk, bu kuruluşlar tarafından egemen iktisat anlayışın yaygınlaştırılması ve yerleştirilmesi için kullanılan araçlardan sadece bir tanesidir. Bahsi geçen bu kuruluşların dışında, girişte de belirtildiği gibi, neoliberal politikaların doğrudan ya da dolaylı yayılmasında aracı olan uluslararası kuruluşlar, yoksullukla mücadele ettiklerini söylerlerken; aslında uygulamakla yükümlü oldukları ekonomi politikalarının bir sonucu olarak yoksulluğun bizzat derinleşmesine ve yaygınlaşmasına neden olmuşlardır (Özdek, 2002: 1; Şenses, 2006: 51). Yoksulluğa, yoksulluğun yayılmasına ve derinleşmesine neden olan politikalar, yoksulluğun gerçekleşme biçimini ve nasıl gerçekleştiğini göstermiştir. Bu politikalar, Engels'in (1997: 354) ifade ettiği gibi, yoksulluğun gerçekleşme biçiminin ve görünümünün bir nedenidir; yoksa yoksulluğun nedenleri değildir.¹²

Yoksulluğun gerçekleşme biçimi kuşkusuz önemlidir; ama gerçekleşen yoksulluğun ve yoksullaşmanın nedenlerini ortaya koymak da önemlidir. Yoksulluğun nedenlerini yoksulluğun gerçekleşme biçimlerine de ışık tutacak biçimde ortaya koymak ya da bu nedenlerin üzerini örtmek veya nedenleri gizlemek kavramlar aracılığıyla mümkün olmaktadır. Dolayısıyla, yoksulluğu anlamaya soyunmuş bir kavram, hem yoksulluğun gerçekleşme biçimine hem de nedenlerine ışık tutmak zorundadır. Yoksulluk yazını, dört yüz yılı aşkın bir zamandır yoksulluğu tartışmış ve tartışmaya devam etmektedir. Geçtiğimiz yüzyılda “sosyal dışlanma”, “sınıfaltı”, “yeni yoksulluk” “kent yoksulluğu” gibi “mutlak” ve “görelî yoksulluk” kavramlarına ek olarak birçok yeni kavram geliştirilmiştir. Şu ana kadar yoksulluk üzerine yürütülmüş olan tartışmaların tarihsel süreç içerisinde izleri sürülmeye çalışılmış; sonraki başlıklarda ise tarihsel süreç içinde geliştirilmiş olan bu kavramların izleri sürülmeye çalışılacaktır.

¹¹ IMF ve DB tarafından az gelişmiş ülkelere dış borçların yapılandırılmasının bir koşulu olarak dayatılan “makro-ekonomik istikrar” ve “yapısal uyum” programları, milyonlarca insanın yoksullaşmasına yol açmıştır. Ekonomik yeniden yapılanma, döviz kurlarının sabitlenmesi, yapısal uyum politikaları vs az gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin istikrarsızlaşmasına ve ülkelerin ekonomilerinin batışına sebep olmuştur. Bu konuda Chossudovsky'nin (1999) alt başlığı da *IMF ve Dünya Bankasının Reformlarının İçyüzü* olan eseri incelenebilir.

¹² Yoksulluğun gerçekleşme biçimine bu çalışma bağlamında ikinci bölümde değinilmektedir.

1.1.1. Yoksulluğu Tartışmaya Soyunmuş Bazı Kavramlar

19. yüzyılın sonuna doğru ve 20. yüzyılın başlarında yoksulluğun farklı düzeylerini belirlemek üzere kavramlar geliştirilmeye başlanmıştır. 20. yüzyıl boyunca ise yoksulluğu tanımlamaya ve derecelendirmeye aday kavram sayısında giderek bir artış olmuştur. Ortaya atılan kavramlar, salt bir zihinsel buluştan mı ibarettirler; yoksa bundan daha mı fazlasıdır? Dünya tarihinde görülmemiş sayıda yoksulun bulunduğu bir dönemde geliştirilen yoksulluk tanımlamaları, yoksulluğu tüm boyutlarıyla mı kavramaktadır, yoksa toplumsal bir gerçekliğin inkârına mı dayanmaktadır? Önüne ya da arkasına gelen takılarla yoksulluklar, söylemsel inşanın çeşitlenmiş farklı hallerine mi, yoksa toplumsal bir gerçekliğe mi denk düşmektedir?

Yeni tanımlar, yeni kavramlar, eski kavramların yeniden ele alınması, yeniden kullanılması ve bozulması vs: Dünya ölçeğinde yeni bir dil oluşturulmuştur, hem de yoksulluğun yeni toplumsal yapısından hareketle. Örneğin, kontrolsüz bir gücün elinde sessiz bir araç olan ve tüm yerel alanların sömürgeleştirilmesine neden olan ve günde bir doların altında gelirle tanımlanan “evrensel” bir yoksulluk betimlemesi olarak mutlak yoksulluk¹³. Rahnema (2008: 150), George Orwell’ın *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı eserine gönderme yaparak, bu şekilde bir evrenselleştirme çabasını, küresel köyün yeni dili olarak nitelendirmiştir. Sözcükler kuşkusuz yerli toplumlardan alınmış; köken bir biçimde değiştirilmese aynı kalsa da anlamları saptırılmıştır. Küresel köyün dili, yalnızca biçimleri korumuştur. Bu yeni dildeki “büyüme”, “bağımsızlık”, “yoksulluğa karşı mücadele” gibi kavramların yapıları bozularak; taşıdıkları anlamlar ve içerikler yanıltıcı beklentileri çağrıştırmak üzere yeniden kullanıma sokulmuştur.

¹³ Burada kontrolsüz güçten kasıt açıktır ki dünya kapitalist sistemidir. Küresel kapitalist ekonomi, kendisini yeniden üretirken yeni coğrafyalarda yeni yoksulluklar yaratmaktadır. Kapitalizmin coğrafyasında ortaya çıkan bu yeni yoksul kesimler, kapitalist paradigmayı benimsemiş kuruluşların diskurunda evrensel bir nitelik taşımaktadır: yoksul. Evrensel bir tanımlamayla dünya yoksullarının özgün konumları ve ‘kimlikleri’ yok sayılmaktadır.

1.1.1.1 “Evrensel” Bir Yoksulluk Betimlemesi: Mutlak Yoksulluk

Mutlak yoksulluk, birçok araştırmacı ve kuruluş tarafından temel fiziksel ihtiyaçları karşılamak için yeterince maddi kaynağın olmaması durumu olarak tanımlanmıştır. Yiyecek, temiz su, konut, eğitim, sağlık ve sağlığın korunması tanım içerisinde geçen temel ihtiyaçları açıklamaktadır (UN, 1995; Lister, 2004: 21). Temel ihtiyaçlar; fiziksel var oluşu tanımlayan ve yaşamın sürdürülebilmesi için zorunlu ihtiyaçlar seti biçiminde günlük bir dolar olarak para diline çevrilmiş (Strobel, 1996: 176) ve ölçülmüştür. Özcesi, günlük bir dolar, mutlak yoksulluk sınırı olarak belirlenmiştir. Bu tanıma göre, biyolojik olarak insan olmanın asgari sınırı günlük bir dolardır; yaşamını sürdürmek için günlük olarak bir dolar elde edemeyenlerin fiziksel olarak varoluşlarından, varlıklarını sürdürüyor olduklarından kuşku duymak gerekebilir. Bu nedenle, mutlak yoksulluk açıklaması, Townsend’in (1970) ifade ettiği gibi, yoksulları bir tür “organizma” olarak görmekten daha fazla bir şey değildir.

DB mutlak yoksulluk tanımına ve tanıma bağlı olarak “kişi başına bir dolar”lık ölçüye dayanarak belirli aralıklarla (on yılda bir) istatistikler yayımlamaktadır. Bu yolla, insan olabilmesi için gereken her şeyden yoksun olan yoksul, istatistiksel verilere indirgenmekte ve istatistiklerin kuru ve mekanik diliyle analiz edilmektedir. O, yalnızca miktarı “yoksulluk sınırı” ile ölçülebilen bir gelirin sahibidir. Mutlak yoksulluk tanımlaması, genel geçer ve “evrensel” ölçütüyle, özellikle bir insanın yaşaması için gereksinim duyduğu şeylerin yaşam biçimiyle ilişkisi gerçeğini de göz ardı etmektedir. “Evrensel” yoksula, bu tanımda, asla sahip olmadığı ve beklisi de hiç sahip olamayacağı şeylerle tanımlanan bir figüran rolü verilmektedir. Ve yoksul, uyum sağlayamadığı bir ekonominin üzerinde bir yük olarak görülmektedir. Zira yoksul, toplumsal olarak bir hiçe indirgenmektedir. Pek mümkün görünmemekle birlikte yoksulun tek kurtulma şansı, ekonomik yaşama yeniden entegre olmaktır (Rahnema, 2008; Özdek, 2002; Kirmanoğlu vd., 2001).

Mutlak yoksulluk kavramı, yoksulu kendi ortamında tanımlamamakta; dahası, ekonomiyi aklama hizmeti gören ve yoksula “yasal” bir varlık kazandıran bir kurgu olarak ortada durmaktadır. Bu, bir çırpıda tanımlayan, niteleyen, ölçen ve yoksulu toplumsal koşullara özgü tüm özelliklerinden yoksun bırakan bir kurgudur. Yoksulu,

gerçek gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kalan ve asla sahip olamayacağı kaynakların yarışmacısı bir programa bağımlı kılan bir figüre dönüştüren bir kurgudur. Bu tanımlama girişimi, yoksulu, yaratılan gereksinimlerle asla sahip olamayacağı kaynaklar arasında bitişi olmayan bir koşuya çıkarmaktadır. Somut gerçekliğin çarpıtılmış biçimi, yoksul olanlara yardım politikaları marifetiyle egemen güçler için bir aklanma zeminine dönüştürülmektedir. Yardım kavramı bir taraftan, tıpkı yoksulluk kavramı gibi, sürekli bir yoksullaştırmanın aracı olurken; diğer taraftan kendini topluma koruyucu, kurtarıcı olarak sunanların aklanmasına da hizmet etmektedir¹⁴ (Rahnema, 2008: 152-3).

1.1.1.2. Görelî Yoksulluk

Yoksulluk ve görelî yoksulluk kavramı üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Peter Townsend'e göre¹⁵ (1986: 37), yoksulluğun göreliliği (*relativity*) tarihsel olarak Adam Smith'e kadar gitmektedir. Görelî yoksulluk kavramı, kişisel temel ihtiyaçların karşılandığı; ancak kişisel diğer bazı kaynakların yetersizliği yüzünden toplumun genel refah düzeyinin altında kalan ve sosyal olarak toplumla

¹⁴ Yoksullara yardım meselesi, yoksulluğun toplumsal olarak sindirilmesinde hem uluslararası kuruluşlar hem de ulusal düzeyde bir takım STK'lar tarafından etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Yapılan bu yardımlar, çoğunlukla, artan yoksulluk karşısında siyasi gerilimi azaltmak veya gerilimleri yatıştırmak amacıyla başvurulmuş bir yöntemdir. Örneğin, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu (SYDTF) aracılığıyla yürütülmek üzere 2001 krizini izleyen günlerde DB'nin 2000/2001 Dünya Kalkınma Raporu'nun bir uzantısı olarak ortaya konulan Sosyal Riski Azaltma Projesi (SRAP) böyle bir niteliğe sahiptir. Zabçı'ya göre (2003), projenin adında "sosyal risk" deyiminin kullanılması bu çerçevede anlamlıdır. Yardım amaçlı ortaya çıkmış olan yerel kuruluşlara ise, Deniz Feneri çarpıcı bir örnek olarak gösterilebilir. Deniz Feneri gibi gönüllü kuruluşların cemaat bağlantıları olması, bir taraftan yoksullukla mücadele çerçevesinde yoksul kişilerin bu tür kuruluşlara yönlendirilmesi gibi, diğer taraftan sınıfsal eşitsizlikten kaynaklanan yoksulluğu meşrulaştırmak gibi ideolojik bir işlev görmektedir (Kalaycıoğlu, 2008). Yoksullara yardım amacıyla bağlantılı diğer bir öneri ise, yoksullara "nakit gelir desteği sağlanması" projesidir. Nakit gelir desteği önerisi, insan haklarına ve vatandaşlık haklarına dayandırılmaktadır. Bu konuda Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumunun çalışmaları olduğu bilinmektedir. (Buğra ve Sınmazdemir, tarih yok).

¹⁵ Townsend, 1970'ten bu yana yoksulluk ve özellikle de görelî yoksulluk üzerine yaptığı çalışmalarla bilinmektedir. Çalışmaların bir kısmı bireysel bir kısmı editörlü çalışmalardır: (1970) *The Concept of Poverty*, (1979) *Poverty in the United Kingdom*, (1981) *An Alternative Concept of Poverty*, (1983) *Understanding Poverty and Inequality in Europe*, (1983) *A Theory of Poverty and the Role of Social Policy*, (1993) *International Analysis of Poverty*. Yazarın, görelî yoksulluk kavramını konu alan en kapsamlı çalışması, 1979 tarihli çalışmasıdır. Adı geçen bu çalışmada Townsend 12 maddelik bir görelî yoksulluk endeksi oluşturmuştur. Endekste sıralanan ve yoksulların özelliklerini tanımlayan endeks maddelerinden bir kaç şöyledir: 1. Son 12 aydır evden uzakta tatil yapmamak, 2. Genellikle pazar gününü birlikte geçirmeyen hane halkı, 3. Çocuklar için son doğum gününün kutlanmaması vs. Townsend, oluşturduğu görelî yoksulluk endeksinde insanlardaki öznel yorumlara eğilmiştir (Giddens, 2008, 389).

bütünleşememiş olanları tanımlamak üzere geliştirilmiştir. İnsanlar eğer yeterince elde edemiyor, yaşama ve insan ilişkilerine yeterince katılamıyorlarsa görelî olarak yoksuldurlar. Townsend, bu nedenlerden dolayı yoksulluk kavramının “görelî” ve “sosyal” olması gerektiğini savunmuştur. Yazarın sosyal içerikli görelî yoksulluk algısı ilk bakışta yoksulluğun nedenleriyle eşitsizlik olgusu arasında bir bağ kurabileceği izlenimi yaratsa da; bu konuda belirlemelerinde böyle bir tespitin olmadığını söylemek gerekir. Zira Paul Spicker’ın (2007: 15) Townsend okumasına göre, Townsend’in görelî yoksulluk düşüncesi oldukça çelişkilidir. Oysa Townsend, (1979: 57) *Poverty in the United Kingdom* adını taşıyan çalışmasında, eşitsizlik ile yoksulluk arasında bir denklik kurmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. Diğer bir ifade ile Townsend’in çalışmalarında görelî yoksulluğun göstergeleri olarak “dezavantajlar”ın eşitsizliğe dayanmadığının altı çizilmiş durumdadır.

Görelî yoksulluğun sosyal boyutuna özellikle dikkat çekerken; toplumsal eşitsizliğin nedenlerini toplumdaki farklılaşmalar, dezavantajlar gibi kavramlara referans vererek kullanan Townsend’den başka görelî yoksulluk kavramı, son zamanlarda yoğun olarak DB tarafından kullanılmaktadır. DB, görelî yoksulluk kavramına dayanarak, tıpkı mutlak yoksulluk hesaplamasında kullanılan bir dolar sınırı gibi, bir yoksulluk sınırı hesaplaması yapmaktadır. Bu hesaplama göre, toplumun ortanca gelirinin belirli bir oranının -ki bu oran genellikle yüzde ellidir- altında kalanlar yoksul kabul edilmektedir. Bu tanım ve tanımın belirlediği sınırdan hareketle, ulusal gelirin zaman içinde artışı ile yoksulluğun azalışı arasında ters yönlü bir ilişki olduğu düşünülemez; kısacası toplumsal gelir artışı ile toplumsal eşitsizliğin azalışı arasında zorunlu bir ilişki yoktur (Kirmanoğlu, 2001: 6). Görelî yoksulluk kavramına ilişkin bu tespit, Townsend’i haklı çıkarmakla birlikte (görelî yoksulluk $\neq$ eşitsizlik); kavramın toplumsal olanı anlama iddiasına rağmen bu konudaki yetersizliğini de ortaya koymaktadır.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), yoksulluğu, DB’den farklı olarak, parasal bir olgu olmaktan çok bireyin toplumsal olarak varoluş haklarını referans alarak değerlendirmektedir (Coşkun ve Tireli, 2007). Program, 1990’dan beri yayımladığı endekslerde yoksulluğu önemli oranda Amartya Sen’in (2004) yapabilirlik (capability) kavramına müracaat ederek tanımlamıştır. Buna göre, yoksulluk bir tür yoksunluğun sonucudur ve yoksunluğun giderilmesi ancak bireyin

toplumsal hayata katılmasıyla mümkündür. Sen, yoksulluğu yapabilirlik kavramı üzerinden -DB'ye göre- daha insani bir tanımlamaya yönelmiş olsa da; Sen'in anlayışının arkasında insanları yapabilir bir konuma getirip ("muktedir kılmak") onların oluşumunu ve gelişimini piyasaya bırakmak vardır¹⁶. Kısacası, UNDP'nin çalışmalarına içerilmiş olan yoksulluk algısı bireyi, pazar ekonomisi ekseninde kurulmuş olan ekonomik ve toplumsal ilişkiler içerisinde değerlendirmektedir.¹⁷ (Kirmanoğlu, 2001: 7). Bu çerçevede, UNDP'nin kullandığı göreceli yoksulluk kavramı, göreceli olarak DB'dan farklı olsa da; yoksulluğun oluşumu ile toplumsal ilişkiler arasında bir bağlantıyı içermemiştir.

1.1.1.3. Yoksulluk Kültürü

Yoksulluk yazını içerisinde yer alan kavramlardan bir diğeri de yoksulluk kültürü¹⁸ kavramıdır. Kavram, ABD'li Antropolog Oscar Lewis tarafından geliştirilmiş ve ilk defa "yoksulluk alt kültürü" olarak 1958 yılında uluslararası bir kongrede yine onun tarafından kullanılmıştır (Harvey and Reed, 1996: 467). Lewis, Mexico City, San Juan, Puerto Rico ve New York'daki Puerto Ricolu ailelerle yaptığı çalışmalar sonucunda, kentteki yoksulların nesilden nesile aktardıkları bir yaşam tarzları olduğunu tespit etmiş ve bu aktarımın kültürel kodlar aracılığıyla mümkün olabildiğini ifade etmiştir. Lewis, yoksulluğu, kendi norm ve değerleri olan bir "alt kültür" olarak tanımlamakla, kültürcü yaklaşıma bu bağlamda öncülük etmiştir (Özbudun, 2002: 60). Bu öncü rolünü, *Beş Aile* (1959), *İşte Hayat* (1965) ve *Sanchez'in Çocukları* (1971) adlı üç önemli çalışmada ortaya koymuştur. Lewis'e göre (1965: LII), yoksulluk kültürü, hem bir uyarlanma/uzlaşma hem de yoksulların

¹⁶ Yapabilirlik yaklaşımını sosyal dışlanma kavramıyla birlikte karşılaştırmalı olarak ele alan yararlı bir çalışma için bkz (Yuncu, tarih yok).

¹⁷ Sen, *Özgürlükle Kalkınma* (2004) adlı çalışmasında kadınların bireysel olarak güçlenmesi üzerinde özellikle durmaktadır. Bu çerçevede önerdiği politikalar, kadın ile pazar ya da piyasa arasında bağ kurmayı gerektirecek; piyasanın dışında kalmış olan kadınların bireysel olarak güçlenebilmesini piyasa ile kuracağı bağlarda aramıştır. Sen bu çerçevede mikro-kredi kullanılmasını önermektedir. Mikro-kredi uygulaması ilk defa 1973-74 yıllarında Bangladeş'te Gramaen (Kırsal) Bankası aracılığıyla uygulanmıştır. Krediler kır yoksullarına tarım dışı etkinlikleri özendirme amacıyla verilmiştir. Cammack'e göre, mikro-kredi uygulaması makro ekonomik yeniden yapılanmayı tamamlamayı öngören bir amaca hizmet etmektedir (Aktaran Nakiboğlu, 2004: 119).

¹⁸ Lewis, *İşte Hayat* adlı eserinin girişinde, "yoksulluk alt kültürü" deyiminin "yoksulluk kültürü" ne kıyasla teknik anlamda daha doğru olacağını belirtmiştir. Yoksulluk kültürü kavramını daha kısa ve kullanışlı olması dolayısıyla tercih etmiştir (1965: L (Dip not)).

kapitalist toplumun sınıfsal yapıdaki aşağı konumlarına bir tepkidir. Yoksulluk kültürü, aslına bakılırsa, Lewis tarafından (1965: LII) pasif bir tepki ve kabullenmişlik olarak tanımlanmıştır:

Yoksulluk kültürü, (...) kapitalist bir düzendeki aşağı sınıfın gösterdiği tepki ve koşullara uyma çabasıdır. Yüksek tabakanın koyduğu değer yargıları çerçevesinde, yüksek tabakanın hedefine ulaştığını görmekten doğan ve başarıya ulaşmanın imkânsızlığının verdiği hayal kırıklığını ve çaresizliği yenmek için harcanan çabaların yansımasıdır bu.

Lewis, aktarılan pasajda sadece, yoksulluk kültürünün bir kabullenmişliğe içkin olduğunu belirtmemiş; aynı zamanda bu kabullenmişliğe neden olan yoksulluk kültürünün “yüksek tabaka” tarafından dolaylı olarak yaratıldığını da ifade etmiştir.

Lewis, yoksulluk kültürünün en büyük özelliğinin “tevekkül” olduğunu belirtmiştir (1965: LX). Özetle, yoksulluk kültürünü niteleyen belli başlı özellikler, pasif tepki, kabullenmişlik, sabır ve kadercilik olarak öne çıkmıştır.

Yoksulluk ile yoksulluk kültürü olgularını ayırtıran Lewis, bir toplumda yoksulluk kültürünü yok etmenin yoksulluğu yok etmekten çok daha zor olduğunun altını çizmiştir. Ona göre, yoksul tüm insanlar ya da yoksulluk içinde bulunan insanlar, mutlaka yoksulluk kültürüyle yaşamazlar (1973: 20). Yoksulluk kültürü içindeki insanlar, marjinalleşme, çaresizlik ve ait olmamayı güçlü bir şekilde hissetmektedirler. Onlar, güçsüzlükle birlikte yaygın bir aşağılanmışlık (*inferiority*) hissederler. Yoksulluk kültüründe yaşayan insanlar, sadece kendi dertlerini, koşullarını ve yaşamlarını bilirler. Tarih olguları (dünü bilmez yarını da düşünmezler) yok denecek kadar azdır. Statü ayrımlarına karşı çok duyarlı olmalarına rağmen sınıf bilinçleri yoktur¹⁹ (1973: 21).

Yoksulluk kültürü kavramı literatüre girdikten kısa bir süre sonra, sağ ve sol kanat yazarlar tarafından olumlu ve olumsuz değerlendirmelerin muhatabı olmuştur. Örneğin, sol düşünce geleneğinden Harrington (1984), Lewis’in yoksulluk kültürü kavramını olumlamıştır. Harrington’a göre, yoksulluk kültürü kavramı, toplumun dibindeki insanların olağanüstü koşullarla baş etmesini sağlayan ve kendi kurumsal yapılarını geliştirdiklerini anlatan önemli bir kavrayıştır. Özbudun (2002: 61)’a göre,

¹⁹ Her ne kadar, sınıf bilinçleri olmasa da bu yoksullar, sınıf bilincine ulaştıklarında yoksulluk kültürünün bir parçası olmaktan çıkarlar (Ersoy vd, 2000; Özbudun, 2002).

yoksulluk kültürü kavrayışı ABD sağınca da yaygın bir biçimde benimsenmiş ve yoksulluğun, yoksulların “suç”u, kendini yeniden üreten bir yaşam tarzı olduğu yolundaki argümanlara destek olarak yaygın bir biçimde kullanılmış; dahası, yoksulluk yardımlarının kısıtlanmasını öngören neo-liberal müdahalelere de malzeme sağlamıştır.²⁰ Bununla birlikte Lewis’in geliştirdiği kavram, yoksulluğu, içinde yer aldığı tikel bağlamından soyutlayıp tek ve genel-geçer bir ‘yoksulluk kültürü’ (ya da alt kültür) portresi çizdiği (Özbudun, 2002: 62; Byrne, 2002: 21) ve yoksulluğu kültürel toplumsallaşmanın merkezine yerleştirdiği (Wright, 1994: 35) için sol düşün insanları tarafından da eleştirilere uğramıştır.

Modernitenin acıyarak baktığı yoksul halk kitlelerini ve onların yaşam koşullarını kendi içinde anlamlı ve tutarlı bularak moderniteye karşı savunan Lewis, diğer yandan yoksulluğu bireylerin davranışlarına bağlayarak (1965: LI) yoksullaşmanın nedenlerini büyük oranda gözardı etmiştir. Lewis, ampirik çalışmalara dayandığı her üç kitabının girişinde, yoksulluk kültürüne neden olan çeşitli tarihsel ve toplumsal olayların –ücretli işçilik, kar amacıyla üretim, işsizlik-birleşmesiyle yoksulluğun ortaya çıktığına işaret etmiş olsa da; yoksulluğun süregelenleşmesi olarak karşımıza çıkan yoksulluk kültürü tezini, kültürel kodlara bağlamıştır. Zira Lewis’te yoksulluğun kuşaklar arası aktarılmasında belirleyici olan ekonomi-politik sömürü değildir; döngüde belirleyici olan, var olan koşulları kabullenmişlik ve bu koşullara mükemmel bir biçimde uyum ya da uyum kültürüdür. Bu nedenle, başlarda yoksulluğun sebebi olarak Lewis’in tezine içerilmiş olan ekonomik ve politik olaylar, tezin ileri aşamalarında artık gözden kaybolmuş ve yerini kültürün belirleyiciliğine bırakmıştır. Freire, *Ezilenlerin Pedagojisi* (2006: 41) adlı muazzam çalışmasında, yoksullar için (genel olarak ezilenler için) şunu ifade etmiştir: “Hiçbir şeye yaramadıklarını, hiçbir şey bilmediklerini, herhangi bir şey öğrenmekten aciz olduklarını -hasta, tembel, verimsiz olduklarını- o kadar çok duyarlar ki sonunda kendi aczlerine ikna olurlar.”

²⁰ “Yoksulluk kültürü” kavramsallaştırmasıyla ilgili Türkiye’deki ilk çalışmalar Orhan Türkdoğan’a aittir. 1970’li yıllarda Erzurum’daki gecekondu bölgelerinde yapılan bu çalışmalar, temelde muhafazakâr bir algıyla gerçekleştirilmiştir. Yazar, Lewis’in mekân olarak seçtiği *slumlar* ile gecekonduların aynılığı varsayımı üzerinden bu araştırmalarını yapmıştır. Türkdoğan, yoksulluk kültürü tezini İslami değerler ve Türk geleneklerinin oluşturduğu “milli kültür”den bir sapma (Türkdoğan, 1996: 14) olarak analiz etmiştir. Yoksulluk kültürü ve kent yoksulları analizinde yazar, büyük oranda indirgemecilik ve özcülükle malul bir çerçeve içerisine sıkışmıştır (Erdoğan, 2001: 15).

Yoksulluğu sorunsal edinmiş olan bu çalışma, şunu sorma cesaretini göstermek durumundadır: Yoksulluk kültürü tezi Freire'nin belirttiği gibi bir ikna yöntemi olabilir mi?

1.1.1.4. Altsınıf ya da Dipsınıf (Underclass)

Yoksulluğu veya yoksulları nitelendirmek üzere kullanılan bir diğer kavram da altsınıftır. Bu sınıf, uzun süre iş bulamayan, düşük ücretli işlerde çalışan ve sosyal ilişkilerden dışlanmış imtiyazsız bir sınıf olarak tanımlanmıştır. Buna göre, altsınıf, sadece basit bir şekilde ekonomik olarak yoksulluğu değil; ama aynı zamanda ekonomik üretimin ana arterlerinden etkili bir şekilde dışlanmış olan bir yoksulluğu tanımlamıştır (Spicker, 2007: 59). Gans'a göre (1993: 143), bu durum, insanları ekonominin kurbanları haline getirmiştir. Yazar, yoksulluğu salt yoksulların özelliğine bağlayarak açıklayan ve onları, suçlu, sapkın olarak görmenin yanıltıcı olduğunu ve yoksulluğun artık günümüzde hem davranışsal hem de yapısal boyutunun kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Altsınıf kavramının belirli bir yoksulluk durumunu tanımlamasının tarihsel kökeni²¹, İsveçli ekonomist-hukukçu Gunnar Myrdal'ın (1963) siyahların New York'ta yaşadığı fakir mahallelerdeki yapısal işsizlik çalışmalarına kadar gitmektedir. Myrdal'ın altsınıf kavramını geliştirmesine yönelik girişiminin hareket noktasını, nüfusun büyüyen kesimlerini sürekli işsiz ve çalışamaz hale sokan sanayileşmenin tehlikelerini açığa çıkarmak oluşturmuştur. Sürekli işsizlik, toplumsal alanın dışında kalma hali vs Myrdal'a göre işsiz kalanların yetersizlikleri değildir; çünkü ihtiyacı olanlar ve iş isteyenlerin tümü iş bulamamıştır. Dolayısıyla,

²¹ Altsınıf kavramının tarihsel kökeninin aslında Marx'ın lumpenproleterya kavramına kadar gittiği ifade edilmiştir (Giddens, 2008: 362). Marx, *Louis Bonaparte'ın 18 Burumaire*'i adlı eserinde (2002: 72) bu kavramı, Louis Bonaparte'ın iktidar mücadelesinde kendisine potansiyel müttefik olarak gördüğü bir gruba atfen kullanmıştır. Marx lumpenproleteryayı (alt-proleterya) şöyle betimlemiştir: "Nasıl yaşadıkları ve hatta nereden geldikleri belirsiz. Yıkıma uğramış "kibar düşkünler" yanında, burjuvazinin kokuşmuş serüvencileri ve döküntüleri yanında (...) başıboş serseriler, yol verilmiş askerler, zindandan çıkmış forsalar, sürgün kaçkını kürek mahkûmları, hırsızlar, şarlatanlar, lazzaroniler, yankesiciler, gözden sürmeyi çeken hokkabazlar, kumarbazlar, pezevenkler, genelev patronları, hamallar, işsiz yazarlar, org çalıcıları, paçavracılar, bileyciler, kalaycılar, dilenciler (...)". Marx'ın işaret ettiği Lumpenproleterya tanımlamasıyla amaç, toplumsal bunalım veya sosyal çözülme gibi olağanüstü dönemlerde betime içerilmiş grubu oluşturan çok sayıda insanın reaksiyoner gruplara veya ideolojilere meyileceğine dikkat çekmektir. Marx'ın lumpenproleteryayı betimlediği bağlam, bu nedenle önemlidir.

işsizlik ve dışlanma ya da dışarıda kalma, bunları tercih etmenin ve istemenin değil; tümüyle iktisadi mantığın bir ürünüdür.

Myrdal'dan günümüze, altsınıf ile ilgili tartışmalar iki boyutta yürütülmüştür. Birinci kategori, alt sınıf kavramını muhafazakâr bir kurguyla ele almıştır. Bu kurguya göre, alt sınıf olumsuzluklar çağrıştıran şöyle bir kavramdır: Altsınıfı oluşturan yoksullar, toplumun hâkim değerlerini göz ardı ettikleri için yoksuldurlar. Bu perspektiften yapılan açıklamalar bazen ırkçılığa kadar vardırılmıştır. İkinci bir kategori ise altsınıfın tanımını yapısal bir açıklama eksenine oturtmaya çalışmıştır. Buna göre, altsınıf, sadece işsiz ve yoksullar arasındaki asosyalleri içermez; genel olarak dışlanmışları da içerir. Bu bağlamda, altsınıfın yapısal açıklaması onu, işsizler, yoksullar, tek eşli ebeveynler, etnik ve dini azınlıkların bir bileşkesi olarak sunmuştur (Çam, 1999).

Altsınıf, araştırmacı ve yazarların çalışmalarının dışında, ABD'nin günlük, haftalık basınında yoksulluğun belirli bir durumunu ya da görünümünü ifade etmek üzere yer almış bir kavramdır. Kamusal alanda altsınıf ile ilgili algı, genel olarak yukarıda bahsedilen muhafazakâr kurguyla biçimlenmiştir. Buna göre, yoksulluğun sorumlusu bizzat yoksullardır; zira bunlar yüzünden vergi mükelleflerinin vergileri nafile yerlere harcanmaktadır; bunlar, refah yardımlarıyla geçinen “asalak”lar, “ahlaksız”lar hatta suça yatkınlıkları ölçüsünde “tehlikeli” bir kesimdir. Bunlar, kronik olarak yasadışıdır, uyuşturucu kullanıcılar, evlilik dışı çocuk yaparlar ve çalışmazlar. *Time* ve *Fortune* gibi yüksek tirajlı dergiler²² aracılığıyla kamuoyunda bu şekilde tartışılan en yoksul kesimler/altsınıf böylelikle, psikopatolojik veya kültürel bir “kast” içine hapsedilmiş ve sosyal yardımlar dolayısıyla hedef haline getirilmiş; ABD'nin dışlanmışlarından oluşmuş (Özbudun, 2002: 57) bir “sınıf”tır.

ABD'deki etnik ayrımcılık ve yapısal işsizlik araştırmalarına dayalı çalışmalardan yola çıkarak geliştirilen altsınıf kavramı, en son ‘sınıf dışı kriterlerle’ bezendirilip kavrama yeni anlamlar kazandırılmıştır. Yoksulluk yazını açısından kavram, genel olarak yoksullaştıran nedenleri içermekten çok, bazı toplumsal sorun

²² 29 Ağustos 1977 tarihli *Time* dergisinde bir kapak öyküsü yoluyla altsınıf (sınıfdışı) kavramı ABD kamuoyunun dikkatine oldukça farklı anlamlar yüklenerek sunulmuştur: “hayal edilemeyecek kadar dikkatli, sosyal açıdan son derece yabancı ve düşman insanlardan oluşan geniş bir grup. Onlar ulaşılmaz olanlar: Amerikan sınıfdışı.” Altsınıf betimlemesi içerisine yerleştirilmiş olan “dikkatli”, “yabancı” ve “düşman” kavramları, topluma, bunlara yardım eli uzatmanın bir manası yoktur; uzatsanız da yardım eliniz havada kalır; bunlar iyileştirilemez çünkü kendileri isteyerek o hastalıklı yaşamı seçtiler mesajını vermektedir (Bauman, 1999: 101).

biçimleriyle ilişkilendirilmiş ve bu bağlamda, sömürü ve tahakküm ilişkilerini gizleyen bir içeriğe kavuşturulmuştur.

1.1.1.5. Avrupalı Bir Kavram: Sosyal Dışlanma

Sosyal dışlanma kavramsallaştırması ile ABD’deki altsınıf kavramsallaştırması mantık dizgesi açısından bazı önemli paralellikler taşımaktadır. Hatırlanacağı gibi, altsınıf kavramı, kapitalist işleyişin bir sonucu olarak ortaya çıkan yapısal işsizliği ve bu işsizliğe bağlı olarak ABD’ye özgü gerçekleşen dışlanma biçimlerini analiz etmek üzere Myrdal tarafından geliştirilmişti. Sonraları kavrama yüklenen alkoliklik, hırsızlık, kanunsuzluk gibi anlamlar ile kavramın içeriği, Özüğurlu’nun (2003: 62) ifadesiyle, altsınıftan “tehlikeli sınıf’a kaydırılmıştır. Böylece kapitalist ekonominin genel işleyiş yasaının bir sonucu olarak ortaya çıkan işsizler-yoksullar, bu yeni içerik marifetiyle artık bir sorun olmaktan çıkarılmış; dahası kendileri bir sorun olarak kodlanıp *yeryüzünün lanetlileri* olarak ilan edilmişlerdir. Altsınıf kavramsallaştırmasının geldiği noktadaki “başarısı”; artık işçileri, işsizleri, yoksulları ve kapitalizmi çağrıştırmıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Sosyal dışlanma kavramı ise Avrupa merkezli bir kavramdır. Kavramın kökeninin 1970’ler Fransa’sına kadar gittiği konusunda literatürde genel bir uzlaşa söz konusudur (Silver, 1995; Sen, 2000; Hunt, 2005; Sapancalı, 2005).²³ Buna göre, dışlanma paradigması kimliğinin şekillenışı, aşağı yukarı Fransa’daki dışlanma tarihiyle başlamıştır. Dışlanma söylemi, Fransa’da 1960’lar süresince politikacılar, resmi kesimler, gazeteciler ve aktivistler tarafından kullanılmıştır. Terimin “icadı” ile ilgili ilk atıflar genellikle René Lenior’u (Chirac hükümetinde sosyal işlerden sorumlu devlet bakanı) göstermiştir. Lenior, “dışlanmışlar” 1974 yılında Fransa nüfusunun onda biri olarak tahmin etmişti. Bu dışlanmışlar, zihinsel ve fiziksel engelliler, intihar eğilimliler, asosyal kişilikler ve çevresiyle uyumsuz kişilerdi. Bu ilk dışlanma betimlemesinin ardından dışlanma söylemi, yine 1980’lerde Fransa’da, arka arkaya gelen sosyal ve politik krizlerle birlikte yeni içerikler yüklenerek yeniden

²³ Yoksulluk kavramını parasal içeriğinin ötesinde bir tür dışlanma içeriğiyle kullanan düşünürün Aristo olduğuna dair tespitler de vardır (Sen, 2000; Coşkun ve Tireli, 2007: 185).

yaygınlaşmıştır. Dışlanma artık, sosyal dezavantajların birçok tipine referansla kullanılmaya başlanmıştır. Kavram, sadece aile düzensizliği, tek kişilik aile üyeliği, sosyal izolasyon gibi sosyal ilişkilerin düzensizliğiyle ilişkilendirilmemiş; aynı zamanda uzun dönem yoksulluğu da içerecek biçimde kullanılmıştır (Silver, 1995: 63).

Gelinen noktada, Genel Planlama Komiserliği (*Commissariat Général au Plan*) tarafından yayımlanan belgelerde bir “sosyal dışlanma” prototipi tanımlaması ortaya konulmuştur: Devletin sosyal uyumu/bütünleşmeyi (*social cohesion*) sağlaması. Komiserliğin başka bir belgesinde ise sosyal dışlanma, postmodern toplumların sosyal olağanüstülükleri, bireylerin ve grupların iletişimsizlikleri ve bunların akıl almaz metaforları olarak tanımlanmıştır. Kısacası, bu görüş içerisinde eklemleme ve bütünleştirme, sosyal dışlanma için uygun cevaplar olarak görülmüştür (Silver, 1995: 64).

Sosyal dışlanma kavramının alanyazını açısından popüler hale gelmesi, Avrupa Birliği’nin (AB) kavrama yüklediği anlam ve verdiği değerden ileri gelmiştir. AB’nin yoksullukla ilgili ilk resmi girişimi, 1975 tarihinde “yoksulluk programı” adı altında yapılmıştır. 1990 yılında üçüncü yoksulluk programı başlatıldığında, Munck’un (2005: 22) ifadesiyle, sosyal dışlanma kavramı artık moda haline gelmiştir. Bu terminolojik değişimin temel nedeni politiktir. Bu, bazı Avrupa ülkelerinin yoksulluk dilini suçlayıcı ve hatta radikal bulmalarından kaynaklanmıştır. Bu nedenle, AB’nin üçüncü programında ilgi, gevşek bir biçimde Townsend’in çalışmaları üzerine temellendirilmiş olan “yoksulluk”tan toplumda “en az imtiyazlı olanın” toplumsal bütünleşmesine yönelik bir kaygıya kaymıştır. Bu kavramsal yeniden yapılanma, sadece AB içindeki politikaların en önemli iticisi haline gelmemiş; aynı zamanda, aşamalı bir biçimde küresel dünya düzeninde “yeni yoksulluğu” anlamak için bir paradigma olma görevini de üstlenen “sosyal dışlanma” kavramının piyasaya çıkmasında etkili olmuştur²⁴.

²⁴ DB, İLO gibi uluslararası kuruluşlar da sosyal dışlanma kavramına raporlarında ve bazı çalışmalarında yer vermişlerdir. Örneğin İLO, kavramı, küreselleşmenin neden olduğu artan eşitsizlikleri anlamak üzere temel bir çerçeve olarak benimsemiş; spesifik olarak ise, kayıt dışı çalışanlar üzerine yönelmiştir. Bu kesimin sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınması ve özellikle sağlık yardımlarından yararlandırılması İLO’nun öncelikleri arasında yer almıştır. Bu bağlamda, İLO, sosyal korumayı yaygınlaştırmak ve sosyal içermeyi gerçekleştirmek için kurumsal ve yasal iki temel çaba içerisine girmiştir. Kurumsal çaba olarak, kısaltılmışı adı STEP (Strategies and Tools Against Social Exclusion and Poverty) olan stratejilerle dünya çapında sosyal korumalara katkı yapmayı

AB’de sosyal dışlanmaya ilişkin yapılan tartışmalardan, kişinin toplumla bütünleşmesini belirleyen sosyal, ekonomik, politik ve kültürel süreçlerden herhangi birinden kısmen ya da tamamen dışında bırakılmasına atıf yapan bir tanım ortaya çıkmıştır (Munck, 2005: 22). Dışlanma bu açıdan, bireysel hakların korunması ve hakların bireyselleştirilmesi ölçüsünde, aşamalı olarak kolektif hakların dışlanması anlayışı üzerine kurulmuştur. Sosyal dışlanma kavramının formülasyonu, ABD’de olduğu gibi yoksulları suçlamanın bir aracına dönüşmemiş olsa da; bir sömürü ürünü olarak yoksulluğu o da sosyal içerikli dengesizlikler içerisine yerleştirip, belirsizleştirerek ve bireyselleştirerek büyük oranda bir gizleme etkinliğine dönüşmüştür. Bölüm başında kullanılan kavram fetişizmi hatırlatmasını tekrar yaparak somutlaştıracak olursak, yoksulluk, kendisine içsel bağlarla bağlı olmayan onlarca görüngü arasına sıkıştırılarak; sosyal dışlanma söylemi içerisinde, radikal ve suçlayıcı olduğu iddia edilen o dil, kaybedilmiştir. Böylelikle, sosyal dışlanma kavramı, alanyazını içerisindeki ağırlığı ölçüsünde bizzat yoksulluk kavramını dışlayan olmuştur.²⁵

Sosyal dışlanma kavramının tarihi çok yeni olmasına rağmen, kavram üzerine yapılmış çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Bununla birlikte, sosyal dışlanma yazınında sosyal dışlanma kavramının tanımı üzerinde henüz bir netleşmeye varılmış değildir. Bu bağlamda, kavram farklı içerikler taşısa da, yoksulluk boyutuyla sosyal dışlanma kavramına ihtiyaç olup olmayacağını belirleyecek olan şey, Sen’in (2000: 5) ifade ettiği gibi, yoksulluğa yol açan nedenlerin doğasına ışık tutup tutmadığıdır; diğer bir deyişle, üretim ve paylaşım süreçlerinin ekonomi-politiği hakkında bir şey söyleyip söylemediğidir (Adaman, 2005: 24).

amaçlamıştır. İLO’nun diğer hedefi ise, özellikle az gelişmiş ülkelerde sosyal dışlanmayı konu alan çalışmaları ve alan araştırmalarını yaygınlaştırmaktır. Bu yönlü çalışmaları ise, kısa adı IILS (International Institute for Labour Studies) olan çalışmalarla desteklemektedir. (Estivill, 2003).

²⁵ Sosyal dışlanma kavramının tek sorunu, yoksulluk olgusunu sosyal, siyasal ve kültürel vb. diğer birçok sorun alanının içerisine yerleştirerek gözden kaybettirmek ya da belirsizleştirmek değildir. Önemli olan bir diğer sorun alanının altını ise, Sen (2000) ve Saith (2001) çizmiştir. Yazarlar şu iki önemli soruyu sormuşlardır: Kavramın Avrupa merkezli oluşu kavramsal bir gelenek oluşturur mu? Ve sosyal dışlanma yazını ve kavramsallaştırılması daha çok Avrupalı ülkelerin sorunlarıyla ilişkilendirilerek şekillendirilmiştir. Bu nedenle, bu kavram, az gelişmiş ülkeleri anlamada işlevsel olabilir mi? Bu soruların cevapları için Sen ve Saith’in çalışmalarının yanında yoksulluk olgusuyla birlikte sosyal dışlanma biçimlerini ortaya koyan çalışmalara bakılabilir (Adaman vd., 2004).

1.1.1.6. Yeni Yoksulluk

Yeni yoksulluk kavramı bazı çalışmalarda altsınıf tanımlaması içerisinde değerlendirilmiştir (Özbudun, 2002: 58; Pınarcıoğlu ve Işık, 2005: 67). Buna rağmen yeni yoksulluk, genel olarak, yoksulluğun küresel çağda yeni özellikler kazanmasından dolayı “yeni” sıfatını hak ettiği tezinden hareketle apayrı bir kavramsallaştırmayla ve son dönemlerde ortaya çıkmıştır²⁶. Yeni yoksulluk kavramsallaştırmasıyla ilgili tüm işaretler Bauman’ı (1999) göstermektedir. Hemen belirtmek gerekir ki, Bauman’ın yeni yoksulluğu, yoksulluğa semantik dönüş izlenimi yaratmış olsa da, yeni yoksulluk anlatısına içerilmiş özelliklerden anlaşılacağı gibi, o da belirsizlik yaratanlar cephesinde yerini almıştır. Yazar, yeni yoksulluk kavramını geliştirirken asıl olarak üretim ve bölüşüm sürecine bakmamış; tüketim sürecine bakmış ve tüketimi²⁷, yeni yoksulluğu belirleyen temel bir özellik olarak tespit etmiştir²⁸. Yazar, adı geçen çalışmasında yeni yoksulluktan neyi kast ettiğinin sinyalini daha çalışmasının başında şu şekilde vermiştir: “ ‘yoksul olmak’ bir zamanlar anlamını işsiz olma durumundan aldıysa, bugünkü anlamını esas olarak yeterince tüketemiyor olma durumundan almaktadır.” (1999: 10). Yazar, yeni yoksulluğu neden tüketim süreciyle ilişkilendirdiğini ise “tüketim toplumu” teziyle şu şekilde açıklamıştır: “ ‘Üreticiler toplumu’ndan ‘tüketiciler toplumu’na, yani çalışma etiğinin yol gösterdiği bir toplumdan tüketim estetiği ile yönetilen bir topluma” geçilmiştir. Tüketim toplumunun mantığını ise bu toplumun artık kitlesel

²⁶ Yeni yoksulluk kavramı alanyazında son dönemlerde belirgin bir yer edinse de 1960’ların ortalarında da bir kavram olarak kullanılmıştır. 60’lardaki kullanımın bugünkü bağlamından oldukça farklı olduğunu ifade etmek gerekir. Örneğin, Harrington (1969) yeni yoksulluğu, uygun işten (decent jobs) yoksun kalan, ağır vergilere maruz kalan ve sosyal devletin olanaklarından yeterince yararlanamayan yoksulları tanımlamak üzere kullanmıştır. Aynı kitabın bir diğer yazısında Thernstrom (1969) “gerçekten yeni yoksulluk var mı?” sorusunu sormaktadır. Yazar, dipsınıf ya da altsınıfın yoksulluğunun sürekliliğine referansla bir yeni yoksulluk kavramı tanımlamıştır. Nihayet, yeni yoksulluk küreselleşmeye bağlı olarak da açıklanmıştır (İşleyen ve Dağtaş, 2004).

²⁷ Yazarın tüketim sürecini veya tüketememeyi üretim sürecinden apayrı bir olgu olarak ele alıp bir bakıma sömürü ilişkilerini gizleyen bir görüngüye takılıp kalmasına kendisinden çok önce bir cevap verilmiştir: “Her çağda, tüketim araçlarının bölüşümü, üretim koşullarının bölüşümünden başka bir şey değildir; oysa üretim koşullarının bölüşümü, üretim tarzının kendisinin bir özelliğidir.” (Marx ve Engels, 2002: 30).

²⁸ Bauman, tüketim toplumunda tüketemeyen yoksulları dışlananlar olarak da açıklamaktadır. Ona göre, tüketim toplumunda tüketememek bir dışlanma nedenidir (Erdem, 2003: 33). Bu şekilde tüketim sorunsalı üzerinden analize tabi tutulan yoksulluk meselesi, bazı açılardan sosyal dışlanma kavramıyla örtüşme eğilimine girmektedir.

emek gücüne ihtiyaç duymaması ve bu nedenle de bir zamanlar “yedek sanayi ordusu” olan yoksulların artık “defolu tüketiciler”e dönüşmesiyle açıklamıştır.

Yedek sanayi ordusunun eriyip²⁹ defolu tüketicilere dönüştüğü varsayımı, yazarı apaçık “endüstri ötesi” toplum iddiasıyla bütünleştirmiştir. Endüstri ötesi toplum tartışmalarının vardığı son nokta, bilindiği gibi, sınıfın yadsınmasıdır. Dolayısıyla, yoksulların yedek sanayi ordusunun bir bileşeni olmadığı iddiası, onların üretim süreçlerinden bağımsız bir durum olarak ve sınıf dışı bir kategoride analiz edilmesini gerektirmektedir. Bauman, yedek sanayi ordusunun dönüşümünü ve “sınıfın buharlaşmasını” kapitalizmin hinliğine malederek şu şekilde açıklamıştır (1999: 132):

Bugünün yoksullarını yarının işçileri olarak eğitmenin iktisadi ve siyasi bir anlamı vardı. Endüstri temelli ekonominin çarklarını yağlıyordu ve “sosyal bütünleşme” –yani düzeni koruma ve normatif düzenleme- görevine başarıyla hizmet ediyordu. Artık bu iki anlamdan hiç biri bizim “geç-modern” ya da “post-modern”, ama özellikle de tüketim toplumu olan toplumumuzda geçerli değildir. Emeği ve maliyetleri kısırkken sadece kârları değil aynı zamanda üretim hacmini de arttırmayı öğrenmiş olan günümüz ekonomisinin kitlesel emek gücüne ihtiyacı yoktur (...) Gerçekte, yoksullar artık yedek sanayi ordusu değildir”.

Bauman, post-modern dünyada yoksulların yenisinin kim/ne olduğu sorusuna ise şu cevabı vermiştir: “bugünün yoksulları öncelikle ‘işsiz’ değil, ‘tüketicisi olmayan’lardır; onların yerine getiremedikleri sosyal yükümlülüklerin en önemlisi pazarın sunduğu mal ve hizmetlerin aktif ve etkili alıcısı olmak olduğundan, onları öncelikle tanımlayan şey defolu tüketiciler olmalarıdır.” (1999: 132).

Bauman, post-modern durumda tüketim kültürünün dışladığı kimseleri (“defolu tüketiciler”) yeni yoksul olarak kavramsallaştırırken; aslında, yoksulluk tartışmalarının içine düştüğü birçok çıkmazı da çözümsüz bir şekilde devralmıştır. Bu sorunlardan ilki, yoksulları tüketici olamadıkları için piyasadan dışlanmışlar olarak tanımlayan Bauman (2004: 230), piyasada hali hazırda çalışan ve

²⁹ Yedek sanayi ordusunun eriyip erimeğiyle ilgili çok yakın tarihli bir cevap: Tekel işçilerine Bakanın yönelttiği tehdit, aslında yedek sanayi ordusunun sermaye grupları açısından oldukça etkin bir işleve sahip olduğunu gösterememiş midir? Maliye Bakanı Mehmet Şimşek, “Merhamet yok, tekel işçilerine merhamet ettik, hataydı” hayıflanmasının arkasından “binlerce işsiz var beğenmiyorlarsa çalışmazlar” cümlesi yedek sanayi ordusunun buharlaşıp uçmadığını göstermez mi? Bakan Şahin’in konuşmasının ayrıntıları için bkz: <http://bianet.org/bianet/emek/119655-tekel-iscileri-merhamet-degil-haklarini-istiyor> Erişim Tarihi: 30.03.2010

dışlanmamış; fakat nesnel anlamada yoksul olan kesimler hakkında bir şey söylememiştir. İkincisi, hiç olmadığı kadar bolluk içinde olan küresel kapitalizm dünyasında birilerinin neden defolu tüketici olduğunu ve buna ilişkin süreçleri, geliştirdiği kavram ile açıklayamamıştır. Sonuçta, yeni yoksul diye işaret ettiği kesim de bir görüngünün betimlenmesinin ötesine geçmemiştir. Üçüncü ve asıl önemlisi de, sermaye ilişkilerinin işsizlik üreten karakterini gizlemiş ve artık servet yaratan faaliyetlerin emek ve sermaye olmaktan çıktığını savlamıştır.

Yeni yoksulluk kavramı, alanyazında çok yaygın olarak kullanılmasa da yoksulluğu açıklamaya soyunmuş diğer kavramlar gibi, en iyi ihtimalle yoksulluğu görünümlerinden birine indirgeyerek açıklamaktadır: Tüketememek

Bu bölümün ikinci başlığı ve ona bağlı alt başlıklar, tezin temel sorunsalına ışık tutmak üzere, yine yoksulluk yazını içerisinde şekillenmiş birkaç kavramdan oluşmaktadır. Bu kavramların yukarıdaki kavramlardan ayrıştırılarak ayrı bir başlık içerisinde ele alınmasında temel neden yoksulluk yazınının kaotik yapısıyla ilgilidir. Kısacası, yoksulluğu açıklamaya soyunmuş birçok kavram –yoksulluk yazını-, yoksulluğu konu alan herhangi bir araştırmacıyı oldukça yoldan çıkarıcı bir karmaşıklıkla karşılamaktadır. Bu nedenle, “hangi yoksulluk” sorusuna cevap verebilmek için, öncelikle hangisi olmadığını gerekçeleriyle birlikte ortaya koymak gerekmiştir. Bununla birlikte, aşağıda ele alınacak olan kent yoksulluğu, çocuk yoksulluğu gibi yoksulluk yazınına içkin kavramlar, çalışmanın sorunsalının analizinde açıklayıcı olabildikleri için ve sınıfsal bir perspektifle ayrı bir başlıkta ele alınmaktadır.

1.2. Kavramsal Netleşme: Yoksulluğun Yapısal Analizi

Karanlıkta Bir Fil (Rahnema, 2009: 143) adında Hintlilerle ilgili bir şiir vardır. Şiirde anlatıldığına göre, Hintliler bir fil getirmiş ve onu karanlık bir odaya yerleştirmişler. Merak edenler, karanlıktaki bu şeyin ne olduğunu yalnızca dokunarak elleriyle anlamaya çalışmış. Eliyle filin hortumuna dokunan biri, bu şeyin bir oluk olduğunu düşünmüş; kulaklarına dokunan bir başkasının aklına yelpaze gelmiş; ayağına dokunan bir diğeri, bu şeyin bir sütun olabileceğini söylemiş; sırtına dokunan dördüncü kişi ise bunu taht zannetmiş. Kısacası, filden söz edildiğinde onu

herkes dokunduğu yere göre gözünde canlandırmış ve ona göre tarif etmiş; böylelikle herkesin tanımını kendi dar deneyimlerine bağlı olarak farklı olmuş. Biri sütun demiş, diğeri taht demiş. Eğer her birinin elinde mum olsaydı ve mumun ışığında bakabilselerdi, sözlerdeki bu farklılık da olmayacaktı. Filin sadece bacadan, hortumdan vs ibaret olmadığını; ama hortum, bacak, sırt ve kulakları olan nesnel bir fil olduğunu anlayacaklardı. Sonuç olarak, bu şiir, gerçekliğin kavranışında bakış açısının önemini hatırlatmaktadır.

Bu bağlamda bu çalışma, yoksulluk ve/veya yoksullaşma sorununu kavramak üzere sınıfsal bir açıdan bakmak gerektiğini düşünmektedir. Sınıfsal bakış açısının tercih edilmesinde iki temel neden vardır. İlki, olguyu tarihsel süreç içerisinde kavramak ya da kavramı tarihselleştirmek; ikincisi ise bugünkü anlamda yoksulluğun ve yoksullaşmanın ekonomik ve politik nedenlerini göstermek; yoksulluğun zenginlik karşısındaki konumunu belirlemektir. Bu iki gerekçenin toplamı, bugün yaşanan yoksullukla kapitalist işleyiş arasındaki bağların karşılıklı ilişkisini ortaya koymaktadır. Aksi halde, yoksulluk; “günlük bir dolarlık ihtiyaç”, “sinemaya gidememe”, “evlilik dışı ilişki”, “kısmet değilmiş” gibi; filin hortumundan ya da kulağından ibaret olmak zorunda kalacaktır.

1.2.1. Kapitalist Toplumsal İlişkilerin Bir Çelişkisi Olarak Yoksulluk

Toplumsal durumlar ve toplumsal süreçler kendiliğinden var olan ve kendi başına değer taşıyan gerçeklikler değildirler. Bunlar insan ilişkilerinin büründüğü birer biçimden ibarettir. Bu nedenle, emek, sermaye, kâr, tüketim, yoksulluk gibi formlar incelenirken onların ne olduğu değil; kapitalizmde neyi temsil ettikleri; toplumsal ilişkilerin neden ve nasıl bu biçime büründükleri ve tüm bunların sonuçlarının neye denk geldiği açıklanmak durumundadır. Sınıfsal bakış açısı, sermaye, kâr, tüketim, yoksulluk gibi kategorilerin aslında birer meta-form; yani toplumsal ilişkilerin metalaşmış-fetişistik biçimler olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır (Öngen, 2009: 26). Zira sınıf bakış açısı, kapitalist üretim ilişkilerinin ontolojik kategorilerini, içinde yer aldıkları maddi koşullar içerisinde kavrar. Söz gelimi toplumsal bir sorun olarak yoksulluk, toplumsal bir ilişki biçimi ve toplumsal bir sorun olarak verili değildir (Özügürlü, 2002: 191); tam da sınıflar

mücadelesinin bir uğrağında yer alır. İşte, tarihsel olarak sınıflar mücadelesinin belirleniminde ortaya çıkan yoksulluk, bu nedenden dolayı yine sınıfsal bir kavrayışla ancak nesnel olarak analiz edilebilir.

Bu çerçevede yoksulluk, sosyal sistemin özünde (*inherent*) var olan bir özelliktir ve sınıf sömürsünün öz dinamiklerine bağlı olarak onlar tarafından üretilmektedir. Yoksulluk, ekonomik yapısı sınıf ve sömürüye dayanan toplumun, özünde var olan ve kritik öneme sahip önemli bir özelliğidir. Yoksulluğun giderek derinleşmesinin ve yaygınlaşmasının nedeni, “seçkin”lerin yoksulluk problemini çözecek politikaları belirlemedeki hataları olmadığı gibi, ileriye göremeyecek kadar miyop olmaları da değildir. Kapitalistler ve diğer sömüren sınıflar, yoksulluğu sürdürerek kendilerini ve konumlarını yeniden üretebilmektedirler. Bu anlamda, yoksulluk sınıflı bir toplumda, Wright’ın (1994: 37) ifade ettiği gibi, “rastlantı olmadığı” gibi iddia edildiği üzere sistemin çeşitli toplumsal ve kültürel süreçlerinin bir “yan ürünü” de değildir. Aksine, yoksulluğun sürmesinden yana ve yoksulluğu sürdüren güçlü ve ayrıcalıklı aktörlerin olduğunu görmek gerekir. Kapitalist sistemin bu şekilde işleyen mantığına tarihin derinliklerinden ışık tutan örnekler vermek de mümkündür. Yoksulluğun sınıflı bir toplum açısından “hayati bir kural” oluşunu Karl Marx (2000: 586), 18. yüzyılın başlarında Bernard de Mandeville’in malum mantığa dayanan ifadelerini şu şekilde aktarmaktadır

Bunlar [yoksullar], açlıktan ölmeye bırakılmamalı ama ellerine biriktirecek kadar para da geçmemeli. Eğer ara sıra en alt sınıftan birisi, olağanüstü çalışması ve kemerleri sıkması nedeniyle yetiştiği koşulların üzerine yükselirse, ona kimse engel olmamalı; ayrıca toplumda herkesin ve her ailenin tutumlu olması, kuşkusuz en akıllıca yoldur; yoksulların büyük bir kısmının hiç aylak kalmaması ve kazandıklarını durmadan harcamaları, bütün zengin ulusların çıkarıdır. (...) Yaşamlarını günlük emekleri ile karşılayanları harekete geçiren tek şey, bunların gereksinimleridir; bu gereksinimlerini karşılamak akıllılık, bunları tümüyle ortadan kaldırmak deliliktir. Bu durumda, emeği ile geçinenleri çalıştırmanın tek yolu yeter miktarda paradır; çok az para, bunları, yaratılışlarına göre, ya bezginliğe ya umutsuzluğa düşürür; fazla para ise, dik başlı ve tembel yapar. (...) Bütün bu söylenenlerden şu sonuç çıkıyor ki, **köleliğe izin verilmeyen özgür bir ulusta, en güvenilir servet kaynağı, yoksul emekçilerin çokluğudur** (...) (altını ben çizdim).

Giriş kısmında Michel Perelman’dan ve şimdi Marx’tan yapılan alıntıların gösterdiği gibi, kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir dünyada tüm sınıfların gelişeceği ve kalkınacağına ilişkin liberal tezler, kapitalist sistemin işleyiş

yasalarıyla ve mantığıyla bağdaşmaz ve bir retorikten öteye gidemez. Ekonomik yapılanması sınıflara ve sömürüye dayalı günümüz dünya düzeninde yoksulluğun “tüm çabalara rağmen” neden süregelenleştiğine ve giderek derinleştiğine ilişkin bir fikir vermesi açısından bu örnekler önemlidir. Benzer bir biçimde Harvey (2006: 108) de yoksulluğun kapitalist bir toplumda kaçınılmaz olduğunu, “mülk edinme ve sömürü” süreci ve ilişkisi üzerinden açıklamakta; bu ilişkinin (piyasa veya sömürü ilişkilerinin) sürdürülmesinde kıtlığın (geniş anlamda yoksulluğun) toplumsal olarak düzenlendiğini ifade etmektedir. Bu işleyiş, kapitalist sistemin kendi yapısal karakterinde vardır ve onun varlık nedeninin doğal bir sonucudur. Bu, az olduğu varsayılan kaynaklardan mümkün olan en fazla mal ve hizmeti üretmek gibi bir “rasyonaliteye” dayanmaktan ileri gelmektedir. Yani kapitalizm muazzam bir zenginlik/bolluk yaratmak için milyonlarca yaşamı yoksulluğun cenderesine sokan işsiz ve yarı işsiz yedek işçi ordusu da yaratmak zorundadır. Diğer bir ifadeyle, kapitalizm, bir taraftan zenginlik yaratacaksa eş zamanlı olarak yoksulluğu da yaratmak durumundadır. Yaratılan zenginlik ve yoksulluğun sahipleri ise önceden ekonominin temel işleyiş yasalarıyla belirlenmiştir. Bu, doğrudan üretim ilişkileri alanını yani sınıf ilişkisini işaret etmektedir. Kapitalist sistemde bu nedenle, yoksulluk kimliğinin sahipleri vardır: emekleriyle geçinmeye çalışanlar, kentlerin varoşlarına yedeklenmiş olan işsizler ordusu, tarım emekçileri, mülksüz köylüler; kısacası, yarattıklarından daha azını alanlar ve emekçi dahi olmaları mümkün gözükmeyen sistemden dışlanmış kimseler. Bahsi geçen bu kesimler, kapitalist ilişkilere tabi olarak toplumların tarihlerinde belirlenmektedirler. Bu belirlenimin sonucunda oluşan kitlelerin toplumsal kimlikleri “yoksullar” olarak değil; ait oldukları toplumsal sınıflardır. Farklı toplumsal kesimlerin yoksulluk görüntüsünde ortaklaşmalarının nedeni, bu kesimlerin yarattığı değere üretim süreci içerisinde doğrudan veya dolaylı olarak el konulması ya da bir bütün olarak onların bu sürecin dışında tutulmasından kaynaklanmaktadır (Köse ve Bahçe, 2008: 6). Dolayısıyla, yoksulluk düzlemine yerleştirilmiş toplumsal sınıfların önüne hangi sıfat getirilirse getirilsin, hangi sıfatla nitelendirilirse nitelendirilsin, o, son tahlilde içinde toplumsal çelişkileri barındıran bir ilişki biçimi olmaktan başka bir şey olmayacaktır. Bu nedenle, niteleyeni ne olursa olsun, her yoksulluk analizi, sömürü ve sömürüye karşı

direniş arasında gerilimli bir süreç olarak kavranmak durumundadır. Tıpkı aşağıda ele alınan iki yoksulluk kavramı gibi.

1.2.1.1 Kentsel Yoksulluk

Kapitalizmin kentlerle ilişkilendirilmesinin oldukça yaygın bir eğilim olduğu bilinmektedir. Bu eğilime göre, kapitalizm kentte doğmuş ve büyümüştür. Ne var ki, tarihte bilinen ve kapitalizmi doğurmayan yığınla kentin varlığı söz konusudur. Avrupa'daki kent birlikleri, zengin kentliler ve zengin patrisyenler için üretken bir zemin sağlamış olmasına rağmen; bu türden ticaret merkezlerinin başarısı ile kapitalizm arasında yine de açık bir karşılıklılık yoktur. Zira kapitalizm, Floransa gibi muazzam ölçüde başarı sağlamış olan ticari kent devletlerinde doğmamış; özerk kentlerin en az bulunduğu İngiltere'de ortaya çıkmıştır (Wood, 1999: 84-85).

Kapitalizmin tüm diğer ticaret ve kent toplumu biçimlerinden farklılığını belirleyen kritik faktör, kendilerini üretim sürecine kabul ettiren piyasa zorunlulukları ve kapitalist hareket yasalarını üreten belli toplumsal mülkiyet ilişkilerinin gelişimidir (Wood, 1999: 86). Bu ilişkilerin ortaya çıkması ve bunun sonucunda kapitalizmin gelişmesi, tarihsel olarak kenti değil; ama doğrudan kırı işaret etmektedir. Kapitalizm, tüm özgül birikim ve kâr maksimizasyonu güdülerıyla birlikte kentte değil de kırdan ve çok özgül bir yerde ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin ortaya çıkışını trampa ve değişimin (ticaretin) basit bir biçimde yaygınlaşmasına bağlamak bu nedenlerle mümkün değildir. Kapitalizm, en temel insani ilişkilerde tam bir dönüşümü sağlayan ve insanın doğa ile olan o en eski ilişki kalıplarını da kıran bir kopuşu gerektirmiştir (Wood: 1999: 106). İngiltere'deki adıyla çitleme hareketi olarak bilinen bu kopuş, pek çok insanın geçimlerinin bağlı olduğu ortak ve geleneksel hakların yok edilmesi sürecini içermektedir. İlkel sermaye birikimi-mülksüzleşme ve proleterleşme bağamlarıyla Türkiye'ye özgü süreçlere açıklama çerçevesi kazandırmak üzere kapitalizmin doğuşuna ya da kökenine ilişkin tartışmalar asıl olarak ikinci bölümde yapılacaktır. Bu aşamada önemli olan nokta, kentler -açıklandığı gibi-, kapitalizmin doğuşuna kaynaklık etmemiş olsa da; kapitalizmin mülksüzleştirdiği kitleleri çeken ve toplumsal eşitsizlikleri en yoğun biçimde derinleştiren ve yeniden üreten mekânlar olmuşlardır. Harvey (2006: 21) kente, toplumdaki süreçlerin göze çarpan özelliklerini inceleyebileceğimiz bir

gözleme noktası olarak bakılabileceğini belirtmektedir. Bu çerçevede, bir gözleme noktası olarak kentsel mekânlar, hem çelişen çıkarların en önemli çatışma alanlarıdır ve hem de çatışmalar bizzat kentsel mekân üzerine de cereyan edebilmektedir (Şengül, 2009: 15).

Kentsel mekânlardaki yoksulluk görüngüsüne neden olan süreçleri açıklamak üzere kayda değer iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu yaklaşımların ilkinin öncülüğünü Harvey yapmaktadır. Harvey'e göre (2001: 18-19), kent yoksulluğuna neden olan mekânsal düzeydeki eşitsizliklerin temel kaynağını kapitalizmin eşitsiz gelişim dinamikleri oluşturmaktadır. Bu nedenle, kapitalist kent mekânlarının üretim süreçlerinin yarattığı eşitsizliklere bakmak gerekir. Yaklaşımlardan ikincisinin öncülüğünü ise Castells (1997) yapmaktadır. Castells, bu eşitsizliklerin "ortak tüketim süreçleri"yle ilişkili boyutunu öne çıkarmakta ve kapitalist kent çevresinde ortaya çıkan eşitsizliklerin toplu süren (kamusal) hizmetler açısından da işlediğine dikkat çekmektedir (Castells:1997: 27; Şengül, 2009: 310). Sonuç olarak, Harvey, kenti kapitalist birikim³⁰ süreçlerinden bağımsız analiz etmenin, mekânı toplumsal ilişkiler analizine kapatmak anlamına geleceğini ifade ederken; Castells ise daha çok kentsel mekânın özgüllüğünü onun tüketim uğrağıyla ilişkilendirerek analiz etmektedir (Şengül, 2009: 22-23).

Kent kavramsallaştırmasının merkezine sermaye birikim süreçlerini koyan Harvey'in (2001: 18) bakış açısına göre kentsel süreç, "üretim, dolaşım, değişim ve tüketim için maddi altyapının yaratılmasını" ifade etmektedir. Harvey'in işaret ettiği maddi altyapının unsurları yoksulluk üzerinde etkili ve onu yeniden üretmekte yaygınlaştırmakta ve derinleştirmektedir. Kentsel süreç üzerinde etkili olan bu unsurlar, hem genel olarak yoksullaşma sürecini belirleyen mekanizmalara atıf yapmaktadır; hem de doğal olarak, yerel kentsel yoksullukların açıklanmasına imkân veren teorik ve kavramsal bir çerçeve sunmaktadır.

Bugün kentlerde yaşanan yoksulluğun geçmişte yaşananlardan farklı olduğu konusunda yaygın bir uzlaşma vardır (Silver, 1996; Mingione, 1996; Özgen, 2001, Kaygalak, 2001). Geçmişte, düşük sanayileşme ve hızlı kentleşmeye bağlı bir olgu olarak açıklanan kentsel yoksulluk; son dönemlerde, neo-liberal politikaların öncülüğünde gerçekleştirilen enformelleşme, esnek üretim ve esnek istihdam,

³⁰ Kentleşmeyle sermaye birikim süreçleri arasındaki ilişki için Harvey'in yaklaşımını ayrıntılı bir şekilde ele alan iki çalışma için bkz: (Tekeli, 1988; Eraydın, 1988).

taşeronlaştırma, güvencesiz ve kayıt dışı çalıştırma gibi politikaların yarattığı etkiyle birlikte, yeni görünümü ve süreci tanımlamak üzere “yeni kent yoksulluğu” olarak ifade edilmektedir. Yeni kent yoksulluğu, hem gelişmiş ülke kent yoksullarını hem de azgelişmiş ülke yoksullarını tanımlamak üzere ve sadece yedek işçi ordusunun bir parçası olan kent yoksullarını değil; son yıllarda neo-liberal politikalara bağlı olarak yoksullaşan daha geniş kesimleri anlatmak üzere geliştirilmiş bir kavramdır (Kaygalak, 2001: 127). Kentsel yoksulluk kavramını niteleyen “yeni” sıfatı, yoksulluğun derinleştiğine ve yaygınlaştığına atfen konulmuştur. Mingione (1996) yeni nitelemesine, güvenceli ve sürekli işlerin azalması, istikrarsız işgücü piyasalarının giderek yaygınlaşması ve kalıcılığıyla nitelenen post-fordist rejimin herhangi bir mesleki beceriye sahip olmayan ve eğitimsiz büyük bir kesimin yaşama şansının ortadan kaldırılması olarak açıklık getirmektedir. Mingione’nin açıklamasına içerilmiş olan “yaşam şansları” (life chances) kavramı, insanların sahip olduğu fırsatlar, hizmetler ve malların sunumu ve bunların kullanım hakkına erişebilirlik durumu gibi uzun dönem farklılaşmaları da içermektedir. Kısacası, yeni kent yoksulluğunun tanımında, şu anki kadar geleceğe ilişkin eğilim ve potansiyeller de belirleyici olmaktadır (Ersoy vd., 2000: 235).

Neo-liberal politikalara bağlı olarak çeperi genişleyen ve yedek işçi ordusunun ötesine geçerek daha büyük kesimleri kapsayan yeni kentsel yoksulluk, sınıftan ayrı ve yerleşik (yapısal) bir kategori oluşturmamaktadır. Bu yeni kesimlerin, kent yoksulluğunu da içerecek bir biçimde “toplumsal proleterya”³¹ kapsamında düşünülmesi gerekmektedir. Kent yoksulluğunun kendine özgü yoksulluk göstergeleri olsa da; asıl belirleyici olan, kent yoksullarının toplumsal proleteryanın bir parçası olarak hangi sınıf içi hareketliliklere dâhil olacağı ve hangi mücadele süreçlerine katılacağıdır (Ersoy vd., 2000: 235). Bu, kent yoksullarının, Wood’un (Aktaran Özügürlü, 2002: 184) işaret etti gibi, sınıf “yerlerini” saptamaktan çok, nesnel sınıf durumlarının toplumsal gerçekliği fiilen nasıl şekillendireceğiyle ilişkilidir ve yapının ancak mücadele içinde yaşanan bir belirlenim ilişkisi olduğunu da gösteren bir durumdur.

³¹ Toplumsal proleterya kavramı, Çulhaoğlu tarafından sömürünün genişletilmiş biçimine referansla kullanılmıştır. Yazar, toplumsal proleterya kavramını, artı değer ötesinde gerçekleştirilen her türlü sömürüyü; üretim kavramını ise, hem artı değer üretimini hem de yeniden üretimi içerecek biçimde genişleterek; bu süreçteki emekçinin durumunu tanımlamak üzere kullanmıştır (Aktaran Ersoy vd., 2000)

Türkiye’deki kent yoksulları kırsal kökenli olma, göçmen olma gibi temel özelliklerinin yanı sıra; emek gücünün yeniden üretimi bağlamında vasıfsızlık, eğitimsizlik, işsizlik ve konutsuzluk gibi göstergelerle ifade edilebilseler de; bu durum, bu kesimler açısından diğer emekçilerden yapısal anlamda keskin bir ayırtırmaya gitmeyi gerektirmez. Çalışmada çocuğun sokakta çalışması olgusu, kent yoksulu hane halkının geliştirdiği bir gündelik direniş biçimi olarak ele alınacaktır³². Bu bağlamda, yukarıdaki çerçeve içerisinde değerlendirildiğinde, hanenin kentsel yoksulluğa karşı gündelik direniş biçimi olarak sokakta çalışma, aynı zamanda sınıf mücadelesinin içinde ya da onun bir parçası olarak da düşünülebilir. Hanenin hayatta kalabilmek ve varlığını sürdürebilmek için geliştirdiği her gündelik direniş biçimi – buna çocuğun okuldan alınıp çalıştırılması da dâhil- sınıf mücadelesinin bir parçasıdır; ya da ona içsel bağlarla bağlı ve ondan kopuk olmayan hayatta kalma mücadelesinin bir parçasıdır.

Sonuç olarak, kapitalist üretimin belirli bir biçimine bağlı olarak ve üretim biçimiyle uyumlu politikaların belirlediği sosyal ve ekonomik süreçleri tanımlayan kent yoksulluğu; kapitalizmin sadece üretime değil, fakat toplumsal yaşamın her alanına hâkim olmasını, insan yaşamının tüm kesitlerini metalaştırmasını veya meta ilişkisine tabi kılmasını anlatmaktadır. Aşağıda ele alınan çocuk yoksulluğu olgusu da bu anlatı içine yerleşmiştir ve asla bu anlatıdan bağımsız değildir. Bu çerçevede “çocuk yoksulluğu” kavramsallaştırması, yoksullaşma sürecinden çocuğun nasıl etkilendiğini anlamak üzere tercih edilmiş bir kavramdır; yoksa hanenin yoksulluğundan veya genel olarak toplumsal yoksulluktan ayrı bireyselleştirilmiş bir yoksulluk kategorisi değildir.

1.2.1.2 Yoksulluk İçindeki Çocuk: “Çocuk Yoksulluğu”

Yoksulluk ve/veya çocuk emeği yazını incelendiğinde, bu iki kavramı bir araya getiren çalışmalara ilk defa 1980’lerden sonra rastlanabilmektedir (Lichter, 1997: 125). Bugün bu iki kavramı bir araya getiren çalışmaların sayısı giderek artmaktadır (Hatun, 2002; UNICEF, 2005a; Ekim, 2005; Dayıoğlu, 2007; Toran,

³² “Gündelik direniş biçimleri” perspektifi, üçüncü dünya yoksulluğunu “marjinal insan” bir “kültürel tip” ile özdeşleştiren ve yoksulluk kültürünün özcü nitelermeleri “pasiflik”, “kadercilik” ve “umutsuzluk”tan arındırmaktadır. (Bayat, 2008: 32).

2010). Bu iki kavram, ilgili yazında bazen “yoksulluk içinde yaşayan çocuk” biçiminde betimsel olarak yer almakta; bazen de “çocuk yoksulluğu” şeklinde, nitelik belirlemek üzere kullanılmaktadır. Kavramın öncülüğünü yapan uluslararası kuruluşlardan biri olan UNICEF, çocuk yoksulluğunu “sosyal hizmetlerin yoksunluğu” (2005a: 12) olarak, bir sosyal politika sorunsalı biçiminde tanımlanmaktadır. UNICEF, 2005 yılında yayınladığı *Dünya Çocuklarının Durumu* raporunda (2005b), kavrama şu şekilde açıklık getirmiştir: “Yoksulluk içinde yaşayan çocuklar; yaşama, büyüme ve gelişmeleri açısından gerekli maddi, manevi ve duygusal kaynaklardan yoksun biçimde yaşamakta, böylece haklarından yararlanamamakta, potansiyellerini tam olarak geliştirememekte ve topluma tam ve eşit bireyler olarak katılamamaktadırlar”. Bir başka çalışmada (*Save the Children*, 2010), çocuk yoksulluğu, “yaşantı yetersizliği” olarak tanımlanmıştır. Yaşantı yetersizliği; fiziksel, çevresel ve kültürel kaynakların yoksunluğu; insan gelişimine elverişsiz koşullarda yetişme; ailesel ve toplumsal yapının yetersizliği içinde büyüme; çocukların kendilerini ifade etmelerine olanak sağlayan kaynaklardan yoksun olma durumu olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışma, aynı zamanda, çocuk yoksulluğu ile insan hakları arasında güçlü bir bağ olduğunu vurgulamayı da ihmal etmemiştir. Hristiyan Çocuklar Fonu (*Christian Children’s Fund*, CCF) (2003) çocuk yoksulluğunu; yoksunluk, dışlanma ve zayıflık olarak; Çocuk Yoksulluğunu Araştırma ve Uygulama Merkezi (*Childhood Poverty Research and Policy Center*, CHIP) (2002) ise çocuklar ve gençlerin kendileri için uygun potansiyellere ve yaşamsal kaynaklara ulaşamama sorunu olarak tanımlamışlardır.

Yoksulluk yazınının içine düştüğü karmaşaya, genel çerçevesiyle, bir alt yazın olarak çocuk yoksulluğu yazını da düşmüş gibidir. Çocuk yoksulluğuna ilişkin net ve ortak bir tanım yapılamamasının yanı sıra; yapılan her bir tanımın kendi tespit ettiği görüngülerin ötesine geçememesi bu karmaşanın kanıtı olarak ileri sürülebilir. Oysa daha önce de vurgulandığı gibi, çocuk yoksulluğu, ne içinde yaşadığı hanenin yoksulluğundan; ne de toplumsal yapıyı belirleyen üretim ve bölüşüm ilişkilerinden ve onun belirlediği toplumsal yoksulluktan bağımsız bir olgudur. Çocuk yoksulluğu yazınının olguyu tanımlamaktaki yetersizliklerine rağmen, çocuk yoksulluğunu ayrı bir analiz birimi olarak sorunsallaştırması, iktisadi sömürünün iktisadi ve sosyal alandaki uzanımlarının nerelere kadar gidebileceğini göstermesi açısından oldukça

önemlidir. Kısacası, çocuk yoksulluğu kavramsallaştırması, yoksulluğun etkilerini bir alt analiz birimi olarak çocuk üzerinden derinlemesine anlama imkânı sunmaktadır.

Yapılan birçok araştırma göstermiştir ki, kısa süren bir yoksulluk dönemi dahi, çocukların fiziksel, zihinsel ve sosyal gelişimlerini olumsuz yönde etkilemiştir (Hatun, 2002; Lichter, 1997). Yoksulluğun çocuklar üzerinde yaratabileceği en önemli risklerden biri, onları çalışma olasılığıyla karşı karşıya bırakmasıdır. Yoksulluk üzerine yapılmış olan birçok araştırmanın gösterdiğine göre, çalışan çocuklar çoğunlukla ve asıl olarak yoksul ailelerin çocuklarıdır. Çocukların iş piyasasına girişlerinde veya çalışmaya ilk defa başlamalarında babanın işsiz olması, düşük ücretle çalıştırılıyor olması ya da genel olarak yoksul olmaları neden olmaktadır (Rodgers and Standing, 1981: 22). Yoksulluğun çocukları okuldan uzaklaştırdığı, onların okula devam olasılıklarını düşürdüğü yönünde tespitler ve çalışmalar da vardır (Dayıoğlu, 2007; Rodgers ve Standing, 1981). Yine, babaları çocuk yaşlarda çalışmış olan çocukların çocuk işçi olma risklerinin daha yüksek olduğu yönünde tespit ve çalışmalar da söz konusudur (Dayıoğlu, 2007). Tüm bu çalışmalar ve bulguların işaret ettiğine göre, çocuk yoksulluğu ya da yoksulluk içinde yaşanan çocukluk, birkaç kuşağı etkileyebilmekte ve bir yoksulluk döngüsü, bir yoksulluk sarmalı yaratabilmektedir. Kuşaklar arası bir etkiye sahip olabilecek bir toplumsal sorun olan çocuk yoksulluğu, açıktır ki genel olarak yoksulluktan bağımsız değildir; ama etkileri açısından çok daha ciddi sorunlar yaratabilmekte; dolayısıyla nedenleriyle birlikte ele alınması gereken ekonomik, toplumsal ve politik bir sorun olarak ortada durmaktadır.

Yoksulluğun çocuklar açısından yarattığı birçok riskten ve çocuk yoksulluğuna zemin hazırlayan birçok göstergeden söz edilmektedir (UNICEF, 2006; Dayıoğlu, 2007; Hatun, 2002; Perry, 2004; Toran, 2010). Türkiye açısından çocukların yoksulluğunu belirleyen temel etkenler, yapılan çalışmalarla ekonomik ve sosyal göstergeler ile büyük oranda ebeveynlerin emek piyasasındaki konumlarına bağlanarak şu şekilde gözlemlenmiş ve tespit edilmiştir:

- Emek piyasasının yapısı ve içinde bulunulan sektör, kazancın belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Örneğin formel sektörlerde kazançlar daha yüksek olmaktadır. Buna göre, enformel sektörde çalışan anne-babaların çocukları.
- Kayıtdışı ve geçici işlerde çalışan ve bunun sonucunda da düzenli bir gelire sahip olmayan anne-babaların çocukları.
- Anne-babası yetersiz istihdam edilen ve yeterli para kazanamayan anne ve babaların çocukları.
- Örgün eğitim almamış ya da çok az eğitim almış, çoğu zaman vasıfsız olan ve ortalamanın altında para kazanan anne-babaların çocukları.
- Anne-babaları uzun süredir işsiz olan, engelli olan ya da engelli birine bakan çocuklar.
- Aile yapısı da belirleyicidir. Özellikle geniş ailelerde ve parçalanmış ailelerde yaşayan çocuklar.

Politik kaynakların yetersizliği veya dengesiz harcanması ve dağıtılması da bir göstergedir. Sosyal devletin etkinliğinin azalması çocuk yoksulluğunun artmasında etkili olmuştur. Örneğin, eğitim, sağlık gibi kamusal hizmetler giderek satın alınır birer meta haline gelmiş ve tüm bu göstergeler, çocuk yoksulluğunu belirleyen temel etkenler olarak kabul edilmiştir.

Çocuk yoksulluğunu Türkiye özelinde belirleyen etmenler olarak ortaya konulmuş olan bu genel göstergeler, belirli açılardan çocuk yoksulluğunun belirli düzeylerine ilişkin fikir vermektedir. Bu çalışma ise büyük kent sokaklarında “sokakta çalışan çocuklar sorunu” olarak kendisini gösteren çocuk yoksulluğunun özel bazı düzeylerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmanın çocuk yoksulluğu yazınına yapmayı amaçladığı önemli katkılardan biri, çocuk yoksulluğunun bir görünümü olarak sokakta çalışan çocuklar olgusunun arkasında yatan nedenlerin (göç) genel belirleyicilerini (mülksüzleşme) ortaya koymaktır.

Üçüncü bölümde ele alınmakta olan sokakta çalışan çocuklar sorununu belirleyen ekonomik, sosyal ve politik süreçler, ikinci bölümde birer tarihsel ve toplumsal form olarak ekonomi-politik işleyişe referansla ele alınıp analiz edilecektir. İkinci bölümde ele alınacak ekonomi-politik süreçler, hem sokakta çalışan çocuklar sorununa genel olarak; hem de sorunun bazı boyutlarına özel olarak

açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Neden sokakta çalışan çocukların sayısı son yıllarda artış göstermektedir? Neden çocuklar sokak işlerini artık sürekli olarak yapmaktadır ve bazılarını meslek olarak sürdürmektedir? Neden bu işi yapan çocuklar belli bir etnik grupta yoğunlaşmaktadır? Neden çocuklar bir işyerini değil de sokağı tercih etmektedir? Aileler neden eğitimden-gelecekten yoksun kalma pahasına ve tüm risklerine rağmen çocuklarının sokakta çalışmalarına rıza göstermektedirler? Tüm bu sorulara verilecek cevaplar yoksulluk görünümünün arkasına saklanmış durumdadır. Bu çalışmaya da düşen bu görüngünün ötesini gösterebilmek, istismarın ve sömürünün boyutlarını ve kaynağını ortaya koyabilmektir.

BÖLÜM II

YOKSULLUKTAN SEFALETE BİR GÖÇ HİKÂYESİ: İLKEİ SERMAYE BİRİKİM SÜREÇLERİ VE MÜİKSÜZLEŞME

Çocukların sokakta çalışması Türkiye’de 1990’ların başından beri göz ardı edilemeyecek bir boyuta ulaşmış; özellikle büyük kentlerin işlek ve ara caddelerinde birçok farklı iş ile uğraşan her yaştan çocuk görmek günlük yaşıntının adeta ayrılmaz bir parçası olmuştur. Sokakta çalışan çocuklar sorunu ilk bakışta kentteki yoksulluğun bir sonucu gibi gözükse de; daha yakın bir incelemeyle sorunun daha karmaşık bir arka plana sahip olduğu anlaşılacaktır. Özcesi, sokakta çalışan çocuk gibi, toplumsal yaşam içerisinde onun pozisyonunu şekillendiren yoksulluk da görüngüden başka bir şey değildir. Çalışmanın bu bölümünde, yoksulluk ve yoksulluğa bağlı sokakta çalışma olarak ortaya çıkan bu görüngülerin arkasındaki ekonomik ve politik süreçler ele alınacaktır. Dolayısıyla, sokakta çalışan çocuklar ve yoksulluk sorununa, kendisini belirleyen ekonomik ve politik süreçlere ışık tutarak açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Bu süreçlerin çözümlemesi, Türkiye tarihinde aşağı yukarı atmış yıl geriye gitmeyi gerektirmektedir. Sokakta çalışan çocuk sorununun arka planını oluşturan ve atmış yıl geriden başlayan bu süreçler, kırsal hanelerin topraklarından koparılıp mülksüzleşmelerini, geçim araçlarının (işgücünün) metalaşmasını ve proleterleşmelerini işaret eder.

Kendi topraklarında kendi ürettikleriyle geçinebilen ve kendi kendine yetebilen kırsal hane emeğini mülksüzleştirip nakit gelire bağlı kılan; onları, tüm geçim araçları metalaşmış bir kent yoksuluna dönüştüren sürece, “ilkel birikimin sürekliliği tezi”yle³³ açıklık getirilecektir. İlkel sermaye birikimi, Marx’ın ifade ettiğı gibi (*Aktaran* De Angelis, 2004: 5) üreticilerin üretim araçlarından koparılmasının tarihsel sürecinden başka bir şey değil ise; ilkel sermaye birikiminin sürekliliğı ise kapitalist birikim sürecinin bir parçası olarak sermayenin genişlemesindeki süreklilikten (De Angelis, 2004: 12) başka bir şey değildir. Bu bağlamda ilkel sermaye birikiminin sürekliliğı, “küreselleşme” adı verilen neo-liberal evrede

³³Harvey (2008), De Angelis (2002), Perelman (2000); yakın tarihli ekonomi politikalarına açıklık kazandırmak üzere “ilkel birikimin sürekliliğı tezi”ni kullanan öncü yazarlardır.

(Özüğurlu, 2002: 74) uygulamaya konulmuş olan ekonomik ve politik kararlara ışık tutabilecek bir çerçeve sunmaktadır³⁴.

Harvey (2008), ilkel sermaye birikiminin ‘modern görünümünü’ “mülksüzleşerek gerçekleşen birikim” (*accumulation by dispossession*) olarak kavramsallaştırmıştır. Harvey’in kavramsallaştırması da yine ilkel sermaye birikiminin sürekliliğine işaret etmektedir. *Yeni Emperyalizm* (2008) adlı çalışmasında Harvey, Marx’ın bahsettiği -genel çerçevesi aşağıda belirtilecek olan- ilkel birikimin bütün özelliklerinin kapitalizmin şu ana kadarki bütün coğrafyasında var olageldiğini vurgulamıştır³⁵. Harvey, çalışmasında, dünyanın birçok yerinde tarımın çözülmesine, ortak tarım alanlarının ve su kaynaklarının özel mülk haline getirilmesine neden olan neo-liberal uygulamalara dikkat çekmiştir. Kısacası, ilkel sermaye birikiminin sürekliliği tezi bir taraftan kapitalist yayılmayı tespit ederken; diğer taraftan kapitalizmin yayılmasına bağlı olarak mülksüzleşen kitlelerin yoksullaşma ve proleterleşme süreçlerine ışık tutmaktadır.

Türkiye’ye özgü ilkel birikim süreçlerine çalışmanın bu bölümünde kent yoksulluğunun oluşumu bağlamında değinilecektir. İlk olarak, tarımdaki makineleşmeyle başlayan ama asıl olarak tarıma desteklerin azaltılması politikalarıyla devam eden bir mülksüzleştirme ve tipik bir ilkel sermaye birikim süreci söz konusudur. İkinci olarak ise tamamen Türkiye’ye özgü tarihsel ve toplumsal bir durumdan beslenen bazı özgül karakteristikleri olan bir mülksüzleştirme süreci mevcuttur. Bugün Türkiye’nin büyük kentlerinde önemli bir sorun olarak ortaya çıkmış olan kentsel yoksulluğun inşasının arkasında büyük oranda bu ardışık iki süreç ve sürecin uzantıları aranabilir. Süreçlerin ayrıntılarına geçmeden önce ilkel sermaye birikimi ve mülksüzleştirme ilişkisini tarihsel süreç içerisinde ve tarihsel bağlamıyla kısaca ele alarak başlamak aydınlatıcı olabilir.

³⁴ De Angelis, kapitalizmin küreselleşme evresinde ortaya çıkmış yeni çitleme/ilkel birikim modelleri üzerine bir sınıflandırma denemesi yapmıştır. De Angelis, çağdaş ilkel birikimi dört tipte kategorileştirmiştir ve her bir kategoriye bağlı hareket modelleri ortaya koymuştur. Örneğin, birinci ilkel birikim tipinde “toprak ve kaynaklar” bulunurken buna karşılık gelen bazı hareket modelleri ise, toprak politikaları, suyun özelleştirilmesi, neo-liberal savaş vs.dir. De Angelis’in çağdaş ilkel birikim tipleri ve buna bağlı müdahale modelleri için bkz: (2002: 15).

³⁵ Harvey’e göre (2008: 121), köylülerin topraklarından çıkarılması ve topraksız proleteryanın ortaya çıkışı son zamanlarda hız kazanmış, örneğin su gibi daha önce ortak mülkiyet altında bulunan doğal kaynaklar genellikle DB zoruyla özelleştirilmiş ve kapitalist birikim mantığı içine oturtulmuş; alternatif üretim ve tüketim biçimleri ortadan kaldırılmıştır.

2.1. İlkel Sermaye Birikimi ve Mülksüzleşme

Ellen Meiksins Wood (2003), burjuva ekonomi politiğinde ekonominin bir soyutlama sonucu keşfedilmesinin, kapitalizmi toplumsal ve siyasal içeriğinden sıyırmak gibi ideolojik bir işlev görmesine olanak sağladığını ileri sürer. Marx ise sermaye birikiminin özünü sergileyerek aslında onun toplumsal bir ilişki, yani emek ile sermaye arasında bir egemenlik ve sömürü ilişkisi olduğunu göstermiştir. Samir Amin'in vurguladığı gibi (2003) Marx, bundan yüz elli yıl önce sermaye birikimi ve yoksullaşma olgusu arasındaki mekanizmaları analiz etmiş ve bu analiz, o zamandan günümüze ve küresel düzeyde geçerliliğini sürdürmektedir.

“İlk günah” olarak nitelendirdiği ilkel birikimi, *Kapital*'in yirmi altıncı bölümünde analiz eden Marx (2000: 677), üretim ve geçim araçlarının kendiliğinden sermaye olmadıklarını ve bunların sermayeye dönüşmesinin belli koşulları gerektirdiğini vurgular. Bu bağlamda Marx, birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin temas haline gelmesi gerektiğini söyler: Bir tarafta, başkalarına ait emek gücünü satın alarak ellerindeki değerler toplamını artırmak isteyen üretim ve geçim aracı sahipleri, diğer tarafta kendi emek güçlerini ve dolayısıyla kendi emeklerini satan özgür emekçiler. Meta pazarındaki bu kutuplaşma ve süreç, kapitalist üretimin temel koşullarını sağlamaktadır. Kapitalist sistemin yolunu açan ve emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan bu süreç, bir taraftan doğrudan geçim araçlarını sermayeye; diğer taraftan, doğrudan üreticileri ücretli emekçilere dönüştürür (Marx, 2000: 677-9). Dolayısıyla, “ilkel birikimin sırrı”, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılması sürecinin aydınlatılmasıyla çözülebilir.

Büyük insan yığınlarının birden bire ve zorla geçim araçlarından kopartılıp, proleterler olarak emek pazarlarına fırlatılıp atılma süreçlerinin önemli olduğunu vurgulayan Marx, tarımsal üreticilerin ve köylülerin topraktan koparılmalarının ve mülksüzleştirilmelerinin tarihinin farklı ülkelerde farklı yönler aldığını, farklı evreler izleyerek farklı dönemlerde tamamlanacağını belirtmektedir (Marx, 2000: 680).

Bu bölüm, köylülerin topraktan koparılıp mülksüzleştirilerek kentlere sürülüşlerini Türkiye özelinde ele almayı amaçlamaktadır. Türkiye'deki mülksüzleştirme süreçlerine geçmeden önce tarihsel bir hatırlatma yapmak ilkel

birikimin kuramsal dayanakları hakkında fikir verebilir. Bu bağlamda, İngiltere'deki süreci Marx şöyle özetler:³⁶

Kilise mallarının yağmalanması ve devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması, feodal ve klan emlaklarının gasp edilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi ilkel birikimin sevimli yöntemlerinden bir kaçıdır. Böylece, kapitalist tarım için gerekli olan alan ele geçirilmiş; toprak sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için 'özgür' ve 'yersiz-yurtsuz' proleterya sağlanmışır (*Aktaran Özürlü*, 2003: 164).

Kapitalizmin özgöl ön koşulu olarak kapitalist "hareket yasaları"nı doğuran asıl unsur, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümdür. Marx'ın anlatımındaki mülkiyet ilişkilerinin kritik dönüşümü, İngiltere'nin kırsal bölgelerindeki üreticilerin mülklerine doğrudan el konulmasıyla gerçekleşmesidir. Marx'ın, gerçekleşen kırsal dönüşümü "ilkel birikim" olarak değerlendirmesi, sadece kritik bir zenginlik kütlesi yaratması nedeniyle değildir; aynı zamanda, bu toplumsal mülkiyet ilişkilerinin yeni

³⁶ İlkel sermaye birikiminin klasik tanımı çitleme hareketi olarak bilinir. Geniş kırsal nüfus üzerinde önemli değişimlere yol açan, ortak kullanıma açık olan toprakları özel mülk haline getiren ve geniş bir tarım işçisi kitlesi yaratan çitleme hareketi, pek çok insanın geçim kaynaklarının bağlı olduğu ortak ve geleneksel hakların yok edilmesini içeren tarihsel bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Çitleme hareketi iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Malikâne sahibi lordlar, on altıncı yüzyılda köylüleri açık alanda tarım yapma hakkından yoksun bırakmak için hukuksal ve yarı hukuksal yöntemler bulup uygulamıştır. Bu aşama ile eskiden işleme yöntemlerini düzenleyen geleneksel kurallara bağlı olarak toprak, önemli bir kısmı bireyin tasarrufuna göre kullanılabilecek toprağa dönüşmüştür. Çitlemenin ikinci aşaması, on yedinci yüzyıl ortalarında yaşanan iç savaştan sonra gerçekleşmiştir. İç savaş, toprak ağalarının (büyük toprak sahipleri) önündeki başlıca engelleri söküp atmıştır ve bu aşamadaki çitlemeler, İngiliz köylü toplumsal yapısını çözen son darbedir. Yukarıda vurgulanan birinci aşama büyük ölçüde yasa dışı olarak ya da yasal boşluklara dayanarak yapılmış ise de ikincisi, parlamento kararı ve onayı ile yapılmıştır. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların başlarında gerçekleştirilen çitleme dalgası, Barrington Moore'un ifadesiyle (1966: 25), "zaten bir süredir sürmekte olan köylü mülkiyetini kemirme sürecinin hukuksal bakımdan onaylanması" anlamına gelmektedir. Bu noktada, toplumsal değişim ile hukukun pozisyon alışı arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Başlangıçtaki yasa dışılığa rağmen gerçekleşen toplumsal değişim, daha sonra yasalar tarafından onay bulmuş; dahası, bu onay bulma toplumsal değişimin önünü daha fazla açarak, değişimin ilerlemesine hizmet etmiştir. Kay ve Mott'a göre bu durum, mutlak mülkiyetin yaratılması ile devletin kurulmasının, yani aynı sürecin karşılıklı iki unsurunun ortaya çıkmasının en tipik örneğidir. Özel mülkiyete dayalı sınıf çıkarları, kapitalist devletin temelini oluşturduğu halde, özel mülkiyet, ancak onu onaylayan ve koruyan bir devletin varlığı halinde sürekli ve olanaklı olmuştur (*Aktaran Gülalp*, 1993: 17). Kapitalist sınıf yapısının temelini oluşturan şey, tam da bu masum görünüşlü "hak"tır. Kapitalist devletin özü ve rolü bu noktada açığa çıkmaktadır: Özel mülkiyet ile sözleşme özgürlüğünün yaptırımından sorumlu olmak. Devletin rolü, özünde bütün farklı gelişme aşamalarında aynı olmak üzere, sermaye birikimine dayalı sistemin yeniden üretilmesidir. Kısacası devlet, egemen birikim biçiminin gereklerini yansıtan politikaları izleyerek, sınıf egemenliğinin yeniden üretilmesine nesnel olarak her aşamada hizmet etmektedir (Gülalp, 1993); Samir Amin (2003), tarım sorununun gelişmiş kapitalist ülkelerde de henüz çözülmemiş bir sorun olduğunun altını çizmekte ve solu, bu noktada içine düştüğü yanlış dolayısıyla eleştirmektedir. Bu yanlışın bir örneği ise Karl Kautsky'nin kaleme aldığı *Tarım Sorunu* adlı ünlü eseridir. Amin, Marksist gelenek içinde sadece Maoizmin bu saldırının boyutlarını daha doğru kavradığını ve anladığını ifade etmektedir.

ekonomik zorunlulukları, özellikle de üretici güçlerde sistematik bir gelişim gereksinimi doğurması ve yeni hareket yasalarına yol açması sebebiyledir (Wood, 2003: 45).

İngiltere’de kapitalizme geçiş Marksist tarihyazımında tartışma yaratan bir konu olmaya devam etse de, Marksist tarihlemeler esas olarak Marx’ın ilkel birikim eleştirisinde atılan temeller üzerinde yürümektedir. İlk kapitalist başlangıçlar üzerine yapılan bu tartışmaların hatırlatılması, yazının ana çerçevesi açısından bakıldığında bugünün kapitalizmini anlamak için zorunlu olmasa da aydınlatıcı olacaktır. Bu bağlamda, Marksist iktisatçı Paul Sweezy ile iktisat tarihçisi Maurice Dobb arasındaki tartışmanın ağırlık merkezinde, kapitalizme geçişte “ilk itki”nin nereye yerleştirileceği meselesi vardır. Geçişin birincil nedeni, feodalizmin kurucu yapısındaki temel ilişkilerde, yani toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkilerde mi; yoksa bu ilişkilerin dışında, özellikle de ticaretin yaygınlaştırılmasında mı aranmalıdır? Dobb, ticarileşme modelini eleştirirken; Sweezy ticarileşme modelini savunmaktadır (Dobb vd., 1974). Marksist tarihçi Robert Brenner, ana hatları Adam Smith tarafından çizilen klasik ticarileşme modeline benzer bir modeli açıklama çerçevesi olarak kullandıkları için Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein gibi Sweezy’yi de “neo-smithçi” olmakla eleştirmiştir (Wood, 2003: 46-9). Kapitalizme geçişle ilgili tarihleme tartışmaları sadece yukarıda adı geçen birkaç ekonomist ve tarihçiden ibaret değildir³⁷. Bu konuda farklı bakış açıları olsa da, tartışmalarda şu kritik varsayım korunmaktadır: Kapitalizm, feodalizmin prangaları kırıldığında ortaya çıkar ve kapitalizm, feodalizmin çatlağında zaten mevcuttur ve sadece oradan bırakılmayı beklemektedir (Wood, 2003).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki evrimsel eğilimi en iyi anlatan ve bugünkü kent yoksulluğunun arka planında bulunan bir olgu olarak yoksullaşmanın, birikim süreçlerinin özüyle ilişkisi olduğu apaçıktır. Ama aynı zamanda, sermaye birikim süreci, eş zamanlı olarak hem sömürüyü hem sınıf egemenliğini hem de ideolojik mistifikasyonu içeren bir toplumsal ilişki olması dolayısıyla kavranması oldukça zor bir olgudur. Dolayısıyla sonraki tartışmalara yukarıya özetlenen teorik çerçeve içinden bakmak yararlı olacaktır.

³⁷ Bu konudaki tartışmalar, ayrıntılı bir biçimde Wood’un *Kapitalizmin Kökeni* ile *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci* adlı eserlerinden ve Dobb’un *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* adlı eserinin *Ek*’inden takip edilebilir.

2.2. Göçler ve Nedenleri

Merkezi yerler kuramının³⁸ önemli isimlerinden biri olan Alman ekonomist August Lösch, dünyadaki varlığımızın zamanını bizim seçmediğimizi; fakat dünyadaki yerimizi seçmekte serbest olduğumuzu düşünmektedir. Doğru yeri seçmenin başarılı bir yaşam ve uzun ömürlü bir yerleşim oluşturmak için önemli olduğunu vurgulamaktadır (*Aktaran Tekeli*, 2008: 7). Oysa gerçeklik pek de öyle değildir. Göçler, tarihsel olarak kıtlık, iç savaş, siyasi sürgün, soykırım ya da ilkel sermaye birikimi-mülksüzleştirme gibi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmakta ve göçmenler açısından acılı ve yıkıcı süreçler içerebilmektedir.

Türkiye'deki göç olgusunu bu bölümün bağlamı ve sınırlılığı çerçevesinde incelediğimizde göçmenlerin, yerlerini seçmekte serbest olmadıkları ve dahası başarılı bir yaşam sürdüremedikleri görülecektir. Topraklarından bir dizi zor yöntemiyle koparılıp mülksüzleştirilerek kentlere itilen yeni kentliler, kırsal tarım alanlarının büyük sermayeye açılması ve güvenlik gerekçesiyle 1990'larda uygulamaya konulan zorunlu göç/"iskân politikaları" nedeniyle mağdur bir durumdadırlar. Bu çerçevede, kırsal tarım alanlarının sermayeye açılması derken Türkiye'nin hemen hemen tüm bölgelerini ilgilendiren bir analiz çerçevesi içinden konuşulacak olsa da; aynı genelleme zorunlu göç politikaları için yapılamaz. Zorunlu göç politikaları, ilgili başlıkta ele alınacak nedenlerden dolayı sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya özgü bir uygulamayla sınırlı kalmaktadır.

2.2.1 Ekonomi Politikaları, Göç ve Mülksüzleşme Süreci

Kırsal alanlardan kentlere doğru gerçekleşen göç, tarih boyunca gözlemlenebilen bir olgudur. Fakat ikinci paylaşım savaşından sonra, ekonomisi tarıma dayalı toplumlarda kentlere göçlerin nedenleri ve buna bağlı süreçler önemli

³⁸ Merkezi Yerler Kuramı, bir ülkedeki kentsel sistemin sunulan mal ve hizmetler açısından fonksiyonel bir hiyerarşik yapı olarak büyüyeceğini öngörür. Bu kurama göre, bir kentin sunduğu mal ve hizmetlerin belli süreler içindeki niceliği ile onun uzamsal piyasa etkisi, nüfus yoğunluğu ve bu nüfusun talep gücü arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla kurama göre, bir ülkedeki bütün yerleşim yerlerinin bu sayılan faktörlere bağlı olarak belli büyüklüklerde ve coğrafi dağılıma sahip olması kaçınılmazdır (Marin, 2007).

farklılıklar taşımaktadır (Kıray, 1972). İkinci paylaşım savaşından sonra bir kalkınma stratejisi olarak geç kapitalistleşen ülkelerin tarımının “modernleşmesi” ya da makineleşmesi³⁹; ihracata dönük üretim yapılabilmesi açısından büyük sermayeye önemli olanaklar sağlamıştır. Kırsal kesimde makineleşmeye gidilmesi, önceki sosyal dengenin bozulmasında ve kırsalın yapısal olarak (mülkiyet açısından) dönüşmesinde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Makineleşmeyle birlikte ekilebilir alanlar hızla genişlemiş; ancak büyüme, geleneksel toprak sisteminin dönüşümüne neden olmuştur. Büyük toprak sahipleri ile küçük toprak sahipleri ya da topraksız köylüler arasında kutuplaşma hızlanmıştır. Tarımsal faaliyetini bu nedenlerden dolayı artık sürdüremeyen birçok köylü kentlere mecburen göç etmeye başlamıştır⁴⁰ (İçduygu vd., 1998: 222).

1950’lerde makineleşmeye bağlı olarak yaşanan göç süreçleri ile aşağıda ele alınacak olan 1980 sonrası göç süreçlerini, göçerlerin kökleriyle bağlarının sürdürülmesi bağlamında birbirinden ayırmak gerekir. Buna göre, 1980’lerde ve sonrasında uygulamaya konulan ve tarımsal/kırsal ekonomik yapının çözülmesinde büyük oranda etkili olan ekonomi politikaları ve 1990’larda uygulanan zorunlu göç politikaları, “köksüzleşerek gerçekleşen göç” olarak 1980 öncesi “kök bağıını muhafaza eden göç örüntüleri”nden ayrılmaktadır. Ekonomi politikalarına ve siyasi nedenlere bağlı olarak 1980 sonrasında yaşanan her iki göç süreci, günümüz kent yoksulluğu ve sokakta çalışan çocuklar sorununun ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

1980’lerde ne oldu da göç paradigmasında bir kayma oldu? Böyle bir kayma, ekonomideki değişimlere bakılarak açıklanabilir. Kapitalist dünya sisteminin genel eğilimi “refah” dönemlerinde ekonomik ve siyasi saldırıları görece yavaşlatmak;

³⁹ Yabancı sermaye Türkiye’ye, 1947’de “Marshall Yardımı” adı altında sadece askeri amaçlarla ve 1948’den sonra da askeri ve ekonomik amaçlarla girmeye başlamıştır. 1948’de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü’ne üye olan Türkiye, izleyen on bir yıl içinde 1.200.000 ABD doları yardım almıştır (İçduygu vd., 1998: 221).

⁴⁰ Köymen’e göre (1999: 261), traktörleşmenin yaşandığı 1950-1960 döneminde, büyük göç dalgaları gerçekleşmiştir. Açık ki bu dönemde yaşanan yoğun göçü tarımdaki makineleşme tek başına açıklayamaz. Bu noktada yeterli açıklama yapabilmek için özellikle içsel nedenlere de bakmak gerekmektedir. Tarımda makineleşme ile tarımsal krediler arasındaki ilişki bu bağlamda dikkat çekicidir. 1948-1963 yılları arasında tarımsal kredilerle traktör sayıları arasında yüksek bir kolerasyon olduğu göze çarpmaktadır. Tarımsal girdilerin artışında da benzer bir ilişki söz konusudur (Tekeli, 2008: 72). Dolayısıyla, makineleşme ile birlikte yürürlüğe konulan bir dizi tarım politikası, bahsi geçen yıllarda yaşanan göçe ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Görüldüğü gibi, bu dönemde, Türkiye ekonomisi dünya ekonomisiyle bütünleşmeye, dışsal müdahalelerin de ivme kazandırdığı içsel bir evrimin sonucu olarak başlamıştır. Bu durum, Lenin’in *bileşik eşitsiz gelişim* dediği kapitalist işleyişin mantığıyla uyumaktadır.

bunalım dönemlerinde ise hızlandırmak yönündedir. Bunalımın yoğunlaşmasına bağlı olarak sermayenin saldırısı “bağımlı ülkelere” kaydırılmaktadır. Nihayetinde, 1980’leri bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir⁴¹. 1970’lerin krizinin ardından önemli bir değişim eğilimine girmiş olan ve 1980’de ekonomik büyüme ve gelişme modeliyle yerli ekonomi, bir kez daha uluslararası rekabete açılmış; anti enflasyonist politikalar benimsenerek yabancı sermayeyi davet eden politikalar yaygınlaştırılmıştır. Sanayi ücretleri reel olarak düşürülürken tarıma yönelik destekleme politikaları aşamalı olarak azaltılmıştır (Ecevit, 1999: 24-25). İhracatı referans alan sanayileşmeye dayalı yeni bir “kalkınma stratejisi” geliştirilmiş⁴²; “ihracata dayalı kalkınma” modeli retoriği ile Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren “görece” destekleyici ve korumacı politikalarla geliştirilen tarım ve hayvancılık sektörü, mevcut yapısı ile piyasanın kurallarına bağlanmıştır (Gün, 2009). Piyasa ilişkilerine uyarlanma sürecinin arkasında ise doğal olarak Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) vardır (Özbudun ve Başokçu, 2004: 41). 1980 sonrası kalkınma planlarında tarım sektörünün serbest piyasa kurallarına göre düzenlenmesi yolunda anlayış değişikliğine gidildiği göze çarpmaktadır. Bu dönemin önemli değişikliklerinden bir diğeri de, destekleme politikalarında ortaya çıkmıştır. Buna göre, özel sektör ve yabancı sermaye teşvik edilerek gelişme sağlanması amaçlanmıştır. Kalkınma planlarında hedeflenenlerle uyumlu olarak desteklenen ürün sayısı azaltılmıştır. Desteklenen ürün sayısı, 1980’de 22 iken; 1990 yılında 9’a inmiştir (Kendir, 2002: 217-243). Tarımın çözülmesine etki eden ve piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda uygulamaya konulan bir diğer politika ise tarımsal kredilere ilişkindir. Tarım sektörüne sağlanan düşük faizli kredi uygulaması daraltılmış ve kredi kullanım koşulları özellikle küçük çiftçiyi olumsuz etkilemiştir. Neo-liberal politikalar, serbest piyasa koşullarına geçişi ve uyumu sağlarken; aslında, bitkisel ve hayvansal üretimin sonunu hazırlamıştır. Destekleme kapsamındaki ürün sayısının azaltılması, girdi ve kredi politikalarındaki değişim, bitkisel ve hayvansal üretimin

⁴¹ Savran’a göre (1992: 100), Türkiye kapitalizminin 70’li yılların sonunda girdiği bunalımın nedeni 60’lı ve 70’li yıllarda uygulanan iktisat programı değildir. Ancak, sermayenin çıkarları açısından zamanı dolmuş bir program olduğu için terkedilmiştir. 24 Ocak Kararları ise, ‘ihracat ekonomisi’nin yolunu açan ilk girişimdir.

⁴² Ersoy’a göre 1980’lerde ve 1990’larda iki özgün iktisat politikası uygulanmıştır. Bunlardan biri özelleştirmelerdir; diğeri ise sanayisizleştirmedir. Dolayısıyla, sanayileşmeye dayalı kalkınma stratejisi paradoksal olarak bir sanayisizleştirme stratejisi olarak işlev görmüştür. Ersoy, 1980’lerden sonra yaygınlaşan işsizliğin sanayisizleşmeyle bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Bkz: (Ersay, 2001).

sürekli azalmasına neden olmuştur. Kısacası, bu dönemde yapısal uyum⁴³ adı altında yürürlüğe konulan uygulamalar, geçmişten gelen sorunların altında zorluklarla durabilen Türkiye kırsalı için tam bir yıkım olmuştur (Özbudun ve Başokçu, 2004: 41).

Kırsal alandan kentlere doğru gerçekleşen göçe büyük oranda kırsal yapısal dönüşümü neden olmuştur. Tarımda mekanizasyon ve kapitalistleşmenin yarattığı dönüşüm, kırdan kopuş-mülksüzleşme ve kentsel yoksulluk gibi çift yönlü bir “gelişme”ye neden olmuştur (Tekeli, 1978, 328). Kırsal alanda gerçekleşen bu dönüşüm sadece makineleşmeyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda kırsal alanda kapitalist dönüşümü kolaylaştırıcı bir takım politik kararlar ve kurumsal düzenlemeler askeri ve siyasi zor yoluyla hayata geçirilmiştir⁴⁴. Neredeyse tüm kırsal alan sermayenin sömürü alanına çevrilmiş; göç ve mülksüzleşmeyle birlikte ortaya çıkan yoksullaşma, kısa bir süre içinde kentlerde yoğun olarak hissedilir hale gelmiştir.

2.2.2. Zorunlu Göç ve Mülksüzleşme

İç göç sorunu, Türkiye’nin hızlı toplumsal dönüşüm sürecine girdiği 1950’li yıllardan beri ülkenin önemli sosyolojik olgularından biridir. Bu başlık altında irdelenen “zorunlu göç” olgusu, literatürde genel eğilim olarak “ülke içinde yerinden olma/edilme” (Kalin, 2005; Aker vd., 2006; HÜNEE, 2006) kavramıyla karşılanmaktadır. Bu çalışmada, “ülke içinde yerinden olma/edilme” kavramının yerine “yeniden iskân” ya da aynı anlama gelmek üzere “zorunlu göç” kavramının kullanılması tercih edilmektedir⁴⁵.

⁴³ Ülkelerin dünya pazarına daha fazla entegrasyonunu ve diğer taraftan da sermayenin merkezileşme ve tekelleşme eğiliminin sonucu olarak, uluslararası mali sermayenin ülkeye girişinin önündeki ekonomik ve siyasi engellerin aşılmasını amaçlayan programdır.

⁴⁴ Kapitalist dönüşümün önünü açacak ve ona ivme kazandıracak olan kararlar, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden yaklaşık sekiz ay önce 24 Ocak 1980’de ve meşhur 24 Ocak Kararları olarak tarih sahnesine çıkarılmıştır. Kararlar T. Özal tarafından kaleme alınmıştır. 24 Ocak kararları ortaya çıktığında kararların uygulanabilmesine ne anayasa ne de toplumsal iklim müsaade etmekteydi. Bunun için öncelikle anayasa değiştirilmiş ve toplumsal muhalefet büyük oranda şiddetle bastırılmış, siyasi partiler kapatılmış ve nihayet kendi kaleme aldığı Kararları uygulaması için Özal başa getirilmiştir. Dolayısıyla, kapitalist dönüşümü kolaylaştırıcı kararlar bir dizi askeri ve siyasi zor yöntemiyle yerleştirilmiştir.

⁴⁵ İngilizce’de yeniden iskânı anlatmaya yönelik kullanılan “*resettlement*” sözcüğü, “*to settle*” (iskân etmek, yerleştirmek vb. anlamlarda) eyleminden geliyor. Eylemden türetilen ve bir ad olan “*settlement*” sözcüğü, belli bir toprak parçası üzerinde insanların taşınması ve yerleştirilmesi olarak

Cumhuriyet döneminde, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ülke içinde zorunlu olarak yer değiştirmesine yönelik politikalar, ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu'daki nüfusa yönelik olarak uygulanmıştır. 1920'li ve 1930'lu yıllardaki isyanlar ve sonrasında 1934 tarihli İskân Kanunu⁴⁶ bağlamında yapılan zorunlu iskânlar (Kaygalak, 2009: 77; Aker vd., 2006: 2-4), zorunlu göç kavramının tanımladığı olgu ile aynı kategoride değerlendirilebilir. Bahsedilen dönemlerdeki iskân uygulamaları ile bugünkü zorunlu göç uygulamaları, zora dayalı olması ve bir isyan veya bastırma aşamasında ya da sürecinde ortaya çıkması dolayısıyla birkaç noktada benzeşse de, son yeniden iskân uygulamasını öncekilerden ayıran ve onlardan daha etkili kılan iki noktanın altını çizmek gerekmektedir. İlki, zorunlu göçe tabi tutulanların nereye gideceği ve nasıl gideceği, gittiği yerde yerleşip yerleşemeyeceği gibi ayrıntılar hiç hesaba katılmamıştır. Bu sorunlar önceki uygulamalarda büyük oranda hesaplanmıştır. İkincisi ki sefaletin kaynağını burada görmek mümkündür ve uygulamaya maruz kalanlar büyük oranda halk yığınlarından yani topraksız köylülerden ya da küçük toprak sahibi köylülerden oluşmaktadır. Kısacası, ilk dönem iskân uygulamaları ile son uygulamalar arasında mantıksal ve amaçsal bir süreklilik olmakla birlikte; son uygulamalar, yöntemi ve sonuçları açısından ve etkileri bakımından çok daha ağır olmuştur.

Bir ulus-devlet içerisinde yer alan ve kültürel ve politik farklılıklara sahip olmaları sebebiyle göçe zorlanan grupların, etnik olarak farklı bir coğrafyaya zorla göç ettirilmeleri, “ülke içinde yerinden edilme” ifadesiyle açıklanamaz. Bu açıklama, olguyu yeterince tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda, “zorunlu göç” kavramsallaştırmasının kullanılması, olgunun kendisini açıklamakta öncekine oranla çok daha kapsayıcı ve tanımlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Bu kavramsallaştırma, köy/mezra boşaltma/yakma uygulamalarından veya sistematik asker-korucu baskısından kaynaklanan zorunlu göç ettirmenin yanı sıra, uygulamalara ve baskılara maruz kalmamakla birlikte çatışma koşullarının yaşamı imkansız kılması ve sosyo-ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan göç hareketliliğini de kapsamaktadır (Altun vd.,

tanımlanıyor. Genel kullanımda “*re*” (yeniden) öneki, zorla yer değiştirmeyi akla getiren bir güç kullanmayı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, “*re-settlement*” sözcüğü, “*de-settlement*” (yerinden etme) sözcüğünden daha sıkı bir biçimde iskân ile iç içe geçmektedir. Bkz. Jongerden (2009: 39).

⁴⁶ 1990'larla başlayan zorunlu göç uygulamalarını metin içerisinde konumuzla ilişkili olarak ve bizce önemli noktalarını vurgulayarak anlatmaya çalışıyoruz. 1927'de “Bazı Eşhasın Şark Bölgesinden Garp Vilayetlerine Nakli” ve 1934'teki “İskân Kanun”unu ve kanunlara dayanılarak yapılan uygulamalara ilişkin ayrıntıları izlemek için Bkz. Beşikçi (1992: 434-436).

2009: 145). Doğu ve Güneydoğu'daki bazı illerde, nüfusu Yezidi veya Süryani olan bazı köyler de boşaltılmış olmasına rağmen, 1984'ten sonra yerinden edilen vatandaşların büyük çoğunluğunun Kürt olduğu (Aker vd., 2006. 4), altı çizilmesi gereken bir olgudur.

Modernist sosyolog Ernest Gellner (1997: 239), özel politik ve kültürel bir bütünlükten dışlanma olarak yorumlanan yeniden iskânın, yalnızca uyumun üretilmesi için devletin yeğlediği tercihlerden birisi olmadığını; aynı zamanda kaçınılmaz bir olgu olabileceğini ileri sürmektedir. Ulus-devlet paradigmasıyla yeniden iskân olgusu arasında zorunlu bir ilişki olduğunu gören Gellner'e göre (1997: 240) yaşayabilir politik bir yönetim için kültür ile devlet arasında yeterli bir uyumun olması gerekmektedir. Kısaca ve basitçe, Gellner'a göre yeniden ya da zorunlu iskân, modernite koşullarında kaçınılmaz ve gerekli ve aynı zamanda modern yaşamın da bir gerçeğidir. Gellner'in toplumsal yaşamın bir gerçeği olarak gördüğü şey, ulus devletin en önemli etkinliği, toplumsal bir kategori olarak "halk"ın üretilmesidir. Balibar'a göre (2000: 117) ise gündelik pratikler ve araçlar ağıyla birey *homo economicus*⁴⁷, *homo politicus* ve *homo religiosus* olarak oluşturulurken; aynı zamanda beşikten mezara kadar *homo nationalis* olarak da oluşturulur. Böylelikle nüfusun oluşturulması bir yönetim amacı durumuna gelmiş ve birey, bir gerçeklik olarak kurgulanmıştır. Balibar, Gellner'den farklı olarak bu durumu, yaşamın sorunlarından biri ve "kurgulanmış bir gerçeklik" olarak görmektedir. Bu bağlamda, yeniden iskân ya da zorunlu göç gibi mekânsal uygulamaları, bir karşı hegemonya biçimi olarak devlet yönetiminin güçlendirilmesi, ulusal kimliğin pekiştirilmesi ve geliştirilmesine angaje toplumsal bir yaşamın oluşturulmasının aracı olarak algılamak gerekmektedir.

Türkiye'de sosyal bilimler yazınında, yeniden iskân uygulamalarının ulus devletin inşasında önemli bir araç olarak ele alındığını görmekteyiz (Jongerden, 2009: 53). Kemal Arı, *Büyük Mücadele Türkiye'de Zorunlu Göç 1923-1925* adlı çalışmasında, H. Kemal Karpat ise Osmanlı *Halkları 1830-1914* adlı çalışmasında Anadolu'ya Türk damgasının vurulduğuna; Çağlar Keyder, *Cumhuriyetin ilk*

⁴⁷ *Homo*, modern insanı ve yakın atalarını içeren *hominid* cinsine verilen addır. Örneğin *homo Sapiens*, "modern insan" anlamına gelen bir kavramdır. Yukarıdaki kavramlar da *homo sapiens* kavramından yola çıkarak ve yergiye içeren bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, *homo economicus*, sadece kendisini düşünen rasyonel modern insan anlamına gelmek üzere kullanılmaktadır.

Yıllarında Türk Tüccarının Millileşmesi adlı çalışmasında bazı özgül durumlarda küçük burjuvazinin uluslaşmasında yeniden iskânın önemli rol oynadığına referans veren çalışmalar ve tespitler yapmışlardır.

Bu çalışmanın temel sorunlarından biri olması nedeniyle zorunlu göçünün ‘nasıl’ gerçekleştiği konusunun irdelenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte söz konusu zorunlu göçün gerisindeki tüm nedenlerin ayrıntılı incelenmesi bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Burada iki noktanın vurgulanmasıyla yetinilecektir: Zorunlu göçün ortaya çıkmasında belirleyici temel neden⁴⁸, devletin resmi güvenlik birimlerinin açıkça kırsal yerleşim birimlerinin büyük oranda boşaltılmasını ve buralardaki nüfusun birkaç yerleşim biriminde toplanmasını istemesidir. Yani, PKK ile mücadelede başarıyı sağlamak üzere geliştirilen askeri bir paradigmaya dayanan “alan hâkimiyeti” stratejisi, buradaki asıl belirleyici etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eğilimin bir ürünü olarak, kırsal yerleşim yerlerinin boşaltılması, 1987 yılında çıkarılan Olağanüstü Hal (OHAL) uygulaması kapsamında 285 nolu kararname ile mümkün olabilmıştır. Kararname, “kamu güvenliği” yararına yerleşim birimlerinin geçici ya da devamlı boşaltılması için bölge valisine resmen yetki vermiştir⁴⁹.

İnsandan arındırılan yerleşim yeri sayısının aşağı yukarı 3000 olduğu konusunda literatürde bir fikir birliği olsa da; uygulamadan etkilenen insan sayısı bakımından birbirinden oldukça farklı rakamlar ortaya konmaktadır. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (HÜNEE) tarafından gerçekleştirilen ve sonuçları 2006 yılında kamuoyuna duyurulan “Türkiye’de Göç ve Yerinden Edilmiş

⁴⁸ Konuyla ilgili TBMM’de kurulan Komisyonun 1998’de yayımladığı rapor, zorunlu göçü üç farklı nedene dayandırmıştır: a) Mera yasağı ve operasyon/çatışma ortamı yüzünden hayvancılık ve tarımın çökmesi; korucu olan köylere PKK tarafından baskı uygulanması; güvenlik güçlerinin koruculuğu kabul etmeyen köylere kuşkuyla yaklaşarak askeri operasyonları bu köylerde yoğunlaştırmaları ve tüm bu nedenlerle insanların köylerini terk etmeleri; b) PKK’nın koruculuğu kabul eden bazı köy ve mezarları boşaltması; c) Koruculuğu reddeden, güvenliği sağlanamayan veya PKK’ya yardım ettiği düşünülen köylerin güvenlik birimlerince boşaltılması (TBMM Tutanak Dergisi, 1998). Zorunlu göçün nedenlerini ve farklı boyutlarını ele alan yakın tarihli bir çalışma, göçün nedenlerine ilişkin oransal tespitlerde bulunmuştur. Bahçeşehir Üniversitesinin yürüttüğü bu projenin tespitlerine göre (2009: 86), göç nedenleri içinde en yüksek düzeyin bireysel nedenler olduğu (%34,7) görülmüştür. Bireysel nedenleri, %27,1 ile ailevi nedenler; üçüncü olarak, ekonomik nedenler %16,2 ve dördüncü olarak ise güvenlik nedeniyle göç izlemiştir. Araştırmanın tespit ettiği önemli diğer bir bulgu, hane üyesi kadın ve erkeklerin algılarında bu sıralamada bir değişiklik vardır. Örneğin, “güvenlik nedeniyle” göç edildiği tespiti, kadın cevaplayıcılarda %9 iken; erkek cevaplayıcılarda %12,4 olmuştur.

⁴⁹ 285 numaralı Kanun Hükmünde Kararname 10. 07. 1987 tarihinde çıkarılmış ve 14. 07. 1987 tarihinde 19517 numaralı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Ayrıntılar için bkz: <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/10025.html> Erişim Tarihi: 10. 01. 2010

Nüfus Araştırmaları”na göre, yerlerinden güvenlik nedeniyle göç edenlerin sayısının 953 bin 680 ile 1 milyon 201 bin 200 arasında olabileceği tahmin edilmektedir (HÜNEE, 2006). Diğer taraftan, Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği (Göç-Der) gibi bazı sivil toplum kuruluşları, sayının, 1 milyon ile 3 milyon arasında değişebileceğini ifade etmektedir (Kaya vd, 2009: 69). Ancak, üç milyon insanın göç ettirilmiş olduğunu ileri süren araştırmaları oldukça yüksek bulan Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV)’in yaptığı araştırmaya göre, bu rakamın 1,5 milyon civarında olabileceği tahmin edilmektedir (Aker vd., 2006: 8). Görüldüğü gibi, üç bin yerleşim yerinin boşaltılmasıyla birlikte, yeniden iskâna tabi tutulmuş insan sayısı konusunda sağlıklı araştırmalar yapılmadığı için sayıya ilişkin bilgi konusunda ancak birbirini tutmayan tahminlerde bulunmaktadır.

Bir milyonun üzerinde insanın yaşamını etkileyen zorunlu göç olgusu, psikolojik etkileri de çok derin olan çok boyutlu travmatik bir sorun olarak ortada durmaktadır⁵⁰. Kuşkusuz bu ve benzeri boyutlar bu çalışmanın sınırlarının dışındadır. Fakat zorunlu göçün yarattığı kırsal boşluk (mülksüzleşme) bu çalışmanın ilgilendiği bir boyuttur. Bu bağlamda, kırsal alanın zorunlu göç sonucu boşaltılması sadece hanelerin mülksüzleşmesi ve büyük kentlerin nüfusunun artması anlamında basit bir nüfus hareketi değildir. Aksine, kırsal alan ekonomisi çözülürken; hem hane düzeyinde bir yoksullaşma yaşanmış hem de doğal olarak ülke ekonomisi çok ciddi yaralar almıştır. Zorunlu göçün ekonomik etkilerinin göç edilen (köken) yer bağlamında inceleyen çok fazla çalışma yapılmamış ise de, az sayıdaki bazı çalışmalar bu konuda oldukça fikir vericidir. Çelik ve arkadaşları (2006) bu bağlamda yakın tarihli bir çalışma yapmışlardır. Tunceli’nin Ovacık ve Hozat ilçeleriyle ilgili olarak yapılan bu çalışmada mercek, göç öncesi ve sonrası süreçlerin maddi kayıplarının karşılaştırılmasına da tutulmuştur. Fikir vermesi bakımından birkaç istatistikî bilgiyi paylaşmak gerekirse, örneğin, araştırma kapsamında göç öncesinde 266 haneden sadece birinde büyük baş hayvan bulunmadığı tespit edilmiş; geri kalan 255 hanenin büyük baş hayvan sahipliğindeki dağılım ise bir ila beş arasında yoğunlaşmıştır. Araştırmanın yapıldığı sırada ise büyük baş hayvana sahip

⁵⁰ Mersin’de sokakta çalışan çocukların aileleriyle yapılan görüşmelerden birinde AE, göç sürecinin nasıl yaşandığı yönündeki soruya cevap verirken aradan yirmi yıla yakın zaman geçmiş olmasına rağmen halen konuyla ilgili konuşurken ağlamaklı cevaplar vermiş, yaşadığı sürecin etkisinden ve travmasından kurtulamamış izlenimi bırakmıştır. Ayrıca, zorunlu göçün göçerler üzerindeki travmatik boyutuna ilişkin daha detaylı çalışmalar için bkz (Gün ve Bayraktar, 2008; Sesçik, 2004).

olan aile sayısı toplam sadece altmış sekizdir. Araştırmacılar, benzer bir kaybın küçükbaş hayvanlar için de geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Araştırmanın arazi sahipliği ile ilgili tespiti de çarpıcıdır. Göç öncesinde hanelerin %91,4'ünün (266 hanenin 243'ünde) -bir kısmı çok verimli olmasa da- arazisi bulunmaktadır (2006: 21-22). Ancak, bu arazilerin büyük kısmı geri dönüş imkânı kısıtlı olduğu için kullanılamamaktadır. 5233 Sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılansması Hakkında Kanuna⁵¹ dayanarak köylerine dönebilenlerle ilgili davalara bakan Avukat Ö. ile konu hakkında yapılan görüşmeden çıkan sonuca göre, topraklarına geri dönebilen vatandaşların büyük bir kısmı, mayınlı olması nedeniyle kendi arazilerini ve meralarını kullanamamaktadırlar. 2009 yılı Haziran ayında Tunceli'nin Ovacık ilçesi yolu üzerinde bulunan Zage köyü ziyaretinde yapılan gözlemler ve görüşmeler sonucu, köylülerin büyük bir kısmının topraklarına döneemediği anlaşılmıştır; köylerini sadece yaz aylarında ziyaret edebilen köylüler, birkaç defa arazilerinde patlamamış havan mermilerine rastladıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, kullanılamamaktan dolayı onlarca ev ve bakımsızlıktan dolayı yüzlerce ceviz, elma, armut ağacı kurumaya yüz tutmuş durumda kurtarılmayı beklemektedir.

Bölgenin geneline ilişkin maddi kayıplar ile ilgili David McDowall'ın (2004: 440-2), tespitleri vardır. Yazar, bölgedeki tarımsal kayıpların sadece 1994 yılında 350 milyon dolar kadar olduğunu göstermiştir. Diyarbakır Ziraat Mühendisleri Odası Başkanı, 1990-1999 tarihlerini kapsayan on yıllık dönemde, canlı hayvan üretimi kayıplarının 2,3 milyar dolar olduğunu tahmin etmektedir. Et üretimi bakımından

⁵¹ 5233 Sayılı Yasa 2004 yılında çıkarılmıştır. Diyarbakır Barosu Avukatlarından F. Gümüş, yasanın çıkarılış sürecini şu şekilde açıklamaktadır: “Diyarbakır'dan beş bine yakın dava açtık, 2001 yılında. Bunun üzerine, mecliste bazı milletvekillerinden duyuyorum, AHİM başvurularımızı ciddi buldu. Ciddi bulduktan sonra AHİM ve Türkiye arasında büyük ihtimalle bir diyalog kuruldu. Biz bu başvuruları yaparken 3500 köyün boşaltıldığına dair belge gönderdik, milyonlarca insanın göç ettiğine dair belge gönderdik. AHİM bunu görüyor ve Türkiye devletiyle diyaloga giriyor, siz bunları çözmek için bir yasa çıkarın, bir çözüm yolu bulun. Ben karar verirsem Türkiye'nin çok aleyhine olacak, Türkiye'nin çok aleyhine olacak ve çok uğraşmış olacağım, çünkü yüzbinlerce dava gelecek. Bunun üzerine mecbur kaldı ve 2004'te bu yasa'yı çıkardı”(Özdoğan ve Ergüneş, 2007: 11). Yasadan yararlanma koşulu ise belirli bir süre ile sınırlanmış durumda. Bu konuda Bakanlar Kurulu süreyi uzatma yetkisine sahiptir. Yasadan yararlanmak için son başvuru tarihi 2008 yılı olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte Yasa, sadece maddi zararları karşılamayı amaçlamakta; manevi zararlar kapsam dışında tutulmuştur. 5233 sayılı yasadaki yararlanmak üzere 360.933 başvuru dosyasından 207.765 adedi değerlendirilmiş, 127.268 dosya için tahakkuk eden toplam miktar 1.813.921.388 TL tazminat miktarının 1.166.011.512 TL'si ödenmiştir <http://www2.tbmm.gov.tr/d23/7/7-10972c.pdf> Erişim Tarihi: 10.04.2010. Zararların tazminine yönelik başvurunun göç eden hane sayısına göre çok az olmasını Avukat Ö, “İl valiliklerinde kurulan “Terörle mücadelede Doğan Zarar Tespit Komisyonları”nın tutumundan kaynaklandığını” ifade etmiştir. Görüşme tarihi: 11.04.2010.

Türkiye bu dönemde ihracatçı bir ülkeden ithalatçı bir ülkeye dönüşmüştür. Hayvan besiciliği ve canlı hayvan üretimindeki düşüşün nedeni yalnızca köylerin boşaltılması değildir. Yayla ve mera yasağı nedeniyle hayvanların yazın yaylalara çıkarılamaması da üretim kapasitesini ciddi ölçüde etkilemiştir. Bu konuyla ilgili yapılmış bir araştırma (HÜNEE, 2006), göçün göç etmek zorunda kalanlar açısından ekonomik boyutunu, yoksulluktan sefaletе düşüşü çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu cümlelerin içeriğini aydınlatacak birkaç istatistikî veriyi ilgili kaynaktan aktarmak yerinde olacaktır:

Göç öncesi konut sahipliği yüzde 89,2 seviyesindeyken, göçün hemen sonrasında konut sahipliği yüzde 24,2'ye düşmüştür. (...) İş bulma süreci incelendiğinde, her on göçten sadece birinde göçün ardından iş bulunduğu görülmektedir. (...) Her on hanenin dördünde geçim, hane halkı üyelerinin çalışması ile karşılanırken, diğer dördü geçimini sağlamak için borçlanmıştır (HÜNEE, 2006: 79-86).

Zorunlu göçün niteliğine bakılacak olursa, geri dönüş ihtimali büyük oranda ortadan kaldırılmıştır. Zorunlu göçün gerçekleşmesi esnasında ve sonrasında geri dönme ihtimalini ortadan kaldırmak üzere evler, ağaçlar, ambarlar, hayvan barınakları vb. yakılmıştır (Yükseker and Ayata, 2005: 16). Uygulamalar, kırsal alanlarda ölü bölgeler yaratırken, geri dönme ihtimalini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Geride bırakılan ve kullanılabilir durumda olan tarla ve arsalar, köy korucularının kullanımına bırakılarak, süreç, bir mülksüzleştirme etkinliğine dönüşmüştür. Zorunlu göç uygulamaları, yeni bir ilkel birikim yöntemi olarak “modern araçlar ve içeriklerle” ortaya çıkmaktadır. Modern ilkel birikim pratiklerinin geliştirilmesi ve sürdürülmesine, hatırlanacağı gibi, David Harvey, “mülksüzleştirerek gerçekleşen birikim” (*accumulation by dispossession*) kavramıyla açıklık getirmektedir. Harvey, Meksika ve Hindistan üzerine yaptığı gözleme ilişkin makalesinde yaptığı analizin zorunlu göç süreçleriyle benzerlikler taşıdığını göstermektedir. Harvey, tarım topraklarının neo-liberal ekonomi politikalarıyla büyük sermayeye peşkeş çekildiğine ve diğer birçok boyuta dikkat çekmektedir (2004: 22):

Bunlar, köylü nüfusu zorla kovma ve topraklarının metalaştırılmasını ve özelleştirilmesini (son dönemlerde Meksika ve Hindistan topraklarına olduğu gibi); mülk haklarının değişik biçimlerde özel mülk haklarına dönüştürülmesini (ortak, ortaklaşa, resmi, vb.); halkın haklarını bastırmayı; işgücünün metalaştırılmasını ve alternatif üretim ve tüketim biçimlerinin bastırılmasını; kolonyal, neo-kolonyal ve sömürgecilerin mülke el koyma süreçlerini (doğal kaynaklar da dâhil olmak üzere), takas ve vergilendirmenin, özellikle toprağın parasallaştırılmasını, köle ticaretini; tefecilik, ulusal borç ve bunlar arasındaki en tahrip edici olan kredi sisteminin radikal ilkel birikim vasıtası olarak kullanılmasını içermektedir.

Harvey, makalesinde “meşruluğun tanımı; vahşetin tekeli, kayırma ve tüm bu süreçleri sağlamada çok önemli bir rol oynamaktadır” diyerek hegemonik projelerin uygulanmasında devletin/hükümetin rolüne dikkat çekmeyi de ihmal etmemiştir. Tarımsal alanların ve üretimin hukuki düzenlemeler aracılığıyla ve devlet eliyle tahrip edildiğine; dolayısıyla ilkel sermaye birikiminin *sırrına* Perelman (2000) da ışık tutmaktadır.

Zorunlu göç üzerine çalışmalarıyla bilinen ve soruna geri dönüşler ve bölgesel çözümler bağlamında bakılması gerektiğini öneren Kurban’a göre (2006: 64), mağdurların önemli bir kısmının geri dönemeyecek olması, “yerinden edilme sorunu”nu bir kentsel soruna dönüştürmektedir. Ekonomi politikları ve yeniden iskân politikalarının bir sonucu olarak mülksüzleştirilen, geçim araçlarından koparılan ve hayatta kalabilmelerinin en temel araçları metalaştırılmış bulunan bu insanlar, zaten yoksul olan hayatlarından alınıp yeni liberal politikalarla dejenere edilmiş bir kent piyasasına, sefaletin içerisine, kentlerin yeni proleterleri olarak sürülmüşlerdir.

2.3.Kentsel Sefalet ve Çocuk

Kıray (1972), kente göç edenlerin sınıfsal kökenlerinin önemli olduğunu altını çizmektedir. Yapılan bu çalışmaya konu olan kitle, yukarıda bahsedildiği üzere köylüdür. Daha açık bir ifadeyle, geldiği yerde basit teknoloji kullanan ortakçı (kiracı) ya da küçük toprak sahibi olarak toplumun tarımsal ve hayvansal zenginliğini üreten kimsedir. Ekonomik ve sosyo-politik nedenlerle topraklarından ve köylülüklerinden koparılmış ve kentlere fırlatılmış bu kimselerin yaşadıkları göç, salt bir mekânsal değişim olarak algılanmamalı; aynı zamanda sınıf konumlarını ve

üretim ilişkilerini dönüştüren bir toplumsal değişim süreci olarak da anlaşılmalıdır. Göç ile birlikte topraklarından ve sahip oldukları tüm taşınmazlarından mülksüzleştirilerek⁵² koparılan göçzedeler, kentte işsizlik, barınma sorunu gibi önemli sorunlarla kentin müstakbel yoksulları olarak karşılanmışlardır. Kısacası, göç, işsizlik oranlarının ciddi boyutlara vardığı kentlerde, yoksulluğun kronikleşmesinin önemli bir dinamiği olmuştur (Kaygalak, 2009: 101). Amin'in dediği gibi (2003), 21. yüzyılı anlatan en iyi kavram olarak yoksullaşma, gelenlerin genel proleterleşme ve sınıf oluşum süreçleriyle birlikte değerlendirildiğinde, yaşanan göçün ekonomi-politiğini ortaya koymaktadır.

1950'lerde başlayan ve tarihsel süreç içerisinde farklı boyutlar yüklenerek devam eden sosyo-ekonomik değişimler sonucunda kırdan kente doğru yönelen iç göç, kırlarda yaşanan yoksulluğun derinleşerek kentlere taşınmasına neden olmuştur (Kentleşme Şurası, 2009: 15). 1980'lerde uygulamaya konulan neo-liberal yapısal uyum politikaları, yukarıda da vurgulandığı gibi, sadece kırsal alan üzerinde tahrip edici etkide bulunmamış; aynı zamanda kentin bilinen sosyo-ekonomik dinamiklerini de (sosyal koruma önlemleri) parçalamıştır. Emek gücüyle yaşamını idame ettirmeye çalışan ve yedek işgücü ordusunun bir parçası olarak konumlanan bu kesimler,⁵³ formel istihdam olanağına sahip olamadıkları için işçi sınıfının formel çalışan kesimlerine oranla barınma ve eğitim gibi kentsel olanaklardan yeterince yararlanamamış ve bu nedenle yoksulluğu daha ağır biçimde yaşamışlardır⁵⁴ (Kaygalak, 2002: 127).

⁵² Altun vd. (2009: 147), köy korucularının, göç ettirilenlerin mülklerini ele geçirerek veya kullanım hakkını gasp ederek mülksüzleştirme sürecinde kritik roller oynadıklarına dikkat çekmektedir.

⁵³ Marx, yedek işgücü ordusunu, sermayenin ortalama ihtiyacını aşan işsizler, gizli işsizler ve geçici işçilerden oluşan bir grup olarak tanımlamaktadır. Marx'a göre, yedek işgücü ordusu, sermaye açısından çalışanlar üzerinde işsizlerin varlığıyla birlikte baskı oluşturarak sömürüyü meşrulaştıran temel bir işleve sahiptir (Marx, 2000). Göçmenler ve işçileşme süreçleriyle ilgili olarak geliştirilmiş bir diğer kuram ise, "Çifte Pazar Kuramı"dır. Kuram, işgücü pazarının birincil ve ikincil sektörler olmak üzere ikili bir yapıya sahip olduğu varsayımından hareketle, şu çıkarımda bulunmaktadır: *"Bu ikili yapı içinde göçmenler çoğu kez, kendilerini ikincil sektörlerde bulurlar; birincil sektörlerde ise genellikle yerleşik, örgütlü işçi kitlesi vardır. İkincil sektör, yani perifer, küçük ve orta büyüklükteki şirketlerden oluşur, istikrarsız bir talep ve dalgalanmalarla biçimlenir. Bu durum, ikincil bir işgücü pazarını da beraberinde getirir; bu pazar genellikle örgütsüzdür ve kadınlardan, etnik azınlıklardan, gençlerden ve göçmenlerden oluşur"* (Lever-Tracy ve Quinlan'dan aktaran; İçduygu vd. 1998: 212). ilki kapitalizmin yapısal karakterine, ikincisi ise belirli bir konjonktürdeki gerçekleşme biçimine işaret etmektedir. Burada ilki esas alınmıştır, zira günümüz kapitalizmi ikili işgücü piyasalarını da çözmüş durumdadır.

⁵⁴ Erder (1998: 252), 1980 sonrası yaşanan göçün zorunlu ve gönüllü oluşunun dahi çocuklar açısından önemli farklılıklar yarattığının altını çizmiştir. Özellikle de göç eden ailelerin emeği kullanıma biçimlerindeki değişikliğe dikkat çekmiştir. Buna göre, yazar, gönüllü göç süreciyle gelen

Kent yoksulluğundan ya da genel olarak yoksulluk olgusundan ne anlaşıldığına önceki bölümde açıklık getirilmeye çalışılmış, kavramsal bir netleşme için çaba harcanmıştır. Bu bağlamda kentsel yoksulluk olgusunun bireyin davranışlarından veya bireysel özelliklerinden yola çıkılarak anlaşılamayacağını altı bir kez daha çizilmelidir. Kent yoksulluğu, kapitalist üretim tarzının “gerekli” ve zorunlu bir ürünü olduğundan, kentsel yapısal değişkenlere bakılarak doğru bir şekilde kavranabilir (Ersoy vd., 2000: 13).

Kapitalizmin 1980’lerdeki yeni yapılanma sürecinin, yoksulluğun hem içeriğini hem de sınırlarını yeniden değiştirdiğini öne süren birçok sosyal bilimci vardır. Buna göre, 1990’ların kentleriyle 1960 ve 1970’lerin kentleri yoksulluk açısından oldukça farklıdır. Bu tespitin arka planında refah devletinin çözülüşünün yer alıyor olması, bir neden olarak gösterilmektedir. Yeni kentsel yoksulluk sorununun literatürde tartışılmaya başlanmasının tek nedeni refah devleti uygulamalarının çözülüyor olması değildir elbette. Kapitalizmin yeniden yapılanma süreci, doğrudan ücretler alanı olarak tanımlanan çalışma yaşamını da ciddi bir biçimde tahrif etmiş; yeniden yapılandırmıştır. Bu, fordist üretim biçiminden esnek üretim biçimine ya da post fordist üretim biçimine geçiş olarak adlandırılan yeni bir üretim biçiminin gündeme gelmesi demektir. Bu dönüşüm, özellikle gelişmiş ülkelerdeki temel itki olarak gösterilmektedir. Bu süreçte, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de önemli ekonomik ve siyasal dönüşümler yaşanmıştır. 1980 sonrası dönem, çalışan kesimlerin ücretlerinin mutlak anlamda düşmesiyle sonuçlanmış; neo-liberal politikalarla tutarlı bir biçimde, zaten gelişmiş ülkelere göre sınırlı bir düzeyde seyreden sosyal devlet harcamaları daha da sınırlandırılmıştır (Ersoy vd., 2000: 15-19). Dolayısıyla, uygulanan sosyo-ekonomik politikalar nedeniyle oldukça sıkıntılı olan kent sakinleri, yeni gelenlerle ve onların içine düştükleri sefaletle kendilerini avutmak zorunda kalmışlardır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2005). 2000’li yıllardan geriye bakıldığında ve 1960-70’lerin kentleriyle kıyaslandığında, bugünün kentsel yoksulluk sorunu çok daha kapsamlı ve çok daha karmaşık bir hal almıştır.

Kentsel eşitsizlikler ve katmanlaşmayla ortaya çıkan kentsel yoksulluk, kente göç ile gelenler açısından “yoksunluk” ve “korunmasızlık” gibi iki unsuru bir arada

ailelerin çocuklarının meslek edinmeye ve ücrete çok fazla önem verdikleri; zorunlu göç ile gelen ailelerin çocuklarının ise, akşam eve ekmek parası götürmek zorunda oldukları için sürekli iş değiştirdikleri ve bu bağlamda meslek edinme şanslarının olmadığını vurgulamıştır.

içermektedir (Harvey ve Turan'dan *aktaran* Ersoy vd., 2000: 169). Yoksunluk, sadece maddi anlamda bir yoksulluk ile sınırlandırılarak anlaşılmamalı, maddi yoksulluğun da bir sonucu olarak düşük toplumsal statü veya toplumsal devinim olanaklarının sınırlı olması durumuyla tanımlanmalıdır. Kırsal alandan gelenler açısından baktığımızda, bu kişiler, eğitim olanakları ve sahip oldukları nitelikler itibariyle emek piyasasına ancak sınırlı bir şekilde girebilmekte, dolayısıyla emek piyasasından dışlanmaktadır. Bu noktada, aydınlatıcı olabileceği gerekçesiyle bir örneği aktarmak yerinde olacaktır: Alan araştırması vesilesiyle 2009 yılının Eylül ayında ziyaret edilen Mersin Göç-Der'de, zorunlu göç zoruyla 1993 yılında, Siirt'ten Mersin'e göç eden elli beş yaşlarında bir göçzede ile görüşülmüştür. 3000 kök fıstık ağacını bırakmak zorunda kaldığını; satabildiği bazı şeyleri de yok pahasına satıp Mersin'e geldiğini söyleyen bu kişi, iş bulabildiği ölçüde inşaatlarda çalışarak hayatını sürdürdüğünü ifade etmiştir. Elli beş yaşında birinin yeni vasıflar kazanıp emek piyasasına girmesinin ve daha yüksek standartlı işlerde çalışmasının zor olduğu son derece açıktır.

Kent yoksulları, hayatta kalabilmek ve ekonomik güçlüklerle karşı koyabilmek amacıyla doğrudan ekonomik faaliyetlerin⁵⁵ yanı sıra emek pazarında yer almayan çeşitli geçinme stratejileri de geliştirebilmektedir. Sistemin kendilerine yaşantılarını yasallaştırma yolları sunmadığı kent yoksulları, ekonomik ilişkilerin yer aldığı mekân dışında ve kendi aralarında kurdukları ilişki ağlarıyla yaşama tutunabilmektedirler (Ersoy vd., 2000: 169). Dolayısıyla, varoşlarda ve barakalarda yaşayan kent yoksulları, ekonomik güçlüklerle karşı koyabilmek, hayatta kalabilmek ve piyasanın ele geçirdiği yaşamlarını sürdürebilmek için çocuklarını okula göndermek yerine sokakta çalıştırabilmektedirler; bu insanlar hamallık yapmakta, hırsızlık yapmakta, çalmakta ve dilenmektedirler. Kısacası kent yoksulları, içine düştükleri son derece kötü şartlar nedeniyle, Engels'in ifadeleriyle söylenecek olursa; hayatta kalabilmek için "akıl almaz çarelere" sığınmaktadırlar (1997:118).

⁵⁵Son yıllarda göçle gelenlerin büyük çoğunluğu doğrudan ekonomik faaliyetler olarak enformel sektörü tercih etmek zorunda kalmışlardır. Enformel sektör, yasal koruma ve güvencenin olmadığı, her türden küçük girişimciliği ve düzensiz işçiliği ifade etmektedir. Sözelimi, işportacılık, her türden bireysel satıcılık, geçici-sigortasız işler, kendi adına çalışma gibi iş durumları enformel sektöre ait işleri göstermektedir (Demir, 1995).

2.3.1. Hane Emeğinin Metalaşması

Marx (2000: 47), kapitalist ilişkilerin içeriğini açıklama olanağı vereceği için *Kapital*'de kapitalizmin analizine meta ile başlamıştır. Üretilen ürünlerin kişisel tüketim için değil de pazar için ayrılması meta üretim biçimi olarak ifade edilebilir. Kapitalist bir toplumda iğneden ipliğe, devasa binalardan insanların emek güçlerine kadar her şey alınıp satılır birer meta biçimini almaktadır. Nikitin'e göre (1995: 45), meta üretimi, ilkel komünal düzenin dağılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Köleciler ve feodal toplumlardaki üretim tarzları da meta üretimini içermektedir; fakat bu dönemlerde egemen olan üretim, doğal ekonomidir. Kapitalizmin gelişmesi doğal ekonomiye darbe indirmiş kapitalist düzende işgücü dâhil her şey metalaşmıştır.

Kapitalist meta üretimi, basit/küçük meta üretimi temeli üzerinde belirli toplumsal koşullar içerisinde kendisini göstermiştir. Küçük meta üretiminin en tipik temsilcileri küçük toprak sahibi köylülerdir ve üretimlerini çoğunlukla hane emeği üzerine kurmuşlardır (Ecevit, 1997). Küçük meta üretimi, niteliği gereği ikili bir yapıya sahiptir. Bir taraftan özel mülkiyet üzerine kurulmuştur ve küçük köylü üretim aracı sahibi olduğu için bu onu kapitaliste yaklaştırmaktadır. Diğer taraftan, küçük meta üretimi kişisel emek üzerine kurulduğu için o bir emekçidir ve bu onu proletere yaklaştırmaktadır. Kapitalist meta üretimi, küçük meta üretiminde olduğu gibi üretim araçlarının özel mülkiyeti üzerinde kurulmuş olsa da; üretim araçlarının sahibi olan kişinin emeği üzerine kurulmuş değildir. Kapitalist meta üretiminde kuruluş, üretim araçlarına sahip olan tarafından ücretli işçinin sömürülmesi üzerine olmuştur⁵⁶. Dolayısıyla, işgücünün meta olarak şekillenmesi veya işgücünün metaya dönüşmesi (Nikitin, 1995: 46) kapitalizmin meta üretiminin önemli bir boyutunu göstermektedir: meta üreten emeğin de metalaşması.

⁵⁶ Ecevit (1999: 64) köy monografisi çalışmasında geniş bir küçük meta üretimi tartışması yürütmekte ve bu konudaki tartışmalara yer vermektedir. Yazar çalışmasında küçük meta üretimiyle kapitalizmin doğası arasındaki ilişkiye Gibbon ve Neocosmos'un çalışmasına dayanarak dikkat çekmektedir. Buna göre, küçük meta üreticileri bir kapitalist ve bir küçük burjuva olarak değerlendirildiklerinden, kapitalizm tarafından sömürülme de kapitalizmin yasaları tarafından düzenlenmektedir. Yazarların görüşlerine göre, küçük meta üretimi sürecinde hane reisi ile kadınlar ve çocuklar arasında kendi kendilerini sömürdükleri bir çatışma da mevcuttur.

Mandel'e göre (1999: 46), emeğin metalaşması kapitalist ekonomik dönüşümün üçüncü evresini oluşturmaktadır. Evrelerden ilki, üreticilerin üretim ve geçim araçlarından koparılmalardır. İkincisi, bu üretim araçlarını tekelleştiren bir sınıfın, yani burjuvazinin ortaya çıkmasıdır. Üçüncüsü ise emeğin metalaşmasıdır. Mandel'e göre bu üçüncü dönüşüm, emeğinden başka hiçbir şeye sahip olmayan ve var olabilmek için emeğini üretim araçları sahiplerine satmak zorunda kalan bir sınıfın ortaya çıkışının bir sonucudur.

Emeğin metalaşması veya metalaşmış emeğin piyasaya tabi kılınması, yukarıda bahsedilen mülksüzleşme süreciyle bağlantılıdır. Yani, ilkel birikim, doğrudan üreticileri (küçük meta üreticileri) geçim araçlarından kopartmakta, mülksüzleştirmekte ve ücret sistemine bağımlı hale getirmektedir. İkel birikimin yukarıda belirtilen klasik ifadesi, Özuğurlu'ya göre (2002: 75), dar anlamda, “insanların geçim araçlarından kopartılmalarını” anlatmakta ise genişletilmiş ikinci bağlamı da, “insanların ücret sistemi dışındaki alternatif geçinme stratejilerinden uzak tutulmalarını” içermektedir. Dolayısıyla ilkel birikim, doğrudan üreticinin mülksüzleşmesiyle yetinmeyip, kişinin meta dışı geçim alanlarını, yeteneklerini, vasıflarını kuşatarak emeğin yeniden üretim koşullarının metalaşmasına neden olmaktadır (2008: 65). Bauman'ın ifade ettiği gibi (1999: 131), hayatta kalabilmenin en temel araçları metalaştırılmakta ve onlara ulaşma hakkı ancak ve sadece bir meta olarak talep edilebilir olmaktadır. Bu bağlamda, modern hane (kentli haneler) yaşamının inşası, ilkel sermaye birikimin bir uzantısı ve bir sonucudur. Bu inşa süreci, hanelerin hem üretim araçlarından hem de ortak kullanım alanlarından koparılmalarıyla bağlantılıdır. Yani, kentli hane inşa olurken hem meta-dışı geçimlik üretimden hem de meta-dışı hizmet üretiminden kopmakta (Özuğurlu, 2002 76) hem emeğin kendisi hem de yeniden üretim koşulları metalaşmaktadır. İşte sokakta çalışan çocukların hikâyesi de bu noktadan sonra başlamaktadır. Gündelik yaşam artık nakit paraya bağlı hale geldiğinden bu yeni süreçte hayatta kalabilmek için hene üyeleri akıl almaz çarelere sığınmak zorunda kalmıştır. Çarelerden en akıl almaz olanı da hane üyesi çocuğun gelir getiren bir işte yani sokakta çalıştırılmasıdır.

2.3.2. Gündelik Direnişin Mantiğı ve Sokakta Çalışma

Şu ana kadar yapılmaya çalışılan, bir önceki bölümde altı çizilen “yoksulluğun toplumsal ilişkiden kaynaklandığı” tezini argümente etmek olmuştur. İlkel sermaye birikimi ve mülksüzleşmeyle başlayan ve kentteki yoksulluktan çocuk yoksulluğuna kadar uzanan ekonomi-politik süreçler, kısaca, bir dizi toplumsal ilişkiden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla artık çocukların çalışmasını sistemik bir sorun olarak tespit etmek ve tanımlamak aceleci bir tavır olmaz. Çocukların çalıştırılması böylelikle toplumsal ilişkilerin doğasına bağlandıysa da neden sokak sorusu bu çerçeveye içerisinde kendisine cevap bulabilmiş değildir.

Alandan edinilen izlenimlere göre, sokak işlerinin formel işlere tercih edilmesinin arkasında yatan birkaç önemli nedenden (çabuk para getiriyor olması, çalışma zamanı ve saatlerinin esnek olması gibi) biri de kentsel yapıya uyum sorunudur. Geleneksel konumlarından çıkmaya çalışan göçmen gruplar bir taraftan kente uyum sağlamaya çalışmakta, diğer taraftan iş ve yaşam mücadelesini sürdürmektedirler. Bu bağlamda, kente göç eden grupların yaşam mücadeleleri, göçmen grupların geleneksel değerleriyle kentin yapısal niteliğini buluşturmaktadır. Bu buluşma, çalışmanın sokak olarak belirlenmesinde önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Köyde tarlada, bağda, bahçede çalıştırılan hane üyesi çocuğun kentte de çalıştırılmasında bu mantığın bir uzantısı olarak bir beis görülmez. Köyde çocuğun yapabileceği işle paralellik taşıyan ve akla ilk gelen işler kentin sunduğu sınırlı olanaklarla buluşunca kaçınılmaz olarak sokak işi olmak durumundadır. Benzer bir biçimde hane üyesi kız çocuklarının ağırlıklı olarak portakal bahçelerinde çalıştırılmalarına izin verilmesi de aynı mantığın bir uzantısı ve ürünü olarak değerlendirilebilir. Bazı ailelerin toplu halde mevsimlik tarım işi yapmak üzere yer değiştirmeleri de yine bu geçiş süreciyle açıklanabilir.

Kırsal ‘basit’ işlerin bir uzantısı olarak görülen sokak işleri, göçmen grupları sıkıştıran ekonomik zorluklarla mücadele edebilecekleri geçici bir çözüm olarak

algılanmaktadır. Genel kanının aksine⁵⁷, çocuklarını sokakta çalıştıran hane reisleri kadın ya da erkekler, çocuklarının sokakta çalışmasını istememektedirler:

İlk defa babaları inşaatta düştü mecbur işe başladılar. Mecbur kaldı. Benim büyük kızım markette çalıştı. Buyla [yanındaki çocuğunu gösteriyor] birisi [diğer çocuk] mendil satmaya diğeri boyacılık yapmaya gitti. Yani bir sene boyunca hiç çalışmadı [eşinden bahsediyor]. Biliyorsunuz, babaları çalışmadığı için onlar mecbur kaldılar çalışmaya. Kimse istemiyor çocuğunu küçüktür daha. Yol bilmiyor, işaret bilmiyor. Yani her şeyle karşılaşıyor, çocuklar işte. Babası hastadır. İşte, ne yapacağsın. Dama gidiyorum bağıyorum geldi mi gelmedi mi. Ne yapacan. Mecbursun (5 Şubat 2010 Mersin).

Yetişkin hane üyelerinin hanenin⁵⁸ geçimini sağlayabilecek düzenli ve sürekli gelir getiren bir iş bulamamalarından kaynaklı çocuklarını sokakta çalıştırmayı geçici bir çözüm yolu olarak gördükleri gözlemlenmiştir. Gözlemin geçerliliği hem görüşme yapılan ailelerin ifade ettiklerinden çıkarılır “geçim olsa göndermem” gibi, hem de sokak işlerinin yapısından anlaşılmaktadır. Sokak işleri normal işlere göre yoğunlukla geçici, teknik ve hukuki açıdan bağlayıcılığı olmayan “esnek” işlerdir. Dolayısıyla çocukların bir işyerine değil de sokağa gönderilmesi hane açısından her gün bir kez daha nefes alabilmenin olanağını yaratmaktadır, daha fazlasını değil. Hanenin bakış açısı çoğu kez günü kurtarma hesabıyla sınırlıyken kentsel dinamiklerin hane üzerinde kurduğu baskı, çocuğun gelir getirmek zorunda olan pozisyonunu her gün yeniden üretmektedir:

Başka çaremiz yoktu bu yüzden biz dedik gidip çalışın. Okula gittikleri için çıraklığa falan göndermedik. Günde bazen iki bazen üç bazen de beş milyon

⁵⁷ Çocukların sokakta çalışmasına karşı Mersin Valiliği, İLO ve SHÇEK birlikte bir duyarlılık kampanyası yürütmek üzere kentin çeşitli yerlerine, “sokakta çalışan çocuklardan alış veriş etmeyiniz” şeklinde uyarı yazıları asmışlardır. Çalışmamızla doğrudan ilgili bir konu olması dolayısıyla, iki anketör ile birlikte 100 kişiyle kampanya ile ilgili pankartların asıldığı yerlerde bir farkındalık tespit çalışması yapılmıştır. Anketle ilgili ayrıntılar sonuç bölümünde değerlendirilecektir. Ancak, ankette anlaşılmaya çalışılan konulardan biri de kentteki insanın sokaktaki çocuğa bakışı olmuştur. Bunu anlayabilmek için “sizce çocuklar neden sokakta çalışıyor olabilir?” sorusu sorulmuştur. Soru açık uçlu bırakılmıştır. Ve verilen cevapların ağırlıklı olarak önyargı taşıdıkları görülmüştür: “yoksul oldukları ve ihtiyaçları oldukları için” diyenlerin dışında; alışkanlık, çok çocuk, sahipsizlik, ailevi geçimsizlik, eğitimsizlik, kültürsüzlük, aile 10 çocuktan 8’ini çalıştırıp 5 yılda zengin oluyor, ihmalkârlık, başıboşluk diyenlerin sayısı da az değildir. Karatay’ın bu konuda tespitleri vardır. Karatay (2003: 96), özellikle alanyazında çocukların sokakta çalışmalarına ilişkin tutumu iki döneme ayırmıştır: ilk dönem popüler söylemlerde “kurban” açık olarak suçlanırken; ikinci dönem melez söylemlerde, kurbanın suçlanması zımnen yapılarak yoksulluk boyutu bir parça öne çekilmiştir.

⁵⁸ Hanehalkı, ortak bir mekânı üretim, tüketim ve yeniden üretim ekseninde paylaşan bir toplumsal birimdir. Hanehalkı tanımlamasında temel ölçüt, aynı evin paylaşılmasıdır. Hanehalkını oluşturan bireyler arasında herhangi bir kan bağı olması da gerekmez.

getiriyorlar. Biz sekiz nüfusuz sadece çocukların getirdiği parayla geçiniyoruz (1 Şubat 2010 Mersin).

Hane üyesi çocuğun sokakta çalışması, hane üyeleri açısından gündelik direnişin bir parçası ve geçici bir sorun olarak (“iyi bir iş buluncaya kadar”) görülse de; sorun, giderek sistemin yapısal bir özelliği haline gelmiştir. Arjan de Haan’ın (1997: 2) ifade ettiği gibi, artan fiyatlar ve azalan gelir, çocukların okulu bırakıp hanenin geçimine katkıda bulunması için çocuklar üzerinde baskı oluşturmaktadır. Nihayetinde, çocukların sokakta çalışması hane açısından geçici ve günü kurtarmaya yönelik bir algıya dayansa da; giderek yapılaşan yoksulluk, en temel gereksinimlerini dahi güçlüklerle karşılayabilen yoksul haneleri sıkıştırmakta ve çocuğun sokaktaki konumunu hanenin gündelik yaşam mücadelesinde onun asli rolü düzeyinde niyetlerden bağımsız ve nesnel olarak belirlemektedir.

Kısacası, Kent gerçekliği kapitalist birikim süreçlerinden bağımsız okunamayacağı gibi kentsel sefalet de mülksüzleşmeden bağımsız irdelenemez. Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eserinde, mülksüzleşmiş kitleleri ve onların kentlerdeki durumlarını anlatırken; bugünkü kentlere bakarak bugünün kent gerçekliğini ve sefaletini betimlemiş gibidir. Kapitalizm, o vahşi döneminin koşullarını bugün yine ve yeniden emekçi sınıflara yaşatmaktadır. Bu durum, salt bir analogiden ibaret değildir; aksine kapitalizmin özgün ön koşulu olan hareket yasasının bir sonucudur ve kapitalizmin evrensel eğilimini ortaya koymaktadır. Kapitalizm, yoksulluk ve sefalet üretmeden ilerlemeyecek ve var olamayacaktır. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinde bir dönüşümle sonuçlanan yukarıda anlatılan ve kentsel sefaletin temel nedenleri arasında bulunan göç süreçleri de bahsedilen bu eğilimin bir sonucudur. Bu eğilimin bir diğer sonucu da ailelerinin içine düştüğü sefaletten kurtulmak için çocuklarını sokakta çalıştırmak zorunda kalmasıdır. Bu bölümde teorik çerçevesi çizilen ‘zorunluluğun’, somutta nasıl gerçekleştiği sonraki bölümün izleyeceği konu olacaktır.

BÖLÜM III

DÜNYADA, TÜRKİYE’DE ÇOCUK EMEĞİ VE SOKAKTA ÇALIŞMA

1848 Devrimi’nin başarılı bir proleter devrime dönüşmemesinin bir muhasebesi olarak kaleme alınmış olan *Louis Bonaperte’in 18 Brumaire’i*, Hegel’den bir alıntıya katkıyla şöyle başlar: “Hegel, bir yerde, şöyle bir gözlemde bulunur: tarihsel bütün büyük olaylar ve kişiler, sanki iki kez yinelenir. Hegel eklemeyi unutmuş: ilkinde trajedi olarak, ikincisinde kaba güldürü olarak.” (Marx, 2002: 13) Kapitalizmin tarih sahnesine çıktığı günden bugüne kaç kaba güldürü sahnelendi bilinmez; ama öyle görülüyor ki çocukları konu alan oyun bugün, 21. yüzyılın en kaba güldürülerinden biri olarak sahnelenmekte ve tüm insanlığa izlettirilmektedir.

Marx, Hegel’den yaptığı alıntının hemen ardından şu önemli tespiti yapar: “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar.” Biz de bu çalışmada çocuk emeğine, çocukların çalıştırılmasına, sömürüsüne ve/veya istismarına bu açıdan (karşı karşıya kalınan, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içerisinde) bakmak durumundayız. Dolayısıyla, bu bölümde ele alınacak olan sokakta çalışan çocuklar sorunu, ne genel olarak kapitalizmden ne de özel olarak Türkiye’ye özgü ekonomi politik süreçlerden ayrı bir olgu olarak görülebilir. Bu bağlamda anlaşılabileceği üzere, bu sorun salt ailelerin ihmal ve istismarının bir sonucu olarak da ele alınamaz.

Bu bölüm, birinci bölümde geliştirilmiş olan kentsel yoksulluk ve kentsel yoksulluğun bir biçimi veya uzantısı olan yoksulluk içindeki çocuk kavramlarını somut bir düzlemde tartışma olanağı bulmakla birlikte; tarihsel süreç içerisinde çocuk emeğinin kullanımı ışığında sokakta çalışan çocuklar olgusunu anlama ve bir kategori olarak belirleme olanağı da verecektir. Bu çerçevede, çocukların çalıştırılması ve çalışma yaşamı içerisinde fark edilişleriyle ilgili birkaç tarihsel hatırlatma yapmakla başlanabilir.

Çocukların çalışma yaşamına girişi ve maddi değer yaratan bir birey oluşuna kuşkusuz ki sanayi devrimini önceleyen ekonomik düzenlerde tanıklık edilebilmektedir⁵⁹. Fakat çocukların çalışma yaşamı içerisinde fark edilişleri onların korunmaları gereğiyle ilişkilidir. Çocukların korunmaları gereği Batı’da kapitalizmin gelişmesine paralel bir süreçte ortaya çıkmış; çocukların fabrikalarda ağır şartlarda fiziksel güçlerinin üzerlerinde çalıştırılmaları tepkilere neden olmuş ve çalışma koşullarına ilişkin ilk düzenlemeler de bu dönemde ihmal, istismar ve sömürüye bağlı olarak yapılmıştır.⁶⁰

Çocukların çalışma yaşamında korunmasına ilişkin düzenlemelerin arkasında düzenlemelere neden olan muazzam bir emek sömürünün olduğunu belirtmek gerekir. Sömürüyle düzenleme yapılması ihtiyacı arasındaki ilişki ve ilişkinin yönü bu bağlamda dikkat çekicidir. Çocukların sömürüsü sadece sanayi devriminin ilk ortaya çıktığı yer olan İngiltere’de görülmemiştir. Çocuklar, Fransa’da, Almanya’da, İsviçre’de de sömürülmüştür. Talas, Fransa’da mensucat fabrikasında mekikçi ve bobin taşıyan çocukların günde 16-17 saat ayakta kaldıklarını ve bunun bir çalışmadan çok işkence olduğunu ve bu ‘çalışma’nın 6-8 yaşındaki çocuklara zorla yaptırıldığını ifade etmektedir (1981: 3). Diğer taraftan, İngiltere’de baca temizleyicisi olarak kullanılan çocuklar, sosyal politika derslerinde hep verilen bir örnektir: Her pazartesi ve salı günü Londra’nın Bethnal Gren semtinde dokuz yaşında veya daha büyük yaşlarda çocuklar, ipek fabrikatörlerine genelde haftalık iki şilin karşılığında yasalara (yasaklara) rağmen canlı baca temizleyicisi olarak bizzat aileleri tarafından kiralanmak üzere açık pazarlara getirilirler. Getirilen bu çocukların sayısının sadece Londra’da 2000’i aştığı, 1866 tarihli Çocuk İstihdamı Komisyonu Raporu (*Children’s Employment Commision Report*)’nda yer almaktadır (Marx, 2000: 382). Kapitalist “rasyonalite”, henüz olgunluk çağına erişmemiş insanları sırf artı-değer yaratmanın ve kârı arttırmanın bir aracı olarak kullanmaktadır. Kapitalist

⁵⁹ Başaranbilek (1993: 50) *Arkeolojik Eserlerde Çocuk* başlıklı makalesinde çocuk işçilerin Sümerlerde çalıştırıldığına dair tabletlerden alıntılar aktarmaktadır. Sümerli bir baba, haylazlık yapan oğluna öğüt vermektedir: “Adam ol, sokaklarda dolaşma, bak, seni hayatımda hiç tarlama kazmak için göndermedim. Senin gibiler çalışarak ailelerini geçindiriyor. Ben bir gün bile ‘git, çalış’ demedim”.

⁶⁰ 1779 yılında İsviçre’nin Zürih Kantonu’nda çocukların zorunlu öğrenimlerinden önce tekstil atölyelerinde çalıştırılmalarını yasaklayan emirname, çocuk çalıştırılmasına bir açıdan kısıtlama getiren bilinen ilk düzenlemedir. Emirnameye göre, 9-13 yaşlarındaki çocuklar ancak anne-babaları veya komşuları yanında ve dinsel otoritelerin gözetimi altında çalıştırılabilirdi. 1802 yılında İngiltere’de kabul edilen “Çırakların Bedensel ve Tinsel Sağlıkları Hakkında Yasa” ise, bu alanda atılmış adımlardan bilinen bir diğer ilki oluşturmaktadır (Fişek, 1993: 481).

sömürünün bu kesimler üzerinde yarattığı yozlaşma, sonunda İngiliz Parlamentosunu harekete geçirmiştir: Fabrika yasalarına giren sanayi kesiminde 14 yaşından küçük çocukların ‘daha verimli’ bir şekilde çalıştırılmaları için parlamento ilköğrenimi zorunlu hale getirmiştir (Marx, 2000: 385) .

Çalışan çocukların korunmasına ilişkin tarihin yukarıda kısaca vurgulandığı gibi kapitalizmin tarihiyle paralellik göstermesi ilginç bir rastlantı değildir. Düzenlemeler tıpkı günümüzde olduğu gibi, kapitalizmin aşırılıklarını normalleştirmeye yaramaktadır. Kapitalist ekonomik işleyişin yarattığı onlarca toplumsal sorundan sadece biri olan çocuk emeği, giderek azgelişmiş ülkelerin bir sorunu olarak işlenmektedir. Sorunun bu boyutuyla (azgelişmiş ülke sorunu olarak) ele alınışı çocuk emeğini kapitalist işleyiş ile ilişkilendirmemizle doğal olarak çelişir. Oysa azgelişmiş ülkelerdeki kadar yoğun olmasa da gelişmiş ülkelerde de çocuk emeği kullanılmaktadır⁶¹. Doek’in zarif ifadesiyle, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki fark, sadece bir derece farkıdır (*Aktaran İlik vd*, 1994: 28). Kısacası kapitalist ekonomik işleyişin egemen olduğu ülkelerde gerek ucuz emek olarak gerekse de aile gelirine destek olmak üzere çocuk emeği, “piyasa” tarafından dolaylı ya da dolaysız bir biçimde kullanılmaktadır.

Azgelişmiş ülkeler, sorun ve sorunun çözümüyle ilgili çalışmalarını, özellikle 1990’lardan sonra, yoğun olarak AB, UNİCEF ama özellikle de ILO gibi uluslararası kuruluşlar veya birliklerle yürütme eğilimindedirler. Dolayısıyla, Türkiye’de çocuk emeği ile ilgili yapılan çalışmaların çok küçük bir kısmı 1990 öncesinde; büyük bir kısmı ise 1990 sonrasında yapılmıştır. Çocuk çalıştırılmasıyla mücadelenin azgelişmiş ülkelerin gündemine yoğun olarak girmesinin arkasında yatan temel nedenlerden biri, Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu’nda benimsenmesinden kısa bir süre sonra, Dünya Çocuk Zirvesi’nin 1990 yılı eylül ayında 71 ülkenin devlet ve hükümet başkanları ve diğer yetkililerin katılımıyla ABD/New York’ta gerçekleştirilmesidir. Zirve toplantısında liderler ortak ve ‘evrensel’ taahhütlerde bulunmuş ve her çocuğa daha iyi bir gelecek sağlamak

⁶¹ Gelişmiş ülkelerde çocuk emeğinin kullanımını araştıran ve inceleyen çalışmalar görece az olsa da hiç yok değildir. Adı geçen bu ülkelerde yapılmış bazı çalışmalar tahmin edilenden daha fazladır. Bu tip tespitler için bir kaç çalışma önerilebilir. Bkz: (Fyfe, 1989; Dickens and Ellwood, 2003; UNİCEF, 2005; Basu, 1999). Ramonet’e göre (2003) zengin ülkelerde 15 yaşın altında 2.5 milyon çocuk tarım, inşaat, tekstil atölyeleri ve ayakkabı fabrikalarında kötü ve tehlikeli koşullarda çalıştırılmaktadır. 15 yaşın altındaki çocuk işçilerin ülkelere göre dağılımı şöyledir: ABD’de 120 bin, İspanya’da 200 bin, İtalya’da 400 bin ve İngiltere’de 2 milyondan fazladır.

amacıyla 27 hedef içeren acil ve evrensel bir çağrı yayınlamışlardır (ÇSGB Çalışan Çocuklar Bölümü, 2006: 7).

Çocuklar İçin Dünya Zirvesi, yukarıda bahsedilen uluslararası kuruluşların ama özellikle de Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi Uluslararası Programının (ILO/IPEC) esin kaynağı olmuştur. Bu bağlamda, çocuk emeği ile ilgili çalışmaların büyük çoğunluğu için yukarıda bahsedilen tarih temel bir kırılma olmuştur. Biz bu bölümde bu tarihsel kırılmayı veri kabul ederek ama tarihlendirmeye dayalı bir ayırım yapmadan çalışmaları temelde sorunsalları, amaçları, çözüm önerme yetkinlikleri ve tutarlılıklarıyla kısaca özgünlükleri doğrultusunda sınıflandırarak analiz etmeye çalışacağız. Yapılmış teorik ve ampirik çalışmaların birini diğerinden ayıran özgünlüğü ve/veya ortaklaştıkları olgular bağlamında sınıflandırarak ele almak, bu çalışma açısından çocuk emeği literatüründe özgün bir tipoloji geliştirmek olanağı bakımından önemlidir.

Alan araştırmasına dayalı bulgu ve bilgilerin özgüllüğünü, zıtlığını, çelişikliğini ortaya koyma açısından önemli bir işlev görecektir. İlk olarak, sokakta çalışmanın niteliğini ortaya koymak üzere, çocuk emeğinin dünya genelinde kullanımı sorunu üzerine yapılmış belirlemeler değerlendirilecek; Türkiye'nin durumu ve Türkiye'de yapılmış çalışmalar sınıflandırılarak analiz edilecektir. İkinci olarak ise birinci başlık altında ortaya konulmuş olan genel resim içinde sokakta çalışan çocukların yerleri belirlenip; sokakta çalışmanın sömürü ve istismar boyutu üzerinde durulacaktır.

Birinci başlıktan itibaren görüleceği gibi dünya genelinde ve Türkiye özelinde çocuk emeği üzerine yapılmış olan çalışmalar, çocuk emeğini çoğunlukla çocuk işi (child-work) ve çocuk işçiliği (child-labour) biçiminde sınıflandırmaksızın bir bütün olarak ele almışlardır. Çocuk emeğinin kullanımı yaygınlaştıkça ve yapılan işler çeşitlendikçe günümüze yakın yapılmış çalışmalarda bir sınıflandırma çabası olduğu da görülecektir. Konu üzerine yapılmış çalışmaların analiziyle bir bakıma sınıflandırma girişimlerinin izleri de sürülmüş olacaktır.

3.1. Dünyada Çocuk Emeği ve Çalışan Çocuklar

“[Ç]alıştığım yerin sahibi, çocukları köle gibi çalıştırmalarını Amerika’nın istediğini söylemişti bize. Amerikalıların bizim ürettiğimiz halı, kilim ve havluları ucuza almak istediğini söylemişti. Ve köle işçiliğinin sürmesini istediklerini...” (Kuklin, 2002: 15). Tırnak içerisindeki ifade, çalışmaya dört yaşında başlamış olan Pakistanlı Iqbal Masih’e aittir.

Iqbal Masih, yoksul ailelerini geçindirebilmek ya da geçimine katkı sunabilmek için çalışan milyonlarca çocuktan sadece biridir. Güney Asya’daki çocukların büyük bir kısmı taş kırma, seyyar satıcılık ve eskicilik gibi işlerle uğraşmakta; bir kısmı halı dokumakta, oyuncak ve spor malzemesi üretmekte ve bir kısmı da, metal cerrahi malzemeleri parlatmaktadır. Bunlar ve benzeri üretimler, Avrupa ve ABD başta olmak üzere diğer ülkelere satılmaktadır. UNİCEF’in bulgularına göre, bahsi geçen ülkelere ihraç edilen ürünlerin %5’i çocuklar tarafından üretilmektedir (Kuklin, 2002: 18).

Dünya ölçeğinde iş yapan şirketlerin çoğu, fabrikalarını, işçiyi koruyucu kapsamlı yasaları olmayan veya mevcut yasaları uygulamayan yoksul ülkelere taşımakta ve yerel işgücünden yararlanmaktadır. Bu şirketler, yetişkinler yerine düşük maliyet dolayısıyla çocukları çalıştırmaya daha sıcak bakmaktadırlar. Çalışan çocukların büyük bölümünün Asya’da olmasının arkasında yatan nedenler, bir taraftan dünyanın zengin ülke tüketicilerinin ucuz mal peşinde koşması (tüketici rasyonalitesi); diğer taraftan büyük şirketlerin kâr oranlarını daha fazla arttırmak istemesi ile açıklanabilir.

Çocuk çalıştırılması sorunu, girişte de vurgulandığı gibi, ancak ekonomik sistemle ilişkilendirilerek doğru bir biçimde kavranabilecek bir sorundur. Dolayısıyla, çocuk emeği sadece az gelişmiş ülkelerin değil tüm dünya ülkelerinin bir sorunudur. Bir önceki paragrafta anlatıldığı kadar basit, görülebilir ve ölçülebilir de değildir. Karmaşıktır. Çocukların çalışması, Pakistan örneğinde olduğu gibi, hatta daha karmaşık ekonomik belirleyenler tarafından ortaya çıkmış ve giderek tüm dünya insanların “geleceğini karartan” bir sorun olmaya devam etmiş ve edeceğe benzemektedir.

Çalıştırılan çocuk sayısının tespitine yönelik kaynaklar arasında alanyazında farklılık⁶² olmakla birlikte, son araştırmalara (2006 yılı tahminleri) göre dünyada 218 milyon çocuk çalıştırılmaktadır (Tisk ve Türk-İş, 2007: 7). Yaklaşık yirmi yıl önce yapılmış (1986'da) çalışmalarda ileri sürülen tahminlere göre ise dünyada 100 milyon çocuk çalıştırılmaktadır (ILO, 1986: 11). Aradan geçen sürede çalışan çocuk sayısındaki artış, çocuk çalıştırılması ile ilgili geleceğe ilişkin karamsar öngörülerin, maalesef ki, gerçekçi olduğunu teslim etmektedir. Kayıt dışılığı ve enformel çalışmayı (ve sokakta çalışmayı) hesaba katmayan ILO'nun 2006 küresel raporuna göre,⁶³ dünyada çalışan çocukların %69'u tarım, %22'si hizmet ve %9'u da sanayi sektöründe çalıştırılmaktadır. Aynı raporda bütün yaş gruplarındaki kız ve erkek çocukların çalışma yaşamına katılımlarının mutlak ve göreceli olarak azaldığı ifade edilmektedir. ILO'nun 2006 Küresel Raporuna göre, dünyada çalışan çocuk sayısı 2000-2004 döneminde 246 milyondan 218 milyona gerileyerek çalışan çocuk sayısında %11 oranında bir azalma yaşanmıştır (Tisk ve Türk-İş, 2007: 9-10).

Çocuk emeği sorunu, aslında bir takım göstergeler üzerinden kolaylıkla açıklanabilir değildir. ILO'nun azalma eğilimiyle açıkladığı çocuk emeği olgusu, bakış açısından kaynaklanan ve yanlış sonuçlar çıkarılmasına neden olan bir sorun içermektedir. Bakış açısındaki eksiklik, büyük oranda nicel olarak ortaya konulan verilerden kaynaklanmaktadır. Bu veriler, küreselleşme olarak ifade edilen süreçle giderek yapısal bir durum olmaya başlayan ve giderek artan kayıt dışılığı hesaba katmadığı gibi keza sokakta çalışmayı da hesaba katmamaktadır. Zira eksik verilerle yanlış sonuçlar çıkarılmaktadır.⁶⁴ Çocuk çalıştırmayı yasaklayan düzenlemeler, çocuk çalıştırmanın en önemli nedenini (yoksulluğu) ortadan kaldırmadıkça kayıt dışılığa geçişin önünü açacaktır. Dünya Bankası gibi kurumlar dahi yoksulluğun giderek arttığını, ülkeler arasındaki eşitsizliğin giderek derinleştiğini artık gizlemezken; çok büyük oranda yoksulluğa bağlı olarak ortaya çıkan sokakta çalışan

⁶² ILO/IPEC projesi çerçevesinde 2004 sonrası yapılmış bir çalışmada, dünyada, 5-14 yaş arasında 250 milyon; 12-17 arasında ise 283 milyon çocuğun çalıştırıldığı ifade edilmektedir (ILO, ty: 4).

⁶³ Bahsi geçen raporun tam adı, 'Çalışmaya İlişkin Temel Haklar ve İlkeler İLO Bildirgesinin İzlenmesi Çerçevesinde 2006 Küresel Raporu'dur.

⁶⁴ UNİCEF'in 1997 yılında yayınladığı rapor üzerinden benzer bir eleştiri yönelten Aygün ve Yaraşır, dünya üzerinde 13-14 yaş arasında 73 milyon çocuğun çalıştığını ilgili rapora dayanarak belirtmektedir. Yazarlar, bu rakama daha küçük yaşlarda çalıştırılan çocukları ve marjinal sektörde çalıştırılan çocukları eklediğimizde gerçek sayının 400 milyona yaklaşacağını ifade etmektedirler (Aygün ve Yaraşır, 1997: 17).

çocuk olgusu, yoksulluk ortadan kaldırılmadan dahası yoksulluk giderek derinleşirken nasıl olur da azalma eğilimi gösterir⁶⁵?

Çalışan çocuklar ile ilgili istatistiksel bilgilere ilişkin yukarıda bahsettiğimiz eksiklikler dolayısıyla olgunun analizinde, her analiz, yüksek olasılıkla ve doğal olarak yukarıda bahsettiğimiz sıkıntıları barındıracaktır. Bununla birlikte, dünyada çocuk işçiliğinin niceliğini ortaya koymak açısından ILO'dan daha kapsamlı çalışma yapmış bir kuruluşun olmaması, istatistikî verilerin ILO üzerinden analiz edilmesini zorunlu kılmakta ve anlamlı bir karşılaştırma yapma şansı ya da imkânı vermemektedir.

Gelişmiş ülkelerde çocukların çalıştırılması, uygulanan ekonomi politikalarının niteliğine bağlı ve 'kirli' rekabetin gelişimine paralel olarak dönemsel bir pozisyon almaktadır. Azgelişmiş ülkelerde ise azgelişmiş ülke ekonomilerinin artık bir parçası olan çalışan çocuklar ve çocukların ekonomi içindeki oranları hakkında sağlıklı bir veri seti oluşturulamamıştır. Tahminlere göre (Baştaymaz, 1998: 62), Asya ülkelerinde çalışan çocuk sayısı mevcut işgücünün %11'ini oluşturmaktadır. Bu ülkelerden Hindistan'da çalışan çocuk sayısı 44 milyonu aşmıştır. Afrika'da ise çocukların %20'sinin çalıştığı tespit edilmiştir. Bu oran, 23.6 milyona denk gelmektedir. Latin Amerika'da ise 5.1 milyon çocuğun ekonomik olarak aktif olduğu gösterilmektedir. Yaklaşık on yıl sonra yine ILO aracılığıyla edindiğimiz 2000 ve 2004 tarihlerini kapsayan 5-14 yaş grubu çalışan çocuklara ilişkin verilere göre (Tisk ve Türk-İş, 2007), Asya ve Pasifik ülkelerinde çalışan çocuk sayısı yukarıda aktarılan ilk verilere göre, önce artmış ve 2000 yılında 127.3 milyon olmuş; sonra da 2004 yılında 122.3 milyona gerilemiştir. Asya ülkelerinde çalışan çocuk sayısı mevcut işgücünün 2000'de %19,4'ünü; 2004'te ise %18,8'ini oluşturmaktadır. Afrika'da 2000 yılında sırasıyla 48 milyon çocuk ekonomik işlerde faaldir ve bu çocuklar toplam çocuk sayısının %28,8'ini oluşturmaktadır ve 2004 yılında 49.3 milyon çocuk ekonomik işlerde faaldir. Sonuç olarak ILO'nun raporunda, dünyada 2004 yılında 1 milyar 206 milyon 600 bin çocuk vardır ve bu çocukların 190 milyon 700 bini ekonomik olarak aktiftir; yani çalışmaktadırlar.

⁶⁵ Çocuk emeği üzerine sayısız kitap yazıldığını ve proje yapıldığını ifade eden Ennew, bu çalışmaların çoğunun betimsel ve göze hitap edecek şekilde hazırlanmış çalışmalar olduğunu altını çizmiş; yapılan projelerin başarıya ulaşmış izlenimi bıraktıklarını belirtmiştir. Oysa 15 yıllık çalışmalarını ve izlenimlerini referans göstererek Ennew, çocukların durumlarının her yerde kötüye gittiğini düşünmektedir (1998: 8).

Dünyada çalışan çocuk sayısındaki mutlak ve göreceli azalışa ilişkin yapılan yorumlar, Türkiye açısından da geçerlidir. TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu)’ın 1994, 1999 ve 2006 yıllarında düzenlediği Çocuk İşgücü Araştırmaları çalışmalarına göre (Tisk ve Türk-İş, 2007: 13), ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuk sayısı giderek azalma eğilimi göstermektedir.

3.2. Türkiye’de Çocuk Emeği ve Çalışan Çocuklar

TÜİK verilerine göre, Türkiye’de 6-17 yaş grubunda ekonomik faaliyetlerde çalışan çocukların sayısı, 1994 yılında 2 milyon 269 bin iken; 1996 yılında bu sayı 1 milyon 630 bine ve 2006 yılında 958 bine gerilemiştir. 958 bin çocuk, ekonomik bir işte çalışmakta yani istihdam edilmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu formel sektörle ilgili veri sunmaktadır. Formel sektörlerde istihdam edilen çocukların sayılarında yıllara bağlı olarak bir azalma eğilimi ortaya çıkması zorunlu eğitimin sekiz yıla çıkarılmasıyla açıklanabilir. Sekiz yıllık eğitim marifetiyle istihdamdan uzaklaştırılan çocuklar kayıt dışına kayıyorsa eğer (ki sokaklarda çalışan çocuklar bu kapsama girebilmektedir) TÜİK verilerine bağlı olarak yapılan “çocuk emeği kullanımı yıldan yıla azalmaktadır” çıkarımı yanıltıcı olmayacak mıdır? Aşağıda ele alacağımız çalışmaların bir kısmının önemli ve olumlu sayılabilecek yönlerinden biri ise veri dışı bırakılmış olan alanlar üzerine (enformel sektör/sokakta çalışma) çalışma yürütmeleri ve dolayısıyla bilgi vermeleridir.

3.2.1 Çocuk Emeği Üzerine Türkiye Çalışmaları

Çocuk yoksulluğunun boyutunu farklı göstergeler ışığında inceleyip, yoksulluğun belirleyicilerini tespit etmek amacıyla olası müdahale alanlarına ışık tutma olanağını yakalamaya çalışan Dayıoğlu (2007), öncelikle, hane yoksulluğu ile çocuk yoksulluğunun özdeş olmadığını, yoksul hanelerin ortalamanın üzerinde çocuğa sahip olmalarına bağlamaktadır. Yazar, toplumda yaratılmış olan refahtan bazı hanelerin/kişilerin yeterince faydalanmadığını böyle bir durumu anlamaya

yardımcı olması dolayısıyla çalışmada yoksulluk kavramının ‘görelî yoksulluk’ olarak alındığını belirtmektedir. Dolayısıyla yoksulluk çizgisi mutlak bir değer olarak değil; genel refah düzey ile değişen bir değer olarak alınmakta ve yoksulluk bu noktada gelir dağılımı ile ilişkilendirilmektedir (Dayıoğlu, 2007: 85) .

Yoksulluk ölçümlerinde temel varsayım, hane gelirinden çocukların ihtiyaçlarına göre eşit pay aldıkları yönündedir. Dolayısıyla, hanenin yoksul olup olmamasına bağlı olarak çocukların da yoksul olup olmadığı varsayılmaktadır. Oysa hanenin yoksul olmadığı bir durumda, gelirin hane içinde eşitsiz dağılımı, örneğin erkek çocuğu yoksulluk sınırının altına düşürmezken kız çocuğunu düşürebilir. Dolayısıyla yazara göre, örneğin TÜİK’in topladığı veriler, bireysel tüketimi değil de hane tüketimini gösterdiği (Dayıoğlu, 2007: 86) için yoksulluğun boyutları konusunda bize eksik bilgi sunmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada, yoksulluk çalışmalarında seçilecek ölçü biriminin yoksulluğun boyutlarının anlaşılması açısından büyük önem taşıdığı ortaya konmuştur.

Yazara göre, çocuk yoksulluğunu belirleyen etmenlerin başında hane reisinin işgücü piyasasından sağladığı gelirin azlığı ve/veya düzensizliği gelmektedir. Çünkü Türkiye’de yaşayan ortalama bir hanenin gelirinin dörtte üçlük kısmı emek piyasasından sağlanmaktadır. Emek piyasasının yapısının kazancı belirlemede önemli bir rol oynadığı ve dolayısıyla yoksulluk riskini belirlediği de belirtilmektedir. Eğitimle yoksulluk arasındaki ilişkiyi saha çalışması bulgularına dayanarak değerlendiren yazar, çocukların yoksul oluşuyla hanehalkı reisinin daha az eğitilmiş oluşu arasında bir ilişkinin olduğunu da tespit etmektedir.

“Türkiye’de Çalışan Çocuklar” başlıklı çalışmasında Bulutay (1995), çocukların çalışmasını belirleyen temel etmenleri, çocuk çalışmasının niteliğini ve eğitim sisteminin yetersizliğini ortaya koymaya çalışmakta ve bu çerçevede çocuk çalışmasıyla savaşımın genel hatlarını ortaya koyarak bir kaç genel öneri çerçevesini alanyazının kullanımına sunmayı amaçlamaktadır. Gelir azlığının yoksulluğa yoksulluğun ise çocukların çalışması üzerinde etkili olacağına kanaat getiren yazar (Bulutay, 1995: 4), ilkel ve geleneksel toplumlarda anne ve babanın çocuktan yararlandığını “modern zamanlarda” ortaya çıkan çekirdek ailenin ise bu ilişkiyi tersine çevirdiğini; yani artık çocuğun aileden çıkar sağladığını (Bulutay,1995: 7) normal olanın da böyle olması gerektiğini ifade etmektedir. Kısacası, bir taraftan

çocuğun çalışmasının temelinde yatan asıl nedenlerden birinin (hem de belirleyici olanın) yoksulluk olduğu kaydını düşen yazar; diğer taraftan çocuk çalıştırmayı modernlikle bağdaştırmamaktadır. Yoksulluğa karşı direnebilmek için ailenin çocuğunu çalıştırmak zorunda kalması bir zorunluluk ise bu durumu ailenin istismarı olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Fakat ekonomik sistem açısından bu bir sömürüdür.⁶⁶ Çocuk çalışması ile yoksulluk arasında ilişki kurmak önemlidir ancak yetersizdir. Yoksullukla ekonomik sistem arasındaki ilişki gerektiği gibi kurulmadığı durumda bu konudaki çaba, istenmese de, gerçekleri gizleme ile sonuçlanacaktır.

Yoksulluk ile Yeni Dünya Düzeni (YDD) arasındaki ilişkiyi çocuklar açısından ele alan Aygün ve Yaraşır (1997), Yeni Dünya Düzeninin tüm halklar açısından en rasyonel düzen olduğu söyleminin ideolojik bir söylemden ibaret olduğunu belirtmekte ve özellikle Yeni Dünya Düzeninin çocukları yoksullaştırıcı boyutlarını ele alıp incelemektedirler. Yazarlar çalışmayla, YDD'nin zenginleri daha zenginleştirdiğini, yoksulluğun da geometrik bir artış ile tırmandırıldığını nicel göstergelere dayanarak açıklamaya çalışmaktadırlar.

Çocukların korunmalarına yönelik çabaları insan hakları mücadelesinden ayırmamak gerektiğinin ve bu çabaların insan hakları mücadelesinin önemli bir boyutu ve önemli bir aracı olması gerektiğinin altını çizen Fişek (1991;1993), çalışmalarında, eğitim hakkı ve sağlıklı bir ortamda çalışma hakkı gibi “gereksinimlerden kurtulma”nın da bir insan hakkı olduğuna ve istatistiksel verilere dayanarak gereksinimlerle çocuk emeği arasında doğru yönlü bir ilişki olduğuna dikkat çekmiştir. Yazar çalışmasıyla, birden fazla önemli noktaya dikkat çekmek istemektedir: Alınan önlemlerin sorunun doğru kavranamamasından dolayı yetersiz olması, çocuğu çalışmaya iten nedenlerin başında ekonomik kaygıların gelmesi; çocukların ve ailelerinin eğitim sitemine ve eğitim sisteminin gelecek için sağladığı olanaklara karşı güvensiz olması; çocuğun çalışması bir taraftan ailesinin gereksinimlerini karşılarken diğer taraftan çalıştıranlar için ucuz emek olması; ancak, sorunun toplumsal bir sorun olması ve tahribatın toplumsal düzeyde ortaya çıkmasıdır. Yazarın dikkat çektiği bir diğer önemli nokta, çocuk emeği olgusunun varlığıyla sosyal devletin bireylere insanca yaşanacak bir gelir düzeyini sağlayamadığı, çocuklara gelecekte iş bulma işlevi ile pekiştirilmiş bir meslek

⁶⁶ Çocukların çalışma nedenlerinin de tartışılacağı bir sonraki alt başlıkta çalışma açısından önemli olan istismar ve sömürü kavramları ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

eğitimi sunamadığı, insanları işsizlik kaygısından kurtaramadığı ve yeterli bir iş güvencesine kavuşturamadığı gibi sosyal devletin bir dizi sessiz “itiraf”ıdır (Fişek, 1993: 481-494).

Bir başka çalışmasında çocuk işçiliği ve çocuk işçiliğine yönelik düzenlemelerin tarihini kısaca hatırlattıktan sonra aradan geçen 200 yıllık süreçte çocuk işçiliğinin hala sürmeye devam ettiğini belirten Fişek (1996), çalışmasında, çocuk işçiliğinin ülkemizin başlıca sorunlarından biri olmasının nedenlerini ortaya koymuş ve çalışmayla, çocuk işçiliği ile mücadelede kısa ve uzun erimli hedefler önermiştir. Yazara göre, çocuk işçiliği çok boyutlu bir sorundur. Bir taraftan işverenlerin uysal ve ucuz emek gereksinimi diğer taraftan yoksulluktan kurtulmak için çocuğun emeğine ihtiyaç duyulması ve daha da önemlisi, kamu gücünün sosyal politikalardan kaçma eğilimi söz konusudur. Tüm bu sorun alanları, çocuk emeğinin sona erdirilmesini güçleştirmekte ve çözüm yollarının tıkanmasına neden olmakta ve çözümü geciktirmektedir (Fişek,1996: 22).

Çalışmasını özelde sanayide çalışan çocuklar üzerinde yoğunlaştıran yazar, kısa vadeli çözüm olarak “Fişek Modeli”⁶⁷ni önermektedir. Model, çalışan çocuklara daha iyi bir sağlık-sosyal hizmet ve daha iyi bir çalışma ortamı için yürüyen bir klinik, çıraklık eğitim merkezlerinde bir okul sağlığı birimi ve hizmetin yürütüldüğü bölgede sağlık merkezi/ bağlantı noktası ve işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemler sergisi açılmasını önermektedir (Fişek,1996: 25).

Çalışmasında çalışan çocuklara ilişkin uygulamalar ile ulusal ve uluslararası hukuki düzenlemeleri değerlendiren Konanç (1996), çocuk emeği ile ilgili olarak uygulamalar ve düzenlemelerin yetersizliği dolayısıyla yeni düzenlemelere ve bu düzenlemelere bağlı yeni uygulamalara ihtiyaç olduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, yapılan teorik ve ampirik bir çok çalışmaya rağmen istenildiği gibi yol alınamamasını, uygulanan ekonomi politikalarına bağlamaktadır. Buna göre, uygulanan ekonomi politikaları, her gün daha çok çocuğun daha çok çeşitli alanlarda çalışma yaşamına girmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla, yeni stratejiler belirlenmesi ve yeni politikalar üretilmesi gerekmektedir (Konanç, 1996: 4). Yazar çalışmasında ayrıca önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Buna göre, çalışan çocukların büyük bir kısmı tarımda ve sokakta çalışan çocuklardan oluşmaktadır;

⁶⁷ Modelin ayrıntıları için bkz (Fişek,1996: 226-227)

ancak bu kesimlerin yasaların kapsamına alınmamış olması bir boşluk oluşturduğu için bu kesimleri kapsayacak yeni düzenlemeler yapılmalıdır (Konanç, 1996: 8). Çok önemli gibi görülen ve haklı dayanağı da olan bu önerinin anlamı, mevcut düzenlemelerin etkinliği ile sınanabilir. Zaten çalışmasının bir yerinde yazar, yapılan araştırmalara göre pek çok düzenlemenin dikkate alınmadığını ortaya koymaktadır (Konanç, 1996: 8).

Kırsal çocuk emeği üzerine yaptığı çalışmada Ertürk (1996), öncelikle, ekonomik yapılarla ilişkilendirdiği çocuk emeğinin toplumsal bir olgu olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Yazar çalışmada ayrıca, kırsal çocuk emeğinin kullanım biçimlerini ortaya koymak üzere Türkiye’de kırsalın dönüşümüne de kısaca ışık tutmaktadır. Yazar çalışmasıyla, “Çocukluğun koşullarının yaratılması” olarak nitelendirdiği üç farklı yaklaşımı içeren politika yönelimli çözümler önermektedir.

Yazara göre, çocuk işçiliğini ortadan kaldırmayı istemek ya da çalışan çocukların çalışma koşullarını iyileştirmeyi istemek sorunun çözümü için yeterli değildir. Zira sorun, bir ahlak meselesi ve bir vicdan sorunu olmanın ötesinde bazı toplumsal kesimlerin yaşam mücadelesiyle iç içe olan bir sorundur. Doğal olarak çocuklarını çalıştıran aileler için çocuğun çalıştırılmasının bir zorunluluktan mı yoksa tamamen tercihten mi kaynaklandığı sorusu da yaşamsal önem taşımaktadır (Ertürk, 1996: 59). Yazarın, kapsamlı ve köklü bir siyasi kararlılık ve toplumsal mutabakat ile başarıya ulaşabileceğini düşündüğü çocukluğun koşullarının yaratılması tezi, “koruyucu önlemler”, “alternatif iş olanaklarının yaratılması” ve “çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması” başlıklarından oluşan nitelikli içeriklere sahiptir: veri toplama tekniklerinin geliştirilerek bilgi tabanının genişletilmesi, yasal tanımlamalara çocuk işçiliğini kapsayıcı bir içerik kazandırılması, çalıştırılan çocukların sosyal sigorta sistemine dâhil edilmesi, çocukların bir yarar aracı değil; hem aileler hem de toplum için bir ayrıcalık oldukları yönünde bir toplumsal bilinç yaratılması.

“Türkiye’de Çalışan Çocuklar” başlıklı çalışmasıyla Karabulut (1996), DIE’nin 1994 tarihli “Çocuk istihdamı” anketinin farklı parametrelerini kullanarak Türkiye’de çalışan çocukların bir resmini çekmek istemiştir. Bu çerçevede, ekonomik işlerde çalışan çocukların çalışma nedenleri, çocukların okula gitmeme veya okulu yarıda bırakma nedenleri, çalışan çocukların sektörsel dağılımı ve

Çalışma süreleri tablolar halinde verilmekte ve oranlar üzerinden bir takım çıkarımlar yapılmaktadır. Yazar, DİE istatistiklerinde ierilmemiş olan sokakta çalışan çocuklara çalışmasında iki paragrafla yer vermektedir (Karabulut, 1996: 26). Yazar, ilk paragrafta sokakta çalışan çocuklar kavramına açıklık getirmekte; diğerk paragrafın başında, hangi işlerin sokak işi olduğunu tek tek saymakta ve paragrafın sonuna doğru ise sokak işi yapan çocukların sokak çocuğu olma riski taşıdıklarına işaret etmektedir.

23-24 Mart 1989 tarihleri arasında Devlet Bakanlığı ve UNICEF'in işbirliği ile Ankara'da toplanan "alışan çocuklar" grubu, çalışan çocukların durumu, sorunları ve sorunların çözümüne yönelik politika önerilerini değerlendirmişlerdir. Türkiye'de çocukların çalışma yaşamında yer almalarının giderek bir sorunlar yumağı oluşturduğu tespitinden hareketle Rapor, ocukların çalışmasıyla ilgili olarak çocukların çalışma yaşamına katılmalarını geciktirmek, işçi statüsünde çalışan çocukların konumunu iyileştirmek, ıracak statüsünde çalışan çocukların konumunu iyileştirmek ve sokakta çalışan ve/veya yaşayan çocukların durumunu iyileştirmek gibi dört önemli amaca odaklanmıştır.

Rapor'da ortaya konulmuş bu dört amaca bağlı olarak çeşitli öneriler sunulmuştur. nerilerden ilki, bugün artık uygulanmakta olan zorunlu eğitim süresinin 8 yıla çıkarılması ve yaygın bir biçimde uygulanmasının sağlanmasıdır (Rapor, 1989: 135). İlerleyen aşamalarda göreceğiz ki, ILO/IPEC projelerinin birçoğunda vurgulanacağı gibi zorunlu eğitimin etkin bir biçimde uygulanması ocuk çalışması üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır. nemli bir diğerk öneri ise çalışma yaşamında çocuğun yer almasında "en az yaş" ile ilgili yasalarda var olan çelişkilerin giderilmesi gereğidir (Rapor, 1989: 136). Çocukların alışma yaşamına katılımını geciktirme amacına yönelik bu önerinin bugün dahi yankı bulunduğunu söylemek zordur. ocuk emeği ile ilgili çalışmaların bir kısmı bugün dahi bu sorunun ısrarla altını çizmektedirler. Rapor'a göre (Rapor, 1989: 136), Sokakta alışan çocukların çalışma yaşamına yneltmelerindeki genel belirleyici ekonomiktir. Dolayısıyla çözüme yönelik olarak yapılacak en önemli müdahale de para kazanma gereksinimini azaltmaya yönelik olmalıdır. Gereksinimi azaltacak öneriler ise okuyan çocuklara okul araç gereçleri, giyim malzemesi, besin yardımı sağlanması şeklinde olmaktadır. Yine bu grup için, sosyal hizmet brlerinin kurulması

önerilmektedir. Bütün önerilerin gerçekleşmesinde toplumsal kurum ve kuruluşlara birtakım ödevler düştüğünün de altı çizilmektedir (Rapor, 1989: 137).

3.2.2. Sokakta Çalışan Çocuklar Üzerine Türkiye Çalışmaları

Sokakta çalışan çocuklarla ilgili ilk çalışmalardan biri –sokakta yaşayan çocukları da kapsamıştır- 1940’lı yıllarda İstanbul’da yapılmıştır⁶⁸. 1940’lı yıllarda sokakta çalışmayı konu alan bir çalışmanın yapılmış olması çok yaygın olmasa da sokakta çalışan çocuklar sorununun ülke gündeminde o tarihlerde de var olduğunu göstermektedir (Karatay vd., 2000a). Peki, bugün için sorun 1940’lı yıllardaki gibi sadece birkaç çalışmayla ve sadece bir kentle mi sınırlıdır? Sokakta çalışan çocuklar ile ilgili alan yazına bakıldığında sorunun yirmi-yirmi beş yıllık bir geçmişinin olduğunu ve belirgin bir yaygınlık kazandığını söylemek mümkündür. Bahsi geçen tarihlerin hemen başlarında öncü çalışmalardan birkaçını Atauz’un (1990) yaptığını görmekteyiz. Sokakta çalışan çocuklar sorununun çocukların sorunu olmadığı ve onların bir sonuç olduğu tespitinden hareket eden Atauz, sorunun toplumda aranması gerektiğinin de altını çizmiştir. Sokakta çalışan çocuklarla ilgili yapılan ve öne çıkan birkaç çalışmayı soruna yaklaşımları ve sorunsalları çerçevesinde ele almak fikir vermesi açısından önemli olabilir.

Ankara ve Urfa sokaklarında yaşayan ve çalışan çocuklar (yazar iki kavramı da kapsamak üzere “sokak çocuğu” kavramını kullanmaktadır) üzerine öncü sayılabilecek ampirik çalışmasında Atauz⁶⁹, sokak çocukları sorununun çeşitli boyutlarıyla anlaşılmasına yardımcı olmak üzere durum analizleri gerçekleştirmeyi, çocukların sosyo-ekonomik ve psikolojik değişkenler bağlamında belirli özelliklerini tanımlamayı amaçlamıştır. Aynı zamanda, uygun önlemlerin alınabilmesi, müdahale açısından özel yöntem ve taktiklerin geliştirilmesinin temelini oluşturmak ve söz konusu çocuklar arasındaki iletişim ağlarına rehberlik etmek de çalışma ile amaçlanmıştır (Atauz, 1990: 11).

⁶⁸ Adı geçen bu araştırma, Sevda Uluğtekin tarafından “1940’lı Yıllarda İstanbul’da Sokak Çocukları” adlı ve 1999 tarihli makaleyle alanyazına kazandırılmıştır.

⁶⁹ Atauz, çalışmasında sokakta çalışan ve yaşayan çocukları da kapsayan ve UNICEF tarafından uluslararası ölçekte benimsenen ve üç farklı durumla ilişkilendirilen “sokak çocuğu” kavramını kullanmaktadır Bkz: (Atauz, 1990: 7).

Yazar, sokak çocukları olgusunun dünyanın her yerinde kentsel bir sorun olduğunu; az gelişmiş ülkelerde, kırdan kente göç ve hızlı kentsel büyüme ile ilişkilendirilebileceğini belirtmiş (Atauz, 1990: 5); örtük de olsa sokak çocuğu probleminin sadece az gelişmiş ülke sorunu olmadığını, aslına bakılırsa sorunun modernizmin/kapitalizmin bir sorunu olduğunu ifade etmiştir.

Çocuk emeği kullanımının giderek yoğunlaşmasını ve sokak çocukları sayısının giderek artmasını derinleşen yoksullukla ilişkilendiren yazara göre, temel hizmetlere giderek daha az ulaşan ailelerin çocuklarını çalıştırması bir tercih olmaktan çok artık bir zorunluluktur. Çocuk emeği kullanımı, küçük atölyelerde çıraklık ya da enformel sektörde çocuk işçiliği ve sokak satıcılığı olarak karşımıza çıkmaktadır (Atauz, 1990).

Bursa’da 6-15 yaş grubu çoğunluğu sokakta çalışan çocukları referans alarak, bu alanda öncü sayılabilecek çalışmalardan birini nicel bir araştırmaya dayalı olarak yapmış olan Baştaymaz (1990), çocuk emeği kullanımının giderek yaygınlık kazanmaya başladığını ampirik verilere dayanarak eleştirel bir bakış açısıyla ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışmada, günümüz az gelişmiş ülkelerinde çocukların zamanından önce ve elverişsiz çalışma koşullarının içinde çalışma yaşamına itildiğine; hızlı ve düzensiz kentleşmenin ve yoksulluğun giderek artması ve eğitimde karşılaşılan aksaklıklar dolayısıyla çocuk emeği kullanımının önüne geçilemeyeceğine dikkat çekmiştir (Baştaymaz, 1990: 40). Yazarın bu çalışmayla ortaya koyduğu en önemli bulgu, zor şartlar altında çalışmak zorunda kalan çocukların, eğitim eksikliği, aile yapısı bozukluğu ve ekonomik, sosyal, yasal ihmalin kurbanları olduklarıdır. Yazara göre, çalışan çocukların sorunlarının kentleşme, istihdam ve eğitim içinde bir bölüm olarak değil de; başlı başına bir konu olarak ele alınması ve bu konuyla ilgili politikalar geliştirilmesi toplumsal geleceğimiz açısından son derece önemli bir hedef olmalıdır (Baştaymaz, 1990: 75).

Bir başka çalışmasında Baştaymaz (1998), “çocukların çalıştırılması toplumların geleceği açısından ciddi problemler oluşturur” tezinden hareketle, çocuk çalışmasının bir sorun olarak ortaya çıkışını ve günümüzde ele alınma gerekçelerini çalışan çocuklar alanyazını açısından ortaya koymaktadır. Yazar, çocukların çalışmasının bir problem olarak ortaya çıkışını sanayi devrimine kadar götürmektedir. Ancak, günümüzde çocuk emeği ile mücadelede ‘haksız rekabeti’

önlemek amacıyla çocuk çalıştıramayan işverenlerin de etkili olduğunu; özellikle ILO'nun son yıllarda yaptığı çalışmalarla ilişkilendirerek açıklamaya çalışmaktadır. Yazara göre, teknik bakımdan, örgütleniş bakımından ve yasal bakımdan çocuk işçi çalıştıramayan işverenler, çalıştıran işverenlerin kendileriyle haksız rekabet etmelerinden dolayı rahatsız olmaktadır. Bu konunun uluslararası boyutunda ise sanayileşmiş ülkeler, azgelişmiş ülkeleri sosyal damping yapmaktan dolayı suçlamaktadırlar. Yazar ayrıca, küreselleşmeyle birlikte dünya ekonomisinde rekabetin boyutlarının artması ve özellikle de Uzakdoğu ülkelerinin dünya ticaretinde paylarının artmasının Batılı ülkeleri rahatsız ettiği ve ILO'nun başlatmış olduğu IPEC projelerinin azgelişmiş ülkelerin birçoğu tarafından gelişmiş ülkelerin uluslararası rekabette azgelişmiş ülkelere uyguladığı bir yaptırım olarak algılandığı görüşündedir (Baştaymaz, 1998: 65). Çocuk emeğiyle mücadelenin temelinde sermaye gruplarının pazar kavgası ve karlarını arttırmak istemesi gibi gerekçeler olsa dahi, yazarın da belirttiği gibi, bugünün çalışan çocuğu yarının vasıfsız işçileri ve işsizleri olacağından karşılaşılan tüm sorunları toplum birlikte yaşayacağından çocuk emeği ile mücadele öncelikli bakış açısı olmalıdır.

Sokakta çalışan çocukların tek bir kategori altında değerlendirilmesinin görüş açısını daraltacağı düşüncesinden hareketle sokakta yapılan işleri, iş tercihlerine göre sınıflandırma yoluna giden Altıntaş⁷⁰ (2003), yoksulluk eksenli çocuk işçiliği kapsamında Ankara'da dört çocuk grubunu (mendil ve simit satan, ayakkabı boyayan ve çöp toplayan) incelemeyi amaçlamıştır.

Sokak çocukları sorununun ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel temelleri olduğunu belirten yazar, bu kavramları birkaç hipotezle somutlaştırmaya çalışmıştır: Kentsel yoksulluk, aile istismarı, modernleşme-kentleşme ve göç (Altıntaş, 2003: 28). Altıntaş'a göre sokakta yaşayan ve çalışan çocukların sokaktaki pozisyonları üzerinde sosyo-ekonomik ve siyasal karar mekanizmaları etkiye bulunmaktadır.

Sokak çocuğu sınıflandırmasını, sokak çocukları üzerine farklı ülkelerde yapılmış yazarların çalışmalarıyla anlamaya çalışan yazar, özellikle UNICEF'in

⁷⁰ Adı geçen araştırma, Ankara Üniversitesinde doktora tezi olarak çalışılmış daha sonra İletişim Yayınlarından kitaplaştırılmıştır. İlgili çalışmanın İletişim Yayınlarından çıkan baskısında yazarın soyadı "Altıntaş" olarak yazılmıştır. Oysa yazarın tezinde ve diğer yazılarında soyadı "Altuntaş" olarak geçmektedir.

standartlaştırma çabasına karşı çıkmakta ve bu sınıflandırmayı yetersiz bulmaktadır. Buna göre, sokakta bulunan çeşitli çocuk gruplarını “sokak çocukları” kavramının şemsiyesi altında toplamak açıklama alanını daraltmaktadır (Altıntaş, 2003: 27). Yazar, çalışmasıyla sınıflandırmaya ilişkin bir standart belirlemenin oldukça zor olduğunu; çünkü sınıflandırma esasları üzerinde yerellik değişkeninin belirleyici olduğunu ileri sürmektedir.

Eskişehir sokaklarında çalışan çocuklar üzerine ampirik bir çalışma yapmış olan Şişman (2004), çalışmada sokakta çalışan çocukların genel yapısını ve sorunlarını belirlemeyi amaçlamıştır. Böylelikle, sokakta çalışan çocukların yaş, cinsiyet, eğitim ve köken özellikler ile birlikte; çocukların ailelerine ilişkin özellikleri, çalışma şartları, sorunları ve gelecek beklentilerini ortaya koyarak bu alanda yapılacak çalışmalara bir veri seti sunmayı amaçlamıştır.

Şişman, Eskişehir sokaklarında çalışan 198 çocuk ile yaptığı nicel çalışmada, araştırmaya konu olan çocukların yapısıyla ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: Eskişehir sokaklarında çalışan çocukların çoğunluğunun yaşı 13 (%24,2)’tür ve sokakta çalışan çocukların %98’i ilköğretim çağındadır (Şişman, 2004: 33). Sokakta çalışan çocukların ilköğretim çağında yoğunlaştığını gösteren bu veriler, yoksulluğun derinleşmesini ve yaygınlaşmasını da göstermektedir. Çalışmada, sokakta çalışan çocukların %93,4’ünün erkek çocuğu olduğu tespit edilmiştir. Yazar, bu bulgusunu destekleyen başka bazı ampirik çalışmalara da atıf yaparak “sokakta çalışmanın kendine özgü nitelikleri gereği genel olarak erkeklere ait bir çalışma biçimi olarak kabul edilmesi” gerekir sonucuna varmıştır (Şişman, 2004: 33).

Araştırmaya konu olan çocukların çoğunluğunun göç ile Eskişehir’e gelmiş ailelerin çocukları olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya konu olan çocukların yaklaşık %57’si doğu ve güneydoğu illerinden gelmiş; bu illerden Mardin ise %34,3 ile ilk sırayı almaktadır (Şişman, 2004: 42). Bu çalışma da göstermiştir ki, göç ile sokakta çalışma arasında belirleyici bir ilişki vardır. Çalışmada ayrıca, sokakta çalışan çocukların hane halkı büyüklükleri verilmiştir. Sokakta çalışan çocukların büyük çoğunluğu (%28,8’i) 5 kişilik ailelerden gelmektedir. Araştırmaya konu olan çocukların anne ve babaların işteki durumuna baktığımızda, %92’sinin anneleri ve

%33'nün babaları çalışmamaktadır; babaları çalışanların büyük çoğunluğunun (%27,3) babası ise inşaat işçisidir (Şişman, 2004: 40-51).

Zeytinoğlu (1996), istatistiki verileri kullanarak enformel sektörde çalışan çocukları incelemeye alan çalışmasında, çocuk emeği literatüründeki kavramların belirli bir uzlaşmayı içermemesinden dolayı kendi tercihini gerekçelendirmekte; Ankara ve İzmir'de yürüttüğü ve toplam 455 çocuk ile yaptıkları alan araştırması sonuçlarını literatürün hizmetine sunmaktadır. Alan araştırmasının ortaya koyduğu önemli bulgulardan biri, enformel sektörde çalışan çocukların büyük çoğunluğunun yakın zamanda Güneydoğu Anadolu bölgesinden göç ile gelmiş, yaşları 6-17 arasında değişen çocuklardan oluşmasıdır. Bir takım hizmet önerileri üretmek amacıyla yapılmış olan bu çalışma, hem Ankara'da bir pilot proje oluşturmak hem de çalışan çocuklara ve ailelerine hizmet sunmak ve bu uygulamaları değerlendirerek diğer illere yaygınlaştırılmasını sağlamak için ILO'ya sunulmuştur (Zeytinoğlu, 1996: 118-119).

Daha önce de vurgulandığı gibi, çalışan çocuklar ile ilgili olarak ILO dünya genelinde oldukça etkili bir kuruluş olarak karşımıza çıkmaktadır. BM üyeleri içinden üçlü yapıya (işçi-işveren ve hükümet temsilcilerinden oluşan) sahip tek kuruluş olarak ILO'nun temel stratejilerinden biri çalışma yaşamında standartlar oluşturmak, diğeri ise sosyal koruma programları geliştirmektir. Bu çerçevede ILO, kısa adı IPEC ("Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi/Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı") olan 1000 kadar programı ilk olarak Brezilya, Hindistan, Endonezya, Tayland, Kenya ve Türkiye'yi kapsayan 87 ülkede, 1992 yılından beri yürütmektedir (ILO Broşürü).

ILO/IPEC projelerinin hedefi, çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri olarak kabul edilen "tarımda aile işleri dışında, ücret karşılığı ve gezici ve geçici tarım işlerinde", "sokakta" ve "küçük ve orta ölçekli işletmelerde ağır ve tehlikeli koşullarda" çalışan 6-17 yaş grubundaki çocuklar olarak belirlenmiştir. ILO/IPEC projelerinin çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden birini sokakta çalışan çocuklar olarak belirlemesi⁷¹ bu çalışmayı doğrudan ilgilendirmektedir. Bu bağlamda ILO'nun

⁷¹ ILO/IPEC Projelerinin kapsamında olan bir diğer grup da "küçük ve orta ölçekli işletmelerde çalışan çocuklar" ile ilgilidir. Bu çerçevede bir proje, TİSK ile Türk-İş'i bir araya getirmiştir: 1993 yılından beri ILO'nun IPEC programı çerçevesinde faaliyet yürüten TİSK, Sanayi'de Çalışan Çocuklar ve TİSK'in Faaliyetleri başlıklı çocuk işgücüne ilişkin verileri de içeren çalışmasında (TİSK, TY) konfederasyon, çalışan çocuklara ilişkin faaliyetlerini (TİSK Modeli, TİSK Projeleri) ve

yürüttüğü projeler kapsamında önemli birkaç çalışmayı sorunu ele alış biçimleri bağlamında değerlendirmek gerekmektedir.

ILO/IPEC Çerçevesinde Yapılmış Çalışmalar. Çankırı, Elazığ, Erzurum, Kastamonu, Ordu, Sinop ve Van illerini kapsayan “Türkiye’de Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Projesi” olarak adlandırılan projede (2007), belirlenen illerde çocuk işçiliğinin belirlenen sektörlerdeki boyutlarını anlamak ve en kötü biçimlerin ortadan kaldırılmasına katkıda bulunacak politika ve müdahalelerin belirlenmesine yönelik çıkarımlarda bulunmak amaçlanmaktadır. Yine bu projenin devamı niteliğinde olan “Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Projesi Final Raporu”nda (2007) proje kapsamında sağlanan ilerlemelerin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu proje çerçevesinde, öğretmenlerin bilgilendirilmesinde kullanılmak üzere çocuk işçiliği ve çalışmanın çocuk üzerinde etkilerini anlatmak üzere Çocuk İşçiliği ile Mücadelede Öğretmen El Kitabı (2007), Çocuk İşçiliği ve Eğitim Politikası Eğitim Kaynak Kitabı (2007), eğitim yoluyla çocuk işçiliği ile mücadeleyi amaçlanmaktadır. Ayrıca bu projeye bağlı olarak, Türkiye’de Çocuk İşçiliği ile Mücadele (2007) ve Çocuk İşçiliğini İzlemeye Genel Bakış (2007) başlıkları ile okuyucuları bilgilendirmek üzere kaynaklar üretilmiştir. Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi Projesi (2006), 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, hükümetin

çocuk işçiliği konusundaki görüş ve önerilerini ortaya koymuş ve böylelikle bu çalışmayla geliştirilecek politikalara ve politika önerilerine TİSK’in görüşlerinin de içerilmesi olanağını yaratmıştır. Dünya’da ve Türkiye’de Çalışan Çocuklar (2007) başlıklı çalışma, “Adana İlinde Yürütülen Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesinde Yürütülen Faaliyetlere Destek Projesi: TİSK - TÜRK-İŞ Çocuk İşçiliğine Karşı Toplumsal İşbirliği Projesi” çerçevesinde ortaya konmuştur. Çalışmada, TİSK ve TÜRK-İŞ’in çalışan çocuklar konusunda ILO/IPEC projeleri çerçevesinde yapılan çalışmalar ve kendisi de bir proje ile kurulmuş olan TİSK - TÜRK-İŞ Çalışan Çocuklar Toplumsal Destek Merkezi’nin proje faaliyetleri ortaya konmuştur. TİSK imzalı bir başka IPEC projesi, “Küreselleşme, Beşeri Sermaye ve Çocuk İşgücü” başlığı ile yayınlanmıştır (Çolak, 1998). Projede, beşeri sermaye ve kalkınma arasındaki ilişkiye dikkat çekilmek istenmiş, küreselleşmenin etkileri liberal bir bakış açısıyla ele alınmış ve çocuk işgücüyle ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla projeye, öncelikli olarak çocukların çalışma koşullarını iyileştirmek yasal ve kurumsal altyapının oluşturulması için bir kaynak olmak amaçlanmıştır. Yazar, projeye ortaya koyduğu çalışmasında küreselleşme ile çocuk işgücü arasındaki ilişkide birkaç önemli noktaya dikkat çekmektedir. Buna göre, küreselleşme işgücünün yapısını önemli oranda değiştirmiştir. Genel olarak bu değişim, çocuk işgücü patlamasına neden olmuştur ve istihdam edilen çocuk işgücünün yaş ve çalışma koşullarının standartlaştırılmasının tüm ülkelerde sağlanamaması nedeniyle bazı ülkeler, üretim maliyetleri açısından bir üstünlük sağlamaktadır. Yazara göre, bu birkaç önemli nedenden dolayı, ILO’nun organize ettiği ve katkıda bulunduğu projeler çerçevesinde uluslararası düzeyde çocuk işgücünün standartlarının sağlanmasına çalışılmaktadır (Çolak, 1998: 54).

yoksullukla mücadele ve eğitimle ilgili programlarıyla paralellik gösterecek biçimde ve 138 ile 182 sayılı İLO sözleşmelerinin uygulanmasını da içeren bir proje olarak gündeme gelmiştir. “Türkiye’de Çocuk İşçiliği, Sorun Bizim, Bilgilendirme Materyali Kitap 1 ve 2” (2005) de yine IPEC projesinin bir ürünüdür. Bu projede amaçlanan, Türkiye’de çocuk işçiliği sorununun durum tespiti yapmak, çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini tanımlamak, çocuk işçiliği sorununun önlenebilirliğini ortaya koymak ve yapılan çalışmalarla ortaya konulmuş kazanımlardan sonuçlar çıkarmaktır. Şu ana kadar üzerinde durduğumuz projeler ve bağlı projeler, AB fonu desteği ile İLO ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışan Çocuklar Birimi’nin birlikte yürüttüğü projelerin bir envanteridir. Projelerde, nicel alan araştırması tekniği ile oluşturulmuş sayısal veriler üzerinden bir takım sonuçlar çıkarılmıştır. Bu sonuçlarla, çalışan çocukları çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden kurtarmak için ulusal düzeyde kapasiteyi arttırmak, risk altındaki çocukların riskli işlere girmesini engellemek ve bu çocuklara eğitim hizmeti sağlamaya yönelik politika çerçevesi oluşturmak amaçlanmıştır. Bu projelerde, çocuk işçiliği ile ilgili proje konusu yerler araştırma tekniğine bağlı olarak ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve elde edilen sonuçlar üzerinden çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır. Çocuk emeğinin nedenlerine ilişkin çok az gözlem yapılmış ve sonuç çıkarılmıştır. Dolayısıyla, projelerde nedenlerden çok sonuçlar üzerinde durulmuştur. Bu durumda önerilen çözümler çocuk emeğiyle mücadelede etkili olsa da olgunun sürekliliğine müdahalede etkili olmayacaktır.

Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği önerisiyle oluşturulan araştırma ekibi tarafından İLO/IPEC kapsamında İstanbul sokaklarında çalışan çocuklarla ilgili yapılmış olan projede (1994a) temelde, İstanbul Kadıköy bölgesinde 15 ve daha küçük yaşlarda 182 çocuk ile anket tekniği uygulanarak çocuk işçiliğine ilişkin verilerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Elde edilen bilgilerden hareketle de, çocukların kısa ve orta vadede çalışırken çalışma yaşamında korunmaları ve konumlarının iyileştirilmesi için bir hizmet modeli geliştirilmesi; uzun dönemde ise çalışma yaşamından çekilmesi önerilmiştir. Aynı araştırma ekibi tarafından Ankara Şentepe semtinde toplam 200 aile ile anket tekniği uygulanarak yapılmış olan projede (1994b) göç ve çocuk işçiliğine ilişkin veriler derlenmiştir. Bu verilere

dayanılarak bir önceki projeyle aynı hedeflere yönelik çözüm önerileri geliştirilmiştir.

Dört farklı araştırma tekniği kullanılarak 188 çalışan çocuk ve 65 aile ile Diyarbakır, Adana ve İstanbul kentlerini kapsayan çalışmada (Akşit vd., 2001), araştırmaya konu olan kentlerin demografik, eğitim ve sosyo-ekonomik profili, çocuk emeğinin Türkiye’deki kurumsal ve hukuki yapısı ve nihayet sokakta çalışan çocukların ve ailelerinin profili kavranmıştır. Proje kapsamında, sokakta çalışan çocukların durumlarını değerlendirmek için hayat hikâyelerini, yaptıkları işlerin türlerini, hane karakteristiklerini ve göç ile ilişkilerini tespit etmek, çocuk emeğinin Türkiye’deki koşullarının anlaşılması ve yeni eylem planı ve politikası geliştirilmesi bakımından altı çizilen hususlardır. Çalışmayla ayrıca, ILO ve UNICEF tarafından hazırlanmış olan “Çocuk İşçiliği Araştırması Hızlı Değerlendirme Rehberi” de test edilmiştir.

Akşit ve arkadaşlarına göre, yoksulluğa ve bazı sosyal rahatsızlıklara karşı mücadele, kırsal kökenli birçok aileyi kentlere itmekte; içgöç, giderek özellikle Doğu ve Güneydoğu’daki birçok yoksul ailenin temel yaşam stratejilerinden biri olmaktadır. Sokakta çalışan çocuklar sorunu, bu göçlerle gelen ve istihdam olanağı bulamayan hanelerle ortaya çıkan bir olgudur (Akşit vd., 2001: IX). Kentlere zorunlu ya da gönüllü göç ile gelmiş aileler açısından çocuğun çalışması özellikle de yetişkin erkek üye işsiz kaldığında aile dayanışması olarak algılanmaktadır (Akşit vd., 2001: XII-XIII). Dolayısıyla, çocuk çalıştırılmasının en kötü biçimlerinden biri olan sokakta çalışma, göçün bir sonucu olarak tespit edilmiştir.

Çalışmanın ayırt edici bulgularından biri, kırdan kente göç akışını üç metropolitan merkez düzeyinde ele almasıdır. Birinci düzeyde, Diyarbakır’a yönelik olan göçler analiz edilmiş ve tarım köylerinden gelen göçler ile sokakta çalışan çocuklar arasındaki ilişkiye odaklanılmıştır. İkinci düzey metropolitan merkez ise Adana’dır. Bu kentin sokaklarında çalışan çocuklar sadece köy ve kasabalardan gelmemiş; Diyarbakır gibi kentlerden de gelmişlerdir. Üçüncü düzey metropolitan kent ekonominin tüm sektörlerinin yer aldığı İstanbul’dur (Akşit vd., 2001: 1-2). Kısacası, göç alan kentlerin ekonomik ve sektörel pozisyonu ile göç eden ailelerin niteliği ve sokakta çalışan çocukların yaptıkları işler arasında güçlü bir ilişki olduğu tezi bu çalışmanın en önemli vurgusudur.

Sokaktan Umuda Başarı Öyküleri (2005) kısa adıyla yapılmış olan çalışmada, Ankara, Diyarbakır, Yalova, Gölcük ve Adapazarı sokaklarında çalışan çocuklara yönelik ILO/IPEC projelerinin katkılarıyla oluşturulmuş “iyi uygulamalar”, farklı yönleriyle ele alınmaktadır. Çalışma, iyi uygulamalara referansla sokakta çalışan çocuk sorununu sonlandırmaya yönelik bir model çerçevesi oluşturmayı amaçlamıştır. Model çerçevesi altı ana başlıkla kurgulanmıştır: İlki kurumsal yapının oluşturulmasıdır. Bu kapsamda SHÇEK’in kurumsal yapısının güçlendirilmesi, SHÇEK, yerel yönetimler ve sivil toplum örgütlerinin birlikte hareket etmesinin sağlanması ve çocuk odaklı çalışmaların yanı sıra aile odaklı çalışmalara da gereken önemin verilmesi önerilmiştir. İkinci olarak, duyarlılık yaratmaktır. Sokakta çalışan çocuklara yönelik toplumsal ve kurumsal duyarlılığın arttırılmasına yönelik yazılı ve görsel medyayı etkin hale getirmek, bu başlığın somut hedefidir. Üçüncü olarak, tarafların ve halkın katılımını sağlamak önerilmiştir. Dördüncü öneri ise eğitim sisteminin geliştirilmesi sağlamaktır. İzleyen öneri, yoksullukla mücadele önlemleri olarak, yoksulluğun ve yoksulluğun giderilmesine yönelik ILO, UNDP, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarla birlikte yoksullukla mücadeleye yönelik aile tabanlı programların yürütülmesini konu almaktadır. Son olarak ise sokakta çalışan çocukları eğitime yönlendirmesi ve yoksulluğu azaltmayı amaçlayan doğrudan destek programlarının geliştirilmesi önerilmiştir (Hoşgör vd., 2005: 77-79) .

3.3. Çocuk Emeği Yelpazesinin Genişlemesi

Çocuk çalışmasıyla/işçiliğiyle ilgili alanyazına bakıldığında olgunun oldukça eski tarihlere gidip dayandığı görülmektedir (Çelik, 2005). Ancak çalışan çocukların bilimsel ilginin konusu olması ile kapitalist ekonomik ilişkilerin yerleşip yaygınlaşması, çocukların uzun çalışma saatleri ve ağır koşullarda yoğun olarak sömürülmesi ve istismar edilmesi arasındaki koşutluk açıktır. Yapılan çalışmaların gösterdiği gibi milyonlarca çocuk çok farklı şekillerde çalıştırılmakta, sömürülmekte ve istismar edilmektedir. Dünyada çalışan milyonlarca çocuktan sadece biri olan İqbal Mesih’in ifade ettiği gibi “çocukların köle gibi çalıştırılmasını Amerika iste”yebilir; çokuluslu şirketler de isteyebilir; yoksulluk içerisinde kıvranan ve yoksulluklarını biraz olsun dindirmenin çaresi olarak çocuklarını çalıştırmak zorunda

kalan aileler de isteyebilir. Nihayet, kim isterse istesin, bugün için dünyada milyonlarca çocuk, büyük oranda yoksullaşmanın yarattığı dayatmalara bağlı olarak⁷² fabrikalarda, sanayide, bahçelerde ve sokaklarda çalışmaktadırlar.

Farklı işlerde ve farklı çalışma biçimlerine bağlı olarak çalışan çocuklar üzerine alanyazında farklı sınıflandırma denemeleri yapıldığı görülmektedir (Erder, 2010; Karatay, 2000b; ILO, 1999). Bu sınıflandırma çabaları, inceleme nesnesini ayrıntılı olarak analiz etme olanağı sağlayacağı için bu çalışma açısından da önemlidir. Alanyazının genel ayırım noktalarına bakıldığında, çocuk emeği ile çıraklık, çıraklık ile işçilik arasında; işçiliğin ise kendi içerisinde bir ayrıma tabi tutulduğu görülmektedir. “Sokakta çalışan çocuklar” kısa adını taşıyan bu çalışma, ILO/IPEC kapsamında tanımlanmış olan çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden biri olarak ifade edilen sokak çalışmasını kapsamaktadır. ILO/IPEC kapsamına giren çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri, 1999 tarih ve 182 sayılı “Kötü Şartlardaki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Önlemler Sözleşmesi”yle bağlantılıdır. Sözleşmede kötü şartlardaki çocuk işçiliği sözleşmenin üçüncü maddesinde dört kategori altında toplanmıştır⁷³. Ancak bu sözleşmeye dayanarak yürütülen projelerde en kötü biçimler ülkelerin özgül koşullarına bağlı olarak değişebilmektedir. Türkiye’de en kötü biçimlerden biri de isabetle “sokakta çalışan çocuklar” olarak tespit edilmiştir. ILO’nun çocuk işçiliği sınıflandırmasında “çocukların sokakta yaptığı işler” şu şekilde ayrıştırılmıştır (Karatay, 2000: 543): Seyyar satıcılık, ayakkabı boyacılığı, çöp toplayıcılığı gibi marjinal nitelikli işler.

⁷² Erder (2010: 42), çocukların çalıştırılmasıyla ilgili olguyu tek başına yoksulluğun açıklamakta yeterli olmadığını düşünmektedir. Yazara göre yoksulluk göreceli bir kavramdır ve çalışan çocukların kime göre ‘yoksul’ oldukları sorusunun cevabı da duruma göre değişebilmektedir. Çocukların çalışmasını yoksullaşmanın yarattığı dayatmalardan başka göstergelere referans vererek açıklama beklentisi yaratan yazar, görüşünü yine yoksullaşmaya atıf yaparak şöyle pekiştirmiştir: “Kaldı ki, araştırmalar hem iş yerinde hem de sokakta çalışan çocukların ‘yoksulluk’ derecesi açısından da heterojen olduğunu ortaya çıkarmıştır.” Yoksulluk dışında başka bir gösterge sunmamış olan yazar yoksulluğun farklı derinliklerinin çocuk çalıştırılmasıyla ilişkili olduğunu açıkça ifade ederek çocukların çalıştırılmasıyla ilgili olarak yine yoksulluğu göstermiştir.

⁷³ Sözleşmenin ayrıntıları ve Acil Eyleme İlişkin 190 Nolu Tavsiye Kararı için **bkz.**: (Çalışma Ortamı, 1999).

3.4. Sokakta Çalışan Çocuğun Çocuk Emeği İçindeki Yeri

Ellerinde birkaç kâğıt mendil, sakız veya simit satmaya çalışan; bir köşede bir çöpe eğilmiş kâğıt ya da naylon toplayan; kırmızı ışıktaki duran arabaların camlarını kirli bir bez parçasıyla silmeye çalışan çocuk manzarası, 2000’li yılların büyük kent gerçekliğinin artık ayrılmaz parçasıdır. Sosyal bilimler yazını bu olguyu bir süredir (1990’lı yıllardan beri) yoğun bir biçimde tartışmakta ve tanımlamaya çalışmaktadır. Ve alanyazında bu olgu giderek, “sokak çocuğu” üst başlığı altında “sokakta çalışan çocuklar” olarak tanımlanma eğilimine girmiştir⁷⁴ (Atauz, 1990; Karatay, 2000b; Zeytinoglu, 1989; Kuntay, 2008). Sokakta çalışan çocukların çok büyük çoğunluğunun sokakta bulunma amacı, ailesini geçindirmek ya da ailesinin geçimine katkıda bulunmak olduğu düşünülürse, bu olgunun doğrudan çocuk işçiliği içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir, sokak çocukluğu kategorisi içerisinde değerlendirilerek emek ya da çalışma boyutu geri planda tutulmaktadır (Karatay, 2000b: 458). Ennew’in belirttiği gibi (1998: 25), “sokak çocukları üzerinde aşırı yoğunlaşma o kadar da göz önünde olmayan ve daha geniş bir grup olan çalışan çocukların sorunların görülmesini engeller; onların sorunları o kadar da heyecan verici görünmez ama ötekilere göre daha az acil değildir.” Sokakta çalışan çocuklar olgusu sayısal verilerle tespit edilemese de giderek çocuk emeği içerisinde önemli bir yer edinmektedir. Bu önermenin en önemli kanıtlarından biri, bu sorunu mercek altına alan çalışmaların giderek yaygınlaşmasıdır. Sokakta çalışan çocukların aile bağları düzenlidir ve çoğunlukla da ailesinin desteklemesiyle veya istemesiyle çalışmaya başlamaktadırlar. Sokakta çalışan çocuklar olarak ortaya çıkan sorun, arkasındaki bir dizi sorunla birlikte buzdağının sadece görünen kısmını oluşturmaktadır. Sokakta çalışan çocuklar gibi, göç, mülksüzleşme, kentleşme süreçleri ve yoksulluk gibi bir dizi değişken, üretim tarzıyla ve üretim ilişkileri ile ilişkili bir bütünlük içerisinde düşünüldüğünde açıklayıcı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda, alan araştırmasının bulgularının analiz edileceği sonraki bölüm, bu

⁷⁴ Aslında üç kategoriye dayalı bir sınıflandırma 1986 yılında UNICEF tarafından üçüncü dünya ülkeleri için geliştirilmiştir. Birinci kategoriye “sokağa adaylar” oluşturmaktadır. Bunlar sokakta çalışan ve aileleriyle birlikte yaşayan çocuklardır. İkinci kategoriye, “yetersiz ve/veya düzensiz” aile desteğine sahip “sokaktaki çocuklar” oluşturmaktadır. Son kategoriye ise, “işlevsel bir aile desteği olmayan sokağın çocukları” oluşturmaktadır (Ennew, 1998: 15; Karatay, 2000b: 456).

bütünlük içerisinde kavranacaktır. Ama öncelikle sokakta çalışan çocuklar sorununu kavramsal düzeyde betimlemeye ve sorunun sömürü ve istismar boyutunu anlamaya çalışalım.

3.4.1. Sokakta Çalışan Çocuklar

Karatay'ın (2000: 538) belirttiği gibi, sokakta çalışan çocuklar kavramını oluşturan kelimelerin üçü de kendi içinde anlamlı bir bütünlük göstermektedir. Sokaklar, kentsel yapılar açısından vazgeçilmez alanlardır ve kentlerin nefes borularıdır; çalışma, insanlık tarihi boyunca insanlıkların kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir alan olarak görülmüş ve bir erdem sayılmıştır; çocuk ise toplumların geleceği olarak günümüze kadar mitleştirilmiş bir kavramdır. Sokak ve çocuk kavramlarının bir araya gelmesinde bir anormallik yoktur; çünkü sokaklar çocukların geleneksel oyun alanlarıdır. Sorun, genel olarak yetişkinlerle bir arada kullanılan çalışma kavramının çocuk ve sokak kavramıyla birlikte yeni bir kavram olarak ve bir arada kullanılmasıyla. Geleneksel oyun, gezi, buluşma vs yeri olarak kullanılan kentsel mekânlar (sokaklar, caddeler), son yıllarda farklı anlamlar kazanmaya başlamış; çocuklar açısından artık hızla çocukluktan yetişkinliğe koşturuldukları bir mekâna dönüşmüştür.

Bu bağlamda, yetişkinliğe hızla koşturulan bu kişiler ne zamana kadar çocuktur; ya da çalışan bu kişiler çocuk mudur; soruları önem kazanmaktadır. Eğer çalışma yetişkinlerin işi ise bu sorunun tek doğru cevabı olmalı, “çalışan kişi çocuk değildir”(Fişek, 2010). Oysa çalışma hayatıyla ilgili ulusal ve uluslararası düzenlemeler soruna çok başka açılardan bakmaktadır. Bu bağlamda, çocuk ve çalışma ilişkisi hepten sorunlu bir ilişki olarak görülmemekte; çocukların yaşı ve içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortama bağlı olarak çalışma sürecine katılmaları düzenlemelerin farklı olmasında etkili olmaktadır (Ertürk, 1994; Karatay, 2000; Zeytinoglu, 1989). Peki, çocuğu nasıl tanımlamalı? Çocuk kimdir? Çocuk emeği nedir? İstanbul'un, Diyarbakır'ın, Mersin'in sokaklarında 8-10 yaşlarında çocuklar sokaklarda onlarca tehlike ile karşı karşıya ve hane geçimine katkı sağlamak için saatlerce para kazanma gayesiyle boylarından büyük sorumluluklar altına girip

‘erken büyüyüp’ yine de çocuk sayılırken⁷⁵; batılı ülkelerde ya da adı geçen kentlerde diğer bazı ailelerin çocukları yetişkin sayılabilmek ve sorumluluk yüklenebilmek için lise eğitiminin hatta üniversite eğitiminin sonunu beklemektedirler. Bu açıdan bakıldığında, yaşa dayalı çocuk tanımını hangi kıstasa bağlı kalarak yapmak gerekir sorusu gündeme gelmektedir. Çocuk tanımını⁷⁶ yapmak için kültürler ve ‘sınıflar’ arası farklılığı bir tarafa bırakan BM Çocuk Hakları Sözleşmesinde 18 yaşın altındaki her insan çocuk sayılmış ve bu, bir insan “hak”kı kategorisi olarak kabul edilmiştir^{77 78} (Topuzoğlu, 2005). BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, birinci maddesinde çocuğa ilişkin koyduğu bu sınır ile en azından uluslararası platformlarda geçerli bir tanım sağlamış durumdadır (Rende ve Erkin, 2005: 40). Bu sözleşmenin ardından 1999 yılında ILO da “En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliği Sözleşmesi”ni kabul etmiştir. Bu sözleşmenin ikinci maddesine göre de çocuk terimi, 18 yaşın altındaki kişileri tanımlamaktadır (182 Sayılı Sözleşme). Ulusal hukuktaki farklılıklara rağmen uluslararası planda çocukluk, 18 yaşın

⁷⁵ Balta (2005: 25) erken büyüyen çocukları “sonsuz yetişkinler” olarak tanımlamaktadır. Yazara göre, Kapitalizm, bir taraftan tüketim toplumu ve çocuk merkezli bir aile formuyla birlikte hiç büyümeyen çocuklar yaratırken; diğer taraftan sekiz yaşında iç savaşlarda adam öldürmeye başlayan, 11 yaşında hamile kalıp 12 yaşında esrar satmaya başlayan erken büyüyen çocuklar yaratmaktadır. Ve erken büyüyen çocukların dünyası giderek daha geniş bir kitleyi kapsayacak biçimde genişlemektedir.

⁷⁶ Bob Franklin ‘çocuk nedir’ sorusunun çok büyük güçlükler taşıdığını belirtmektedir. Yazara göre çocukluk deneyimlerini yakalayabilecek ve bir formül içerisinde çocuk nedir, sorusunu cevaplayabilmek için beş noktayı ortaya koymak gerekmektedir. Birincisi, çocukluk herhangi bir sabit döneme ait tek bir evrensel deneyim değildir. Yani, daha çok, tarihsel olarak değişen kültürel bir yapıdır. İkincisi, yaş grupları arasına çizilen çizgi sadece keyfi değil; aynı zamanda tutarsızdır. Üçüncüsü, çocuklar negatif bir şekilde ‘yetişkin olmayanlar’ olarak tanımlanmaktadır. Dördüncüsü, ‘çocuk’ terimi kronolojiden çok iktidarla ilişkilidir. Beşincisi, çocukluk oldukça yeni bir buluştur ve son dört yüz yılda Avrupalılar tarafından icat edilmiştir. Yazara göre, 1600 ila 1800 yılları arasında eğitimdeki değişimler çocukları yetişkinlerin dünyasından koparmaya hizmet etmiştir. Ancak yetişkinlikten kopuş ve çocukluğa geçiş bütün çocuklar tarafından eşit bir şekilde ve aynı anda yaşanmamıştır. Bu bağlamda, ilk çocuklar, yetişkin sınıfın erkek çocuklarıdır; çünkü çocukluk kadınlara uygulanmamaktadır. Gelişen burjuvazi sadece oğullarının yenilikçi tarzda eğitilmesini istemiştir. Aynı şekilde, madenlerde, fabrikalarda ve imalathanelerde çalışan işçi sınıfı çocuklarının da eğitime, okuma-yazmaya ihtiyaçları olmadığı düşünülmüş. Bu nedenlerden dolayı, en azından başlangıçta, bu gruplar çocukluktan dışlanmışlardır. Bu bağlamda çocukluk, ilk zamanlarda toplumsal cinsiyet ve sınıf ayrımcılığına tabi olmuştur (1993: 21-26).

⁷⁷ Sözleşme, “çocuğun ekonomik sömürüye ve her türlü tehlikeli işte ya da eğitime zarar verecek ya da sağlığı veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaksal ya da toplumsal gelişmesi için zararlı olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı koruma hakkını kabul eder” diyerek bu görevi sözleşmeye imza koyan taraf devletlere vermiştir (madde 32).

⁷⁸ Ennew (1998: 10), çocukların çalışma yaşamına girişi açısından olumlu bir sınırlandırma girişimi olarak değerlendirilebilecek Sözleşmenin bir başka boyutuna dikkat çekmiştir: “Birleşmiş Milletler’in 1989’da kabul ettiği Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, 18 yaşın altındaki herkesi çocuk olarak tanımlamıştır. Bunun nedeni, 18 yaşın, pek çok ülkede kişinin vatandaşlığa geçtiği ve yaşamını etkileyen yasa ve politikaların belirlenmesi için oy kullanma hakkını aldığı yaş olmasıdır. Dolayısıyla evrensel olarak çocuk vatandaş değildir ve siyasi gücü yoktur.” Bu belirlemesiyle Ennew, sözleşmenin çocuklara bazı vatandaşlık hakları kazandırdığını ima etmektedir.

altındakilere referansla tanımlanmıştır. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, çocukluk yaş döneminin uzaması ile çocukların giderek çalışma yaşamının dışına çekilmesi arasında doğrudan bir ilişki/bağlantı yoktur. Çocukların çalışma yaşamından çıkabilmesi, ciddi toplumsal dönüşümlere ve çocuk gelirin ihtiyacı duymamaya bağlıdır. Bu bağlamda, bahsi geçen sözleşmelerde çocuğun 18 yaşın altındaki kişiler olarak tespit edilmesi, sadece tanımlama nesnesi olması bağlamında psikolojik bir kategori olarak önemlidir; yoksa bu girişim, çocuk işçiliği/emeği sorununu tek başına çözme iddiasında olamaz. Bu durumda tekrar paragrafın başına dönerek ve soruyu genişleterek tekrar soracak olursak, çalışan kişi işçi midir?

Çocuk işçiliği konusu genel olarak ILO'nun ilgi alanına girmektedir. ILO'nun bu ilgisi, IPEC projelerinin yaygınlığıyla⁷⁹ anlaşılabilir. ILO'nun çocuk işçiliğine dair sokakta çalışmayı da içeren sınıflandırması beş başlık altında şu şekilde (İlik ve Türkmen, 1994a: 5-6) özetlenebilir: İlki, her toplumda çocuklar, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ve toplumsal sınıflara göre değişen oranlarda, aile içinde ve bazı işlerde çalıştırılırlar. Örneğin, temizlik yapmak, yemek pişirmek, çocuk bakımı gibi işlerde anneye yardımcı olmak, bu kapsamdadır. Bu çalışma biçimi, cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde ortaya çıkar. Çocuk emeğinin kullanıldığı ikinci alan, aile işletmeleridir. Çoğunlukla kırsal kesimde çocuklar aileleriyle birlikte çok erken yaşlarda tarımsal üretime katılırlar. Üçüncü tür çalışma alanı, pre-kapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olduğu tarımsal yapılarda ortaya çıkar. Buna göre, çocuk tek başına ya da ailesiyle birlikte toprak sahibince kiralanır ve çalıştırılır. Çocuk işçiliğinin bir diğer türü ise ücretli istihdamdır. Tarım, ev hizmetleri, küçük üretime bağlı olarak ve hizmet sektörü gibi alanlarda çoğunlukla da düşük ücretlerle çalıştırılırlar. Son olarak, seyyar satıcılığı, ayakkabı boyacılığı, çöp toplayıcılığı gibi marjinal nitelikli işlerde çalıştırılmaktadırlar. Bu işleri diğerlerinden ayıran en önemli fark ise bu işlerin sokakta yapılıyor olmasıdır.

ILO'nun çocuk işçiliğinin farklı biçimlerine ilişkin yaptığı bu sınıflandırma Karatay (2000: 543) tarafından “çocukların yaptığı işler/çocuk işçiliği (emeği) ayrımı yapılmadığı” için eksik bulunmuştur. Konanç'a göre (1992: 18), sokakta çalışanların yaptığı işler, çocuğun çalışması olarak değil; çocuk işçiliği olarak nitelenebilir. Buna

⁷⁹ ILO/IPEC projeleri kapsamında “çocuk işçiliğini anlamak ve sorunun üstesinden gelmek amacıyla 100'ün üzerinde proje” 1992-2002 tarihleri arasında sadece Türkiye’de gerçekleştirilmiştir (Dayıoğlu ve Gündüz Hoşgör, 2010: 77).

göre, çocuklar kendilerini geleceğe hazırlamayan, beden ve ruh sağlıklarına zarar verebilecek; gelişimlerini ve eğitimlerini engelleyen bir ortamda çalıştırılmaktadırlar. Bu nedenle de, söz konusu çocukların korunması için yürütülecek olan çabanın temel amacı bu tür çalışmaları tamamen ortadan kaldırmak olmalıdır. Çocuklar tarafından sokaklarda yürütülen işlerin bir kuralı ve bu kuralı gözeten ve denetleyen bir mekanizmanın olmaması ise çocuğu bizzat tehdit etmekte ve bu durum çocukluk kavramına aykırı gözükmemektedir. Karatay (2000: 540) için çocuğun sokakta çalışması, içinde bulunduğu yaş dönemindeki normal gelişimine engel teşkil edecek bir süreçtir.

Sonuç olarak, Konanç'a göre (1996: 6) çocuk işi (child-work) ile çocuk işçiliğini (child-labour) birbirinden ayırmak gerekmektedir. Ve bu ayırım, birçok ülke ve uluslararası kuruluş tarafından da kabul edilmektedir. Çocuk işi çocuğun eğitimi engellemeyen; çocuğun fiziksel, zihinsel, duygusal, ahlaksal ve sosyal gelişimini olumsuz etkilemeyen bir çalışma biçimine referans olmaktadır. Çocuk işçiliği ise çocuğun eğitimi engelleyen; çocuğun fiziksel, zihinsel, duygusal, ahlaksal ve sosyal gelişimini etkileyen ve engelleyen işler olarak tanımlanmaktadır. Bu sınıflandırmaya bağlı olarak Konanç da Karatay'a katılmakta ve "child-labour'ın tamamen ortadan kaldırılması" gerektiğini belirtmektedir. Karatay'a göre (2000: 540), çocuk işleri veya çalışması (child-work) ile çocuk işçiliği (child-labour) arasındaki farkın belirlenmesi veya aralarına sınır çekilmesi zaten zordur. Bu zorluk bir de çocuk işçiliği ile sokaktaki çocuk işçiliği arasındaki ayırmada bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Bu zorluğun tanımlamadan kaynaklandığına ilişkin görüşler olsa da esas güçlüğün sokakta yapılan işlerin çeşitliliğinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Çocuk emeği konusunda "çocuk işi" (child-work) ve "çocuk işçiliği" (child-labour) biçimindeki sentetik ayırım, bu alandaki ender ve anlamlı sınıflandırmalardandır. Sınıflandırma pedagojik bir alana yaslanmakta, çocuğun gelişimine (beşeri ve kültürel sermaye edinmesine) olumlu etkide bulunan çalışma (çocuk işi) ile çocuğun gelişimini engelleyen çalışma biçimi (çocuk işçiliği) ayrımı yapılmaktadır. Pedagojik sınıflandırmaya dayanan bu tavır, ekonomi-politik ilke ile ilişkilendirilmediği takdirde, çocuk emeğinin her iki çalışma biçimi arasındaki geçişler görülemeyeceği gibi Dünya Bankası'na geliştirilen "sosyal sermaye"

kavramı aracılığıyla sözü edilen pedagojik ilkenin tepe taklak edilmesi de önlenemez. Öyle ki bir terzi dükkânındaki çırak, network geliştirme potansiyelini işaret eden sosyal sermaye edimi bakımından sokakta çalışan çocuk karşısında daha avantajlı bir konumda dahi görülebilir. Türkiye gibi, azgelişmiş kapitalizmin küresel kapitalizmle derinleşen bütünleşmesinin tesis edildiği bir ülkede, gerek çocuk-ışi gerekse çocuk-işçiliği, çocuk emeğinin tümüyle piyasa gereklerine/zorunluluklarına tabi kılınması şeklinde bir ortak paydaya sahiptir. Çocuk emeğinin sermayeye biçimsel tabiiyetini koşullandıran bu piyasa dinamiği, çocuk emeğinin yeniden üretim alanlarını da hızla ve kapsamlı bir biçimde metalaştırdığı için, biçimsel tabiiyeti adeta gerçek bir tabiiyet gibi örgütlenmektedir. Dolayısıyla çocuk işçiliği ile yürütülecek mücadele, çocuk emeğinin yeniden üretim alanlarının meta-dışı bir karaktere büründürülmesini zorunlu kılmaktadır. Somut bir ifadeyle, çocuğu sokaktan alıp okula yönlendirme işlemi, eğer eğitim meta-dışı bir karaktere sahip değilse, bir iyi niyet göstergesi olarak kalmaya mahkûmdur. Kısacası, ILO’nun kurucu metinlerinde yer alan “emek meta değildir” ilkesinin çocuklardan başlanarak yeniden hatırlatılması ve gündelik yaşamın bu ilke uyarınca yeniden örgütlenmesi bu çalışmaya konu edilen sorunun çözümü bakımından önem kazanmıştır⁸⁰.

Sokakta çalışmayı konu alan çalışmalara bakıldığında farklı sınıflandırma çabaları olduğu görülmektedir. Bazı çalışmalar işleri sınıflandırmakta (Rogers and Standing, 1981; Bulutay; 1995) bazıları riskleri sınıflandırmakta (Atauz, 1990; Bequele ve Myers, 1995) diğer bazı çalışmalar da riskler ve işleri içeren (Karatay, 2000; Küntay, 2008) sınıflandırma denemeleri yapmaktadırlar.

Kapsayıcı bir sınıflandırma denemesine göre (Özuyanık, 1998’den *Aktaran* Karatay, 2000: 544) çocuklar önce sokaktaki ‘varlık nedenlerine’ göre sınıflandırılmış; daha sonra, yapılan işlere bağlı olarak yapılan sınıflandırma detaylandırılmıştır: a) Sokağı mesken edinen çocuklar -bunlara sokak çocuğu ya da köprü altı çocukları denilmektedir- b) Dilenci çocuklar c) Sokak çeteleri d) Başiboş çocuklar e) Sokakta çalışan çocuklar. İfade edildiği gibi, son kategoride belirtilen

⁸⁰ Çocuk işi ve çocuk işçiliği ayrımının salt pedagojik anlayışla ele alınması durumunda eksik ve yanlış çıkarımlara neden olacağı; dolayısıyla ek olarak ekonomi-politik yaklaşımla ayrımın analiz edilmesi durumunda bu ayrıma yapılabilecek katkıları gösterdiği için danışman hocam Metin Özügürlü’ya tam da yerinde teşekkür etmem gerekir.

gurubun kendi içerisindeki sınıflandırılması genel olarak çocuk işçiliği ile sokakta çalışan çocuk arasında karşılaştırma yapmaya da imkân verecektir. Buna göre, sokakta yapılan işler kategorik olarak “sermaye yoğun işler” ve “emek yoğun işler” olarak iki alt başlıkta değerlendirilebilir.

Yazarın işler üzerinden geliştirdiği sınıflandırmaya geçmeden önce ‘dilenci çocuklara’ ilişkin önemli bir tartışmanın altını çizmek gerekir: Alanyazında dilenmeyle ilgili iki farklı eğilimin varlığın söz konusudur. Bazı yazarlar dilenmeyi çalışma olarak kabul etmese de; diğer bazı yazarlar, dilenmeyi (Ennew, 1998; Derrein; 1994; Silvia, 1993) hatta hırsızlığı (Ennew, 1998) dahi marjinal faaliyetler kategorisinde ve bir iş türü saymaktadırlar.

Sermaye Yoğun İşler: Bu tipe giren işler, genel olarak çocukların ailelerinden ya da tanıdıklarından aldıkları paralarla veya veresiye alınan malların satılmasıyla yapılan işlerdir. Bu işler; simit, balon, su, çiçek, tatlı, ayçiçeği, mısır, naylon poşet, peçete, ciklet satıcılığı ve seyyar satıcılık ile pazarcılık şeklindedir. Bu grup işler içerisinde en sık yapılanı simit satıcılığı ve pazarcılıktır.

Emek Yoğun İşler: Sermayeye dayanmayan ya da çok az sermaye gerektiren işlerdir. Bu tipe giren işler; hamallık, küfecilik, ayakkabı boyacılığı, araba ile taşımacılık, otoparkçılık, tartıcılık, mezarlıkta çalışma (çiçek bakımı ve sulama gibi) ve katı atık (kâğıt, cam, plastik, teneke gibi) toplayıcılığıdır.

Yazar, emek yoğun işler arasında sayılabilecek üçüncü bir kategori eklemektedir. Bu ayrımın nedeni, bu işlerin sokağı mesken edinen çocuklar tarafından da yapılıyor olmasıdır. Bu işler, cam siliciliği, otoparkçılık, tartıcılık, mezarlık işleridir. Bu işler hem sokağı mesken edinen hem de sokakta çalışan çocuklar tarafından yapılmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla çocuk emeği ile ilgili alan yazında çocuk işleri ile çocuk işçiliği arasına –zor da olsa- giderek bir çizgi çizilmiş;⁸¹ ancak çocuk işçiliğine konu

⁸¹ Çocuk işleri ile çocuk işçiliği arasındaki ayrımı belirginleştiren bazı ilkeleri ortaya koymak gerekmektedir. Çünkü bir sonraki başlıkta sokakta yapılan işlerin sömürü, istismar, ihmal boyutunun tartışılması için bu ilkelerin tespit edilmesinde yarar vardır. Ennew’e göre (1999: 29) çocuk işçiliği zararlıdır. Çocuğun bedensel, ruhsal, duygusal ve sosyal gelişimini tehdit eder. Bunun nedeni, çocuğun bu tip işler için yaşının fazla küçük olabilmesi; çalışma saatlerinin fazla uzun olabilmesi; gelişmekte olan küçük beden için işin fazla ağır olabilmesi; işin fazla sıkıcı, tekdüze ve çocuğun gelişimine katkısı olmayabilmesi; yüklenen sorumlulukların fazla olabilmesi; iş ortamının fazla tehlikeli olabilmesidir.

olan işler üzerinde uzlaşmış bir sınıflandırma tipolojisinden bahsetmek henüz mümkün değildir.⁸²

Bununla birlikte sokakta çalışan çocukları konu alan ve üzerinde uzlaşmanın sağlanmış olduğu diğer bir konu ise sokak işlerinin bir istismar biçimi olduğu yönündedir: Çocuğun istismarı. Peki, çocukların sokaklarda çalışmasında sadece istismar mı söz konusudur? Yapılan bazı sokak işleri (simitçilik, atık toplayıcılığı gibi), sokakta çalışma nedenleri (kentleşme, işsizlik, yoksulluk gibi unsurlar) başka bir boyuta işaret etmez mi? Mesela emek sömürsüne. Bu soruların yanıtlarını kavramsal bir incelemeyle ortaya koymak mümkün olabilir.

3.4.2. Sokakta Çalışma: İstismar mı? Sömürü mü?

Sokak işlerinin sınıflandırılmasına ilişkin sıkıntıların olduğuna yukarıda dikkat çekilmiştir. Bu alanda öne çıkan çalışmaların sayısı kadar sınıflandırma çabası olduğunu ifade etmek abartı olamaz. En azından ikiden fazla çalışmanın dahi işlerin sınıflandırılması konusunda uzlaşamadıklarını belirtmek gerekir. Sınıflandırmaya ilişkin sıkıntıların arkasında birkaç belirgin neden olduğunu söylemek mümkündür. İlki, sokakta çalışan çocuklar olgusunun yeni sayılabilecek bir sorun alanı olmasıyla ilişkilidir. Bu konuda yapılan çalışmalara bakıldığında sistematik ilginin 1990’lardan sonra geliştiği görülmektedir. 20 yıllık bir ilgi, sorunun etraflıca tanımlama ve net bir sınıflandırma yapmak için yeterli olmadığı gibi sosyal bilim açısından bu süre oldukça yetersizdir. İkincisi ise sorunun dinamik ve çok boyutlu oluşuyla ilgilidir. Örneğin bazı sokak işleri zamanla kaybolurken (cam siliciliği gibi) yeni bazı sokak işlerinin türemesi (sokak fotoğrafçılığı) mümkün olabilmektedir. Yine bazı işler her ne kadar tipik bağımsız bir sokak işi gibi gözükse de aslında “çıplak gözle” görülmeyen, bir işverene bağlı (simit satıcılığı, atık toplayıcılığı) ve bir işverenle birlikte yürütülmektedir. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı geliştirilen sınıflandırma kategorileri olgunun etraflıca anlaşılmasını zorlaştırmakta ve daha önemlisi sömürü boyutunun dikkatlerden kaçmasına neden olmaktadır. Öncelikle, sokak işlerinin üzerinde uzlaşma sağlanmış olan istismar ve ihmal boyutuna bakmak gerekmektedir.

⁸² Karatay, Atauz’un sınıflandırmasını açık olmadığı için eleştirirken; Özuyanık’ın yaptığı sınıflandırmayı kısmen olumlama ve kendisi de aralarında geçişkenlikler olan “üç boyutlu” bir sınıflandırma yapmıştır (2000: 547).

3.4.2.1. İstismar ve İhmal

Çocuk istismarı ve ihmali ile ilgili ilk çalışmalar, 1960’larda, ebeveynler ile çocukları arasındaki ilişkileri şiddet dolayımı ile ele almıştır (Kempe vd., 1985). İngilizce’de “child abuse and neglect” karşılığı olarak Türkçe’de “çocuk istismarı ve ihmali” sözcükleri kullanılmaktadır. ‘Abuse’ yerine kötü/fena muamele, ezim, örselenme veya istismar kavramı; ‘neglect’ yerine ise ihmal kavramı yaygın olarak kullanılmakta ve kabul edilmektedir (Kars, 1996).

Literatürde çocuk istismarı ile ilgili üç yaklaşım dikkat çekmektedir. Birinci yaklaşımda istismar, meydana gelen sonuçlar üzerinden açıklayıcılık kazanmaktadır. Bu yaklaşım özellikle fiziksel istismarın açıklanmasında kullanılmaktadır. İkinci yaklaşımda ise ‘niyet’ kavramı belirleyicidir. Ancak istismar edenin niyetinin gözlemlenebilir olmaması dolayısıyla da bu yaklaşımın işlerliği sorunludur. Son yaklaşımda ise istismar konusunda karar veren ve istismarı değerlendiren kişinin içinde yaşadığı kültürel kodlara bağlı olarak karar verdiği düşünülür. Kısacası, bir davranış belli bir durumda ve belli bir çocukta ve belli bir toplumsal sınıfta istismar olarak algılanmayabilir. Bu yaklaşıma göre, sosyal sınıf ve kültürel yapı istismar tanımını belirlemektedir. Belirtilen bu nedenlerden dolayı, istismar ve ihmal konusunda evrensel bir tanım geliştirebilmenin oldukça zor olduğu kabul edilmektedir (Kars, 1996: 4; Das, 1992: 4; Zeytinoglu, 1991: 149).

Buna rağmen, çocuk istismarı ve ihmali ile ilişkin kapsamlı tanımlamalar yapıldığı da görülmektedir. Kempe ve Helfer (1972) çocuk istismarı ve ihmali, anne ve babaların veya çocuktan sorumlu olan kişilerin aldığı ya da almayı ihmal ettiği eylemler sonucunda çocukların kaza dışı hasar almaları olarak tanımlamışlardır. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF)’nin Yönetim Kurulu 14 Mart 1986 tarihli raporunda, Kempe ve Helfer ile çok benzer bir tanım yapılmıştır: Çocuk istismarı, çocuğa yakın kişilerin yasaklanmış ve önlenabilir bir hareketinden ya da hareketsizliğinden kaynaklanan bir zarardır (UNICEF, 1986). Konumuz bağlamında ihmal kavramının da ayrıca vurgulanması gerekmektedir. İhmal genelde, ailenin ya da çocuktan sorumlu olan kişilerin çocuğa karşı en temel yükümlülüklerini yerine getirmemesi olarak tanımlanabilir. İstismar ve ihmal

kavramları arasındaki temel ayrım noktası, istismarın aktif; ihmalin ise pasif bir olgu olarak ortaya çıkmasıdır (Kars, 1996: 16).

Çocuk istismarı fiziksel, duygusal ve cinsel olmak üzere genel olarak⁸³ üç boyutta; çocuğun ihmalinin ise fiziksel, duygusal, cinsel ve eğitimsel olmak üzere genel olarak dört boyutta ortaya çıkabileceği kabul edilmektedir (Lynch, 1991; Zeytinoğlu, 1991; Das, 1992; Kars, 1996; Karatay, 2000; Altıntaş, 2003). Bu bağlamda, ihmal ve istismarın farklı boyutlarını da içeren genişletilmiş bir tanım şu şekilde yapılabilir. Genel olarak, 18 yaşın altında bulunan çocuklara karşı aktif olarak girişilen ve onların fiziksel, duygusal, zihinsel ve toplumsal gelişmelerini zedeleyen her türden eylemler çocuk istismarı olarak; onların beslenme, bakım, gözetim, eğitim gibi ihtiyaçlarının karşılanmaması durumu ise çocuk ihmali olarak ele alınabilir (Zeytinoğlu, 1991: 148).

Karatay (2000: 546) çocukların sokakta çalıştırılmaya zorlanmasını fiziksel ihmal ya da istismar içinde değerlendirmek gerektiğini ifade etmektedir. Yazar'a göre, 18 yaşını doldurmamış küçüklerin ekonomik ya da eğitsel amaçlarla veya başıboş kalmalarını önlemek amacıyla psikolojik ve bedensel sağlıklarını tehlikeye atan; duygusal, bedensel, ahlaksal, eğitsel ve toplumsal gelişmelerini tehlikeye atan ve engelleyen işlerde çalıştırılmaları çocuk işgücünün istismarı olarak kabul edilmelidir. Çocuk istismarını çocuk çalışmasından (istismara konu olmayan) ayıran temel ölçütler, yapılan işin (köle gibi çalıştırma, dilencilik, fahişelik) insan onurunu aşağılayıcı olması; çocuğun erken yaşlarda ve uzun sürelerle çalıştırılması; fiziksel sağlığı ve gelişimi açısından riskli işlerde ve yerlerde çalıştırılması; çalışma süresinin uzunluğu nedeniyle oyun, eğlence ve spor gibi gereksinimlerini karşılayamaması; hafta sonlarında ve bayram günlerinde çalıştırılması olarak sıralanabilir (Karatay, 2000; Zeytinoğlu, 1989: 242). Çocuk emeğiyle ilgili bu değişkenlere bakıldığında sokakta çalışan çocukların çalışmasını, Karatay'ın ifadesiyle, 'faili belli olmayacak şekilde' ihmal ve istismar edildikleri yönünde ifade etmek mümkündür. Sokakta

⁸³ Kaplan (2001: 8-9), istismarın dördüncü bir boyutunun da ekonomik olduğunu belirtmektedir. Yazar çalışmasında, özellikle de istismarın ekonomik boyutu üzerinde durmaktadır. Yazara göre, ekonomik istismarın sadece çocuk emeğinin ucuza satın alınması olarak belirlenmesi eksik bir tanımlama olacaktır: "Çünkü bu tanımda istismar eden kişi sadece 'işveren' olabilir." Yazar, 'ekonomik istismar' suçuna ortak aradığı için, hemen çocuğa en yakın kişileri suçlu olarak göstermiştir: ebeveynler. Çocuğun ekonomik istismarına ebeveynleri ortak etmesinin nedenini ise, ebeveynlerinin "aşırılıklarıyla" açıklamıştır: "Lüks tüketim harcamalarını karşılamak veya yatırım yapmak."

alışan ocuklar, sokakta gördüğü ve karşılaştığı tehlikeler ölçüsünde ihmal ve istismar edilmektedir. Oysa failin belirsiz oluşu, çocukları çalıştıran ailelerinin yoksulluğına referansla gerekçe gösterilebilir. Eğer ocuklar çalıştırılmaz ise yoksulluk nedeniyle çocuklar hane içerisinde istismara ve ihmale maruz kalmayacaklar mıdır? Yoksulluk sorununu çözememiş bir hane nasıl çocuğun sağlıklı gelişmesini sağlayabilir? Dolayısıyla, eğer sokakta çalışmanın görünen ve bilinen gerekçesi yoksulluk ise istismar ve ihmalin faili aslında bellidir: Toplum.

3.4.2.2. Sömürü

Sokakta çalışmanın bir de sömürü boyutu vardır. Sokakta alışan çocuğun sömürüsü, istismar kavramının sık vurgulanmasıyla gölgede bırakılmaktadır. İhmal ve istismar kavramları, sömürü kavramıyla açıklanabilecek alanları ve süreçleri de kapsayacak şekilde genişletilerek ekonomik sistemin işleyişiyle çocukların çalıştırılması arasındaki bağları görünmez hale getirmektedir.

Sokakta çalışmanın sömürü boyutunu tartışmaya başlamadan önce sömürüden ne anlaşıldığını kısaca belirtmek gerekmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında, sınıflı toplumlarda ortaya çıkmış olan üç tür sömürüden bahsetmek mümkündür. İlki, sadece üretim araçlarının, üretilen ürünlerin ve toprağın değil; fakat aynı zamanda bizzat kölenin kendisinin de efendisinin malı olduğu köleci sömürüdür. İkincisi, feodal toprak mülkiyetine dayanan; askeri, hukuksal ve siyasal baskının ürünü olan kendisini artı ürün şeklinde ortaya koyan feodal sömürüdür. Üçüncüsü ise ücretlilerin üretim araçlarından koparılıp kendi emek güçlerini pazarda satmalarının ürünü olan, işçilerin üretim sürecinde ürettikleri ve karşılığı ödenmeyen, kapitalist tarafından el konulan kapitalist sömürüdür. Bu bağlamda sömürü, her ne kadar üretim araçlarının özel mülkiyeti ve yaratılan artığa el koyma şeklinde olsa da, bu iki olgu üretim ilişkilerinin bir parçası olup toplumsal ilişkiler çerçevesinde bir anlam kazanmaktadır (Aksoy, 1994: 77). Kapitalizmde sömürü ve bağımlılık üretim alanında ortaya çıkmakta iken; piyasada ortaya çıkan eşitlik ve özgürlük, üretimde ortaya çıkan sömürünün ve bağımlılığın üzerini örttüğünden biçimsel bir özellik taşımaktadır (Aksoy, 1994: 79). Kısaca kapitalist üretim tarzında sömürü, üretim sürecine

katılanların ardından, serbest ve eşdeğer değişim maskesi altında gerçekleşmektedir (Himmelweit, 1993: 531).

Üretim araçlarını ellerine bulunduranların zenginleşmesine diğerlerinin de yoksullaşmasına neden olan sömürü, Marx tarafından şöyle betimlenmektedir:

[H]er şeyin herkesin gözleri önünde ama yüzeyde cereyan ettiği bu gürültülü alanı bırakıp paranın ve emek gücünün sahiplerinin ardından kapısında ‘iş olmayan giremez’ yazan üretimin gizli mekânına girecek olursak, burada sermayenin nasıl ürettiğini değil sermayenin bizzat nasıl üretildiğini de görebiliriz. **Kâr elde etmenin gizemi** büsbütün açığa çıkarılmalıdır (*Aktaran*, Himmelweit, 1993: 531). (vurgu bana ait).

Marx’ın ‘kârın gizemi’ olarak işaret etmek istediği şey aslında tam olarak sömürüdür. Bu durumda bir taraf için büyümenin, gelişmenin zenginleşmenin dinamiği olan ‘şey’in diğer bir taraf için ise yoksullaşma anlamına geleceği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, şöyle bir soyutlama yapmak mümkündür: Bugün için bir taraftan sermayenin zenginleşmesine diğer taraftan mülksüz sınıfların yoksullaşmasına neden olan şey aynıdır. Bu, sömürüyle olanaklı olmaktadır. Bu soyutlamadan yola çıkarak şu soruyu sormak gerekmektedir. Eğer çocuklar yoksulluk gerekçesiyle sokaklarda çalıştırılıyorsa; bu, sömürünün bir parçası olduklarını göstermez mi?

Sokakta çalışan çocukların doğrudan sömürüldüklerini de vurgulamak gerekir. Sokakta yapılan bazı işlerin doğrudan bir işverene bağlı olarak yapıldığı bilinmektedir. Örneğin katı atık toplayıcıları, işverene fiziksel (işyeri) ve hukuki olarak bağlı olmasalar da ekonomik olarak bağıdırlar ve aralarında enformel bir iş ilişkisi; buna bağlı olarak da bir ücret ilişkisi dolayısıyla da bir sömürü-kâr ilişkisinin olduğu çok açıktır.

Bu tez, alan çalışması sırasında, katı atık işçilerinin durumuna benzer (işçi-işveren ilişkisi açısından) birkaç iş türü tespit edilmiştir. Bu işler, ‘sokak fotoğrafçılığı’ ve ‘simitçilik’tir. Sokakta özellikle el arabalarıyla ya da camekânlarda simit satan çocuklar, bir simit fırınına bağlı olarak ve ücret karşılığında sokakta simit satmaktadırlar. Her iki sokak işini yapan çocuklar bir işverene bağlı olarak ama sokakta çalışmaktadırlar. Bu konudaki detaylar sonraki bölümde sokak işlerinin sömürü boyutuna referansla tekrar ele alınacaktır.

Sonuç olarak, çocukların erken yaşlarda çalışmaya başlamaları; çalışma nedeniyle ve çalıştığı sırada yeterli bir eğitim alamamaları; fiziksel, ruhsal sağlığına ve duygusal, ahlaksal gelişimine uygun olmayan koşullarda çalışmaları gibi ihmal ve istismara işaret eden tespitler kuşkusuz çok önemlidir; fakat olgunun sömürü boyutunun olduğu da gözden kaçırılmaması gereken önemli bir ayrıntıdır. Çocuğun ihmal ve istismarı ile sömürüsü, kavram ve niyetlerden bağımsız ve bir vaka olarak - nesnel olarak- vardır. İhmal ve istismar ile sömürü, ailenin kendi belirlediği koşullar içerisinde değil; verili koşullarda toplumsal bir olgu olarak ve tüm toplumun gözü önünde, toplumun ‘katkısıyla’ gerçekleşmektedir. Yani, çocuğun istismarını veya sömürüsünü nereye dayandırmak gerekecektir, sorusu asıl sorumlunun ya da ‘suçlu’nun⁸⁴ ortaya konması meselesi, çocuk emeği üzerine yapılmış ya da yapılacak olan bir çalışmanın temel görevlerinden biri olarak ortada durmaktadır. Bu bağlamda, bir sonraki bölümde bu soruların cevaplarını da derinleştirmek üzere, alan araştırmasının bulgularını tezin sorunsalı bağlamında analiz etmek mümkün olacaktır.

⁸⁴ Karatay (2003: 95-96), 1990’larda gerek sokakta çalışan gerekse sokakta yaşayan çocuklar alanında yapılan araştırmaların teorik teçhizatlarının temelinde UNICEF’in kaynakları ya da onlar adına ağırlıklı olarak Güney Amerika’da yapılan araştırmalar sonucunda geliştirilen kavram ve kategorilerin ülke özgüllüğü dikkate alınmadan kullanıldığına dikkat çekmektedir. Yazar bunu, ülkemizde sokakta çalışan çocuklar sorununu anlamamızı zorlaştıran ve resmi deforme eden bir etken olarak görmektedir. Yapılan çalışmaları dönemleştiren yazar, birinci dönem çalışmalar olarak kategorileştirdiği dönemin özelliğini, “kurbanı suçlayan”; ikinci dönem melez söylemlerde ise, kurbanın suçlanmasının zımnen yapıldığını ve yoksulluk boyutunun bir parça öne çıkarıldığını ifade etmektedir.

BÖLÜM IV

YOKSULLUK DÖNGÜSÜNÜN SIRRI: SOKAKTA ÇALIŞMA

(MERSİN ÖRNEĞİ)

Birinci bölümde belirtildiği gibi, “yoksulluk döngüsü” kavramı, yoksulluk kültürü tezine içerilmiş bir argüman olarak Oscar Lewis tarafından 1960’lı yıllarda geliştirilmiş ve kullanılmıştır.⁸⁵ Hatırlanacağı gibi, Lewis, yoksulluğun kuşaktan kuşağa aktarılmasında (döngüde) kalıplaşmış bazı kültürel kodların belirleyici olduğunu savunmuştur. Her ne kadar kendisi yoksulluk kültürünü yoksulluktan ayırdığını vurgulamış olsa da, sonuçta yoksulluğun sonraki kuşaklara aktarılmasında kültüre öncelik/belirleyicilik vermiştir. Bu çalışmanın temel argümanlarından birini oluşturan “yoksulluk döngüsü” kavramı, Lewis’ten ödünç alınmış olsa da, çok farklı bir bağlamda yeniden tanımlanmış, bir bakıma, “yoksulluk döngüsünün” ekonomi-politiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Yoksulluğun kuşaklar arasında aktarımında belirleyici olan süreçler, Lewis’ten farklı olarak, maddi yaşam koşullarına ve bu koşulların maddi belirleyenlerine bakılarak açıklandığında, yoksullukla barışık Lewisgil kültürcü yaklaşımın ötesine geçmek mümkün olacaktır. Bunu yaparken, Lewis’in meydan okuduğu modernist seçkincilik ve/veya burjuva hayırseverliği yaklaşımlarına karşı eleştirel mesafenin korunması da gerekecektir. Ekonomi-politik içeriği ile yoksulluk döngüsü kavramsallaştırması, bu gerekliliğin bir ürünü olarak görülebilir.

Yoksulluk döngüsü kavramı, türetildiği yapıya (üst yapı) bağlı olarak Lewis’te uyumu anlatırken, bu çalışmada bir tür gündelik direnişin ya da hayatta kalma stratejisinin hikâyesi olacaktır. Bu bölümde bu hikâyenin Mersin kesitine değinilecektir. Kuşkusuz, ikinci bölümdeki tespitlerden de anlaşılacağı gibi, kent yoksulluğu ve çocuk yoksulluğu sadece Mersin’e özgü bir mesele değildir. Kent yoksulluğu ve çocuk yoksulluğu, bugün için tüm dünya kentlerinin -ama özellikle de az gelişmiş ülkelerin büyük kentlerinin- önemli bir sorunudur. Türkiye kentlerindeki yoksulluğun yaygınlaşmasına ve derinleşmesine kapitalizmin evrimsel eğilimi ve içsel politik bir takım süreçlerle ilkel sermaye birikiminin sürekliliği, mülksüzleşme

⁸⁵ “Yoksulluk döngüsü” tezi alanyazında her ne kadar Lewis tarafından yaygın olarak kullanılsa da, hatırlanacağı gibi, kavram ilk defa Rowntree tarafından 20. yüzyılın başlarında kullanılmıştır. Bu konudaki ayrıntılar birinci bölümden takip edilebilir.

ve zorunlu göç politikaları kavramları aracılığıyla ikinci bölümde açıklık getirilmiştir. Şu aşamada, ikinci bölümde sadece kentsel yoksulluğa giden süreçlerin ekonomi politiği eleştirel olarak ortaya konulmuş durumdadır. Mülksüzlerin kentsel alandaki hikâyeleri ise bu bölümde Mersin özelinde incelenecektir. Peki, topraklarından koparılan kırsal hane yoksulları neden Mersin'i tercih etmiştir? Öncelikle kısa da olsa, bu soruya bir cevap bulmak; göçün uğraklarından birinin neden Mersin olduğunu cevaplamak; bu çalışmanın neden Mersin'de yapıldığına da bir başka açıdan cevap olacaktır.

4.1.Yoksulları Çeken Bir Kent: Mersin

Mersin, bazı kaynakların belirttiğine göre, 1800'lü yılların başında küçük bir köy yerleşim birimidir (Develi, 2001; Metin vd, 2005; Çıplak, 2003; Güngör, 2009). Coğrafi konumu, ticaret potansiyeli ve verimli toprakları sayesinde çok hızlı bir gelişme kaydederek, 2008 verilerine göre 1.602.431 toplam nüfusuyla (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine göre) Türkiye'nin en büyük 8 kenti⁸⁶ arasında yer almaktadır. 1924 yılında il olan⁸⁷, 1993 yılında "Büyükşehir" statüsüne kavuşan Mersin'in merkez dâhil 10 ilçesi, 70 belediyesi ve 509 köyü bulunmaktadır (Güngör, 2009: 45). 1927 yılı nüfus sayımına göre 211.543 olarak kaydedilmiş olan Mersin'in toplam nüfusu, bugün için sekiz kat artış göstermiştir. 1927'den günümüze Mersin'in nüfusu sürekli olarak artmıştır. Özellikle 1980'den sonraki artış hızı beşer yıllık dilimler halinde incelendiğinde yüzde 40'ın üzerinde olmuştur. Örnek vermek gerekirse, 1980'de 843.931 olan ilin nüfusu binde 33,21 artarak 1985'te 1.034.085 olmuş; 1985 yılında binde 40,64 artarak 1990'da 1.266.995 olmuş; 1990 yılında ise yine binde 40,63 artarak 1997 yılında 1.508.232 olmuştur. Bu artış oranlarının ortalamasına bakıldığında bu yıllar baz alındığında ülke ortalamasının üzerinde bir artış olduğu görülmektedir (Güngör, 2009, Erjen, 2009). Kısacası, Mersin'in kentsel nüfusu, özellikle 1987-1997 arası dönemde yaklaşık yüzde 40 oranında artmıştır (Erjen, 2009: 37). Bu dönemdeki hızlı nüfus artışını açıklayan temel göstergenin iç

⁸⁶ Rapor'a göre (2008) Mersin, nüfus büyüklüğü bakımından ülkemizin dokuzuncu; Sarı'ya göre (2002) ise altıncı büyük ilidir.

⁸⁷ Bugün Mersin olarak bilinen ilin resmi kayıtlardaki adı İçel idi. Mersin adı ise İçel merkeze yönelik olarak kullanılmaktaydı. 20.06.2002 tarihli ve 4764 Sayılı Kanun ile İçel adı Mersin olarak değiştirilmiştir (Rapor, 2008).

göç ile bağlantılı olduğu, üzerinde uzlaşılan bir konudur (Doğan, 2001; Sarı, 2002; Rapor, 2008; Güngör, 2009; Erjen, 2009). Mersin Valiliği'nce 1997'de yaptırılan bir araştırmaya göre de, Mersin ve Tarsus'un nüfus yapısı, yüzde 70'i göçle gelenler ile oluşmuştur. Bunun yüzde 30'u diğer illerden, yüzde 70'i ise Doğu ve Güneydoğu illerinden göç etmiştir (İçel Valiliği-Ekonomik Rapor, 1999). Diğer bazı çalışmaların verileri de valilikçe yaptırılan araştırmanın verilerini destekler niteliktedir (Erjem, 2009; Rapor, 2008).

Mersin'in göçerler açısından çekici olmasının nedenleri bu çalışmalarda şöyle sıralanmaktadır: Sınai istihdam imkânları yanında tarım, ticaret ve diğer hizmet sektörlerinin varlığı; serbest bölgenin çok yönlü etkisi, Mersin'in bir liman kenti olması yanında uygun iklim özelliklerinin olması (Metin vd. 2005). Yeni gelenler açısından bakıldığında, daha önce gelenlerle dayanışma fikri de kenti çekici kılan önemli bir etken olarak kaydedilmektedir. Yapılan bazı çalışmaların (Kaygalak, 2001: 163) gösterdiği gibi, göç edenler yoksul ise gidilecek yerin belirlenmesinde "sığınma" ve "dayanışma" arayışları belirleyici olmaktadır. Bu davranış biçiminin doğal bir sonucu olarak ise yoksulluk mekânsal olarak belirli bölgelerde ve yerlerde yoğunlaşmaktadır.

Ekonomik ve sosyal olanakların görece iyi olması ve dayanışma fikri dolayısıyla Mersin'e yönelen göç ve buna bağlı olarak Mersin'de gerçekleşen aşırı ve hızlı nüfus artışı, Mersin'in bugünkü durumunda (bir tarafta gecekondulaşma diğer tarafta betonarme yapılaşma, enformel işlerin artışı, sefalet) rol oynayan önemli bir etkidir. 1990'larda yaşanan göçün, Mersin açısından bir takım ekonomik ve sosyal sorunlara kaynaklık ettiğini bugünden baktığımızda bilmekteyiz. Kentin bu yoğun ve hızlı göçü kaldıracak ekonomik canlılığa ve istihdam olanaklarına sahip olamaması (Doğan, 2001: 225) ve gelenlerin kente tutunabilmek için geliştirdikleri yaşam stratejileri, sorunların açıklanmasına ilişkin önemli gözlemlerdir. Göçle gelenlerin büyük çoğunluğunun kırsal kökenli, –ikinci bölümde anlatıldığı gibi- mülksüzleşmiş ve yoksul olduğu düşünülürse, Mersin'in bu yeni sakinlerinin enformel işlere yönelmesi kaçınılmaz olmuştur. Kentsel yoksulluğa karşı geliştirilen stratejinin diğer bir boyutu ise bir hanede birden çok kişinin çalışması ya da eğer iş var ise hane reisinin birden fazla işte çalışmasıdır (Peker, 1999: 301). Bu çerçevede, bugün için

Mersin'in resmini oluşturan fırça darbeleri göç, yoksulluk, sefalet, gecekondular mahalleri, sokakta çalışan çocuklar gibi "renk"lerden oluşmaktadır.

Kentsel sürece tek yönlü bir nedensellik bakmak yerine daha organik bir yaklaşımla, "içsel ilişkilerin felsefesi" olarak adlandırılan ilişki ve diyalektik bir çözümlemeyle bakmak gerektiği Harvey tarafından (*Aktaran* Ersoy vd., 2000: 237) vurgulanmaktadır. Bu ifadeyle Harvey, sosyal ilişkiler ile mekân arasında diyalektik bir ilişkinin olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre, kapitalist toplumsal ilişkiler içinde mekânsal pratikler sınıfsal bir anlam taşır. Sınıf boyutunun yanında, toplumsal cinsiyet, etnik yapı veya diğer toplumsal pratiklerden kaynaklanan özel anlamlar da söz konusudur. Harvey (1990) mekândaki sınıfsal ayrışmanın altını çizmiş; farklı sınıfların topluluklarını ve yerleşimlerini farklı alanlara kurduklarını -istisnaları saklı tutarak- vurgulamıştır. Sosyo-ekonomik yapı ile birlikte mekânsal eğilim her ölçekte geçerliliği olan ve giderek derinleşen ve kendi içinde çeşitlenen bir yapı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ülke ya da bölge ölçeğinde; kent veya mahalle ölçeğinde beliren eşitsiz yapı, yoksulluğun yeniden üretilmesinde etkin bir role sahiptir (Ersoy vd, 2000; Şengül, 2009; Kaygalak, 2009).

Kentsel mekânda kent yoksullarının mahalle ya da semt/bölge temelli ayrışmaları, mekânın özellikle konut alanında kentsel yoksulluğun belirlenmesinde önemli bir analiz nesnesi olduğuna işaret etmektedir⁸⁸ (Ersoy, 2000). Dolayısıyla, bölge veya mahalle tercihi, yoksulluğun mekânsal olarak yoğunlaştığı ve aynı zamanda yoksulluğun sürdürüldüğü yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Konut; geçinme stratejileri içerisinde, mekân evreninin en alt düzey ve önemli analiz birimidir. Kentsel alanda konut, hem içinde yaşanan mekân olarak hem de gelir kaynağı olarak kentte yaşayanlar açısından oldukça önem taşır. Bu bağlamda, kentlere göçle gelenler açısından niteliği ne olursa olsun –gecekondular, yasal kat- bir konut sahibi olmak yaşamsal önem taşımaktadır.

Mersin'de alan çalışmansın yürütüldüğü yer/bölge/mahalle ve konut tercihlerine bakıldığında, göçle gelenlerin kendi sınıfsal konumlarına yakın topluluklarla bir arada olmaya gayret ettikleri, dayanışma arayışları dolayısıyla bir arada ve birbirine benzer konutlarda yaşadıkları gözlemlenmiştir. Göçle gelenler

⁸⁸ Hem göç hem de kent alanyazını az gelişmiş ülkelerde gecekondular tipi yerleşim yerlerini inceleyip bu konuda bir tipoloji oluşturmaya çalışmaktadırlar (Keleş, 2004: 554-559; Tatlıdil, 2003: 457-460). Gecekondular, plansız ve hızlı kentleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan yerleşim tipleridir.

Mersin'in kuzeyi ve kuzeydoğusunda birçoğu asıl olarak 1980'lerden sonra kurulmuş olan mahallerde yaşamaktadırlar. Yerleşilen mahallelerin ve yaşanılan konutların ve en önemlisi de bir arada olmanın göçle gelenler açısından nasıl bir yaşam stratejisine dönüştüğüne alan araştırmasının bulgularının analiz edildiği alt başlıklarda ayrıntılı olarak bakılacaktır.

4.2. Çalışmanın Metodolojisi

Yöntem derslerinin “iyi bir öğrencisi”⁸⁹ olan Özügurlu'ya göre (2002: 175), “her alan çalışması, o alanı neden seçtiğini teorik ve metodolojik gerekçesiyle ortaya koymak durumundadır”. Özügurlu'nun eksik bıraktığı bir husus da vardır: Konu ve çalışma alanı seçimi, kimi zaman araştırmacının kendi biyografisinden de izler taşır. Bu bakımdan, “sokakta çalışan çocuklar” konusunu ve Mersin'i neden seçtiğime, kişisel biyografimi de ekleyerek başlamak, bir bütün olarak tezin kendi hikâyesinin ipuçlarını da vereceği için, zorunlu olmasa da, anlamlı olabilir.

Bu doktora çalışmasına 2006 yılının eylül ayında Marmara Üniversitesi'nde başladım. Bir dönem sonra Ankara Üniversitesi'ne yatay geçiş yaptım. Geçiş yaptığım tarihe kadar her hafta Ankara'dan İstanbul'a gitmek ve tekrar Ankara'ya dönmek durumundaydım. İstanbul'a gidip geldiğim bu süre içerisinde, İstanbul'da sokaklarda gördüğüm yoksul ve çalışan çocuklar dikkatimi çekmişti. Dikkatimi çekmesinin iki nedeni vardı. İlki, İstanbul gibi zor bir kentin sokaklarında çocukların çok riskli koşullarda çalışıp para kazanmak zorunda kalışları ve o zorunluluğu anlama, inceleme merakı daha ilk günlerde bir eğilim olarak zihnimi kurcalamıştı. İkincisi ise çocukluğumda ben de o çocuklar gibi sokaklarda çalışarak para kazanıp okul masraflarıma destek ve aileme yardımcı olmak için çalışmışım. Geçmişimdeki bu anılar, sokakta çalışan çocuklara yönelik merakımı ve ilgimi beslemekteydi. Sadece bu kadar değil tabii ki. Ben, ailemin belli belirsiz itirazlarına rağmen lise birinci sınıftan sonra okula devam etmek istememişim. Ve tüm sessiz itirazlara rağmen, okulu bıraktım. Okulu bırakmamda etkili olan en önemli neden sokakta çalışmanın somut bir çıktısını görmem (para) ve çalışıyor olmamadan dolayı sürekli

⁸⁹ Mülkiye'de yöntem derslerini takip ettiğim Danışman hocam Metin Özügurlu'dan duyduğum bir anekdottur. Kendisi bir defasında şöyle bir söz söylemişti: “Yöntemin hocası olunmaz; ancak iyi bir öğrencisi olunur.”

çevrem tarafından onure edilmemdi. Okul, sürekli zamanımı benden çalmakta, para kazanmama engel olmaktaydı... Dokuz yıl ara verdikten sonra tekrar okula dönmek istememde birçok faktör etkili olmuştur. Nihayet döndüm ve dışarıdan bitirme sınavlarına girerek, döndükten bir yıl sonra liseden mezun oldum... Onlar benim kadar şanslı olabilirler mi? İstanbul'dan Ankara'ya çoğunlukla trenle dönerdim. Dönüşlerde onlarla ilgi düşünmeye çok zaman bulabildim. Ve doktora tezimi onları konu alacak şekilde düşünmeye başladığımı fark ettim. Anlaşılacağı gibi, tez konusu, İstanbul'a ilişkin gözlemlerim ile kişisel tarihimin birleşmesinin bir sonucu olarak gelişmiştir. Kısacası, bu sürecin şekillendirdiği konu ve konunun araştırılacağı alanı İstanbul olarak düşünmüştüm. İstanbul'un dışında İzmir ve Ankara'yı da içeren saha çalışması önerim, öneri komitesinde çok geniş bulundu. İllerin daraltılmasının sağlıklı veriler toplanmasında önemli olacağı vurgulandı. Bu bağlamda, Tez İzleme Komitesinin de önerisiyle, saha çalışmasının Mersin'de yapılmasına karar verildi. Mersin seçilmesinde, "sokakta çalışan çocuklar" olgusunun etraflıca tartışılması ve iç göç/zorunlu göç bağlantısının kurulması belirleyici olmuştur. Mersin, zorunlu göçün yaşandığı yıllarda Doğu ve Güney doğu illerimizden en yoğun göçleri almış, sokakta çalışan çocukları en yoğun olan illerimizden biridir. Barut'un (2001; 2003a; 2003b) yaptığı proje temelli çalışmalar dışında, sokakta çalışan çocuk eksenli çalışmalara ancak son bir yılda (Güngör, 2009) rastlanmıştır.

Yoğun göç alması, sokakta çalışan çocuk sayısında giderek bir artış olması ve bu olguyu konu alan pek çalışma yapılmamış olması gibi nedenlerden dolayı, alan çalışması mekânının Mersin olarak seçilmesine 27 Eylül 2008 tarihinde karar verildikten sonra; alan, on beş ay içerisinde dört farklı zamanda toplam yirmi dört günlüğüne ziyaret edilmiştir. İlk ziyaret 06.12.2008 tarihinde yapılmıştır. İlk ziyaret, sadece alanı tanımak, varsa eğer sokakta çalışan çocuklarla ilgili kurum ya da kuruluşları ziyaret etmek amacıyla yapılmıştır. Beş günlük alan tanıma ziyareti esnasında Mersin Valiliği'nin de desteklediği, Elife İclal Tan'ın başkanlığında faaliyet gösteren "İçel Gençlik ve Çocuk Merkezi"yle konuyla ilgili görüşmeler yapılmış, alan hakkında fikir alınmış ve bilgi toplanmıştır. Görüşmede sınırlı da olsa alanın bilgisine ulaşılmış ve alanı tanıma gezileri yapılmıştır. Bu süreç içerisinde sokakta ayakkabı boyacılığı yapan Ö ile ön pilot görüşme de yapılmıştır.

Alanı ikinci ziyaret, 16 Eylül 2009 tarihinde mümkün olabilmıştır. Altı gün süren bu ikinci alan ziyaretinin amacı, bir pilot çalışması yapmak idi. Bu çerçevede, sokakta çalışan sekiz çocukla derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak görüşmeler yapılmıştır. Akdeniz Göç-Der adına Göç Edenlerle Yardımlaşma Derneği yöneticileriyle konu hakkında görüşme yapılmış; gerekirse yardım sözü alınmıştır. Bununla birlikte, Mersin SHÇEK'ten bir uzman ile konu hakkında görüşme yapıp bilgi alınmıştır. Derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak sekiz çocukla yapılan pilot çalışmasında, bu tekniğin kullanılmasıyla yeterli verimin alınamayacağı anlaşılmıştır. Çünkü derinlemesine görüşmeler soru tekniği bakımından yapılandırılmamış, standartlaştırılmamış veya açık uçlu sorulardan oluşmaktadır (Punch, 2005: 169). Douglas'ın "yaratıcı görüşme" olarak ifade ettiği bu soru tekniği, çocuklarla yapılırken bir takım sıkıntılar yaratmıştır. Bu görüşme tekniğine göre, konu hakkında tahrik edici birkaç soru sormak yeterli gözükmemektedir. Oysa çocuklarla yapılan görüşmelerde bilgiye ulaşmanın tek yolu, soru sormaktır. Bu nedenle, tez izleme komitesi üyelerinin de görüşü alınarak çalışmanın daha uygun bir görüşme tekniği kullanılarak yapılmasına karar verilmiştir.

Alanı üçüncü ve dördüncü defa ziyaret üç hafta arayla 12 Ocak 2010 ile 05 Şubat 2010 tarihleri arasında toplam on üç gün süreyle yapılmıştır. Yedi günlük ilk ziyaret süresince, sokakta çalışan on iki çocuk ile yarı yapılandırılmış soru formu aracılığıyla (EK 1); bir simit fırıncısı ve iki kurum temsilcisi ile derinlemesine yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca, Mersin Valiliği-SHEÇEK ve ILO'nun ortaklaşa yürüttükleri "sokakta çalışan çocuklardan alışveriş etmeyin" kampanyasının etkinliğini anlamak üzere ve sokakta çalışan çocuklar hakkında sokaktakilerin görüşlerini bilmek amacıyla yedi sorudan oluşmuş olan bir anket (EK 2), 100 kişiye rasgele uygulanmıştır. Pilot çalışması sırasında yapılan görüşmelerde bazı çocukların görüldüğü gibi kendi adlarına çalışmadıkları, bir simit fırıncısına bağlı olarak ve ücret karşılığında çalıştıkları tespitinden hareketle simit fırıncısı R görüşmeye ikna edilmiştir. Görüşme yapılan iki kurumdan biri Mersin Sokak Çocukları Derneği; diğeri ise Akdeniz Göç Edenler Bilim Kültür Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (Akdeniz Göç-Der)'dir. Sokakta çalışan çocuğu olan ve Mersin'e göç ile gelmiş ailelerle görüşmek üzere Akdeniz Göç-Der'den yardım talep edilmiştir. Akdeniz Göç-Der Yöneticisi Selahattin Güvenç iki hafta içerisinde talep edilen

niteliklere uygun aileleri tespit edip yardım edeceği sözü vermiştir. Alan araştırmasını sonlandırmak üzere kenti son ziyaret, beş şubatta gerçekleşmiş ve altı gün sürmüştür. Bu ziyaret sırasında, Akdeniz Göç-Der'in olağanüstü çabaları, elaman ve araç tahsisi sayesinde Kurdali ve Güneş Mahallelerinde toplam on aile ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Akdeniz Göç-Der'in elaman tahsisi iki önemli sorunun aşılmasını sağlamıştır. İlki, görüşme yapılan bazı kişilerin Türkçe bilmemesi ve elamanların Kürtçe'den Türkçe'ye tercümanlık yapması (dil-iletişim sorunu); ikincisi ise kurumsal bir hat üzerinden iletişime geçilmesi ve kurum temsilcileriyle görüşmelere gidilmesi, yapılan görüşmelerin güvenirliliğini güçlendiren (görüşmelerde güven sorunu) olumlu bir etken olmuştur. 6 Şubat tarihli son ziyaret süresince, aynı zamanda iki mahalle muhtarı ve iki ilköğretim okulu öğretmeniyle konu hakkında görüşlerine başvurmak üzere derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Özetle, alan çalışması süresince toplam yirmi bir çocuk, on aile/hane, dokuz eğitimci, kurum temsilcisi ve uzman ile nitel araştırma teknikleri kullanılarak; yüz kişiyle de nicel araştırma tekniği kullanarak bir eğilim yoklaması yapılmıştır. Kullanılan tekniklerin ayrıntısına girmeden önce, çalışmanın temel sorunsalı ve araştırma sorularının operasyonel hale getirilmiş biçimlerini ortaya koymak ve saha çalışmasında derlenen ve geliştirilen verilerin çözümlenmesinde benimsenen kuramsal yaklaşıma ve metodolojiye açıklık getirmek tamamlayıcı olacaktır.

4.2.1. Kavramdan Olguya: Araştırma Sorunsal ve Soruları

Kent yoksulları, yoksulluğa karşı direnebilmek ve yaşama tutunabilmek için hane emeğini bu direniş çerçevesinde gelir getirici çeşitli faaliyetlerle örgütlerler. Dolayısıyla, aile/hane üyesi çocuğun 'sokakta çalıştırılması' olgusu bir taraftan yoksulluğa karşı gündelik direnişin bir parçası olurken; diğer taraftan, yoksulluğu yeniden üretmek suretiyle yoksulluğun kuşaklar arası aktarılmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, "sokakta çalışan çocuk" olgusu, yoksul hanelerin yaşama tutunma stratejileri çerçevesinde gelir temini bakımından hane emeğini seferber etmelerinin bir sonucu olduğu gibi, yoksulluğun kuşaklar arası aktarımının da ana mekanizması olarak kavramsallaştırılabilir. Çalışmanın temel problematiğini de oluşturan bu kavramsal ele alışı olgular düzeyinde somutlaştırmak gerekirse şu

söylenbilir: Sokakta çalışan çocuklar, sokakta çalıştıkları sürece okul bağları zayıflayacağı için giderek okula olan ilgileri azalacak ve eğitimden kopacaklardır. Eğitim olanaklarından yoksun kalan çocuklar, geleceğin vasıfsız işgücü olacak ve yaşama tutunabildikleri ölçüde yeni yoksul hanelerin kurucuları saflarına katılacaklardır. Bu temel problematik ışığında, kavram ve olgu bağlantısı kurması beklenen araştırma soruları ise şöyle formüle edilebilir: (i)Yoksul aile/hane emeği, emeğin üretimi ve yeniden-üretimi bakımından hangi düzeyde metalaşmaktadır? (ii) Hane emeğinin kullanma biçimini sokakta çalıştırılmaya odaklanarak analiz edebilir miyiz? (iii) Sokakta çalışan çocukların okul ile bağları kopar mı? (iv) Sokakta çalışma, sokakta çalışan çocuğun dünyasında geleceğe ilişkin nasıl bir beklentiye neden olur? Bu bağlamada, sokakta çalışan çocuğun gelecek algısı, bilinci, öz imgesi nasıl şekillenir?

Burada araştırma problematiği olarak kaleme alınan önerme seti, geleneksel sosyal araştırma yaklaşımının hipotez adını verdiği önermelerdir. Punch'ın ifade ettiği gibi (2005: 38) hipotez, bir yönüyle de, araştırma sorusuna önceden verilmiş bir yanıttır. Bir hipotezimizin olduğunu söylemek araştırma sorusuna –bir dereceye kadar ve belirli bir ölçüde güvenle- bir yanıt bulunacağını ifade etmek ve araştırmaya başlamadan önce, *a priori* (önsel) tahminde bulunmak anlamına gelmektedir.

Görüldüğü gibi, ortaya konulacak olan hipotez, bir tahmine ya da öngörüye dayanmak durumundadır. Dayanılan öngörü ise hipotezin kurulduğu alanda daha önce yapılmış olan çalışmaların sonuçlarına ve genel olarak gözlemlere dayanmaktadır. Anlaşılabacağı gibi, bu çalışmada, 1980'lerden itibaren kentlere göç eden ve kentlerin kenar mahallelerinde yaşamak zorunda kalan yoksul ailelerin, kentte yaşayabilmek ya da yaşama tutunabilmek için çocuklarını eğitimden, vasıf kazanmaktan ve dolayısıyla gelecekte yoksun bırakma pahasına (yoksulluk-eğitimsizlik-yoksulluk kısır döngüsü⁹⁰) sokaklarda çalıştırmak zorunda kalmalarını konu edinmekteyiz. Sokakta çalışan çocuklar olarak hedeflediğimiz grup, sokaklarda kâğıt mendil satan, ayakkabı boyayan, katı atık toplayan, simit satan, tartı işi yapan

⁹⁰ Kalaycıoğlu (2008), “Deniz Feneri, Refah ve Sadaka Devleti” başlıklı yazısında, eğitim, konut ve sağlık gibi temel hizmetlere ulaşmada yaşanan sorunların mevcut yoksulluğu gelecek nesiller için düşük beşeri sermayeye neden olmak suretiyle düşük ücretli istihdamı sürekli kılacağına ve dolayısıyla yoksulluk-eğitimsizlik-yoksulluk kısır döngüsüne dair açık işaretler olduğuna işaret etmektedir.

vs. çocukları kapsamaktadır. Konuyu temelde yukarıdaki gibi ele alırken; son zamanlarda kentlere yönelen göç kalıpları üzerinde durmak bir gerekliliktir.

Belli başlı bazı nedenlerle ailelerinden kopmuş ve sokakta yaşayan “sokak çocukları” bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Çünkü bu çalışma açısından sorun, çalışmanın herhangi bir biçimiyle bağı olan ve sokakta çalışmayı aile geçimine katkı sağlamak üzere sürdüren ya da ailesini geçindirmek üzere sokakta çalışan çocuklardır.

1980 sonrası ekonomik ‘gelişme’ler tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye’yi de birçok açıdan etkilemiştir. Tezin amaçlarından biri, 1980’lerle başlayan ve 90’larla artarak devam eden kente göç olgusu ve göçün sonuçlarından biri olan kent yoksulluğunun ve çoğunluğu 10-14 yaşında olan⁹¹ çocukların çalışmak zorunda kalmasının yürürlüğe konulan ve sürdürülen ekonomi politikalarından bağımsız olmadığını ortaya koymaktır. Dolayısıyla, çocuklar dolayısıyla kuşaklar boyunca aktarılabilecek bir yoksulluğun asıl sorumluları, bu çabanın bir sonucu olarak birçok boyutuyla ortaya çıkarılacaktır. Bu çalışma, neo-liberal yoksullukla mücadele programlarına meşruiyet kazandıran katkıların yoksulluk yazınında yol açtığı bulanıklığı gidermeye dönük çaba olarak da görülebilir. Siyasa sonuçları bakımından ise sokakta çalışan çocuklar sorunu ile ilgilenen kurum ve kuruluşlara yararlanabilecekleri bir veri temeli ve ereştirel bir çözümleme çerçevesi sunulması amaçlanmaktadır.

Yoksulluğu tarihsel ve toplumsal belirlenimleriyle ele alan, sorununun kaynağına inen, sorunun nedenlerini yönetsel ve kuramsal mekanizmalarıyla birlikte ortaya koyan ve bu çerçevede çözüm önerileri üretmeye odaklanmış bilimsel çalışmaların sayısı maalesef azdır. Bu çalışma, kapitalist üretim ilişkilerinden kaynaklanan “modern yoksulluk” sorununu bu çerçevede ele alırken; kapitalist düzenin sorgulanması olanağını yaratarak yoksulluk yazınında bu nevi bir boşluğun doldurulmasına katkı yapacaktır. Öte yandan sayısı hiç de azımsanmayacak kadar çoğalan⁹² sokakta çalışan çocuk üzerinde yoksulluğun etkilerini alan araştırmasına

⁹¹Adana, Diyarbakır ve İstanbul’da toplam 188 çocuğu kapsayan bir araştırmada (Akşit vd, 2001:7) yaş ortalamasının 12 olduğu tespit edilmiştir; Şişman’ın (2004: 33) Eskişehir’de yaptığı bir alan araştırmasının bulgularına göre, sokakta çalışan çocukların %24,2’si 13 yaşında, %15,7’si 11 yaşında, %15,2’si 12 yaşında, %10,6’sı 10 yaşında ve %10,1’i 14 yaşındadır.

⁹² İLO için yapılan ve Ankara, Adapazarı, Diyarbakır, Gölçük, Yalova’ya kapsayan bir çalışmada (Hoşgör vd., 2005) sadece Ankara’da sokakta çalışan 4000 çocuk tespit edilmiştir.

dayalı olarak birçok yönüyle ortaya koyacak olması bu çalışmanın diğer bir boyutunu teşkil etmektedir.

4.2.2. Görüngüden Gerçekliğe Yoksulluk

Toplumların maddi yaşam koşullarını, çehresini (yoksulluk, zenginlik), toplumsal düzenin niteliğini, toplumsal yapıdaki dönüşümleri vs anlamak için farklı yöntemlerle farklı açıklama çerçeveleri geliştirilebilmektedir. Açıklamanın dayandırıldığı yöntem, büyük oranda açıklamanın niteliğini belirlemede önem taşımaktadır⁹³. Bu çalışmada, toplumsal tarihin temel yörüngesinin üretici güçler tarafından belirlendiği tezinden hareketle tarihsel diyalektik yöntemden yararlanılmıştır. Bununla birlikte, alan çalışmasının bulgularına ulaşmak için ise nitel araştırma yöntemi ve teknikleri kullanılmıştır.

Sokakta çalışan çocukları konu edinen bu çalışmaya, görüngülerden hareketle ortaya konulmuş olan kavramların eleştirisiyle başlanmış; var olan görgül biçimlerin arkasında yer alan zorunlu ilişkiler ortaya konularak, çalışmanın kendi kavram seti netleştirilmiştir. Böylelikle çalışmada, ilişkilerin gerçekte tarihsel açıklamasına ulaşmak amaçlanmıştır. Görüngülerin içerisinde bulunduğu zorunlu ilişkileri bulmak ve böylece görüngülerin birer ilişki olduğunu ortaya koymak mümkün hale gelebilmiştir. Görüngülerin arkasındaki ilişkiler, tarihsel süreçler ve kavramların temsil ettiği gerçeklik, kendi karmaşık bütünlüğü içinde tarihsel diyalektik bir yöntemle kavranmıştır. Toplumsal değişim sorunlarıyla ilgilenen bir çalışmanın farklı çıkış noktaları olabilir; çalışmada farklı gelişim çizgileri izlenebilir ve farklı

⁹³ Yöntemin önemine Politzer'in (2000) verdiği bir örnek üzerinden açıklık getirilebilir: Kapitalist bir ekonomik yapıda bir toplumun maddi yaşam koşullarını belirleyen coğrafi ortam olduğu ya da nüfusun artması olduğu savunulsun. Her iki durum açısından, yoksulluk içinde yaşayan bu toplumun ancak iki çözüm yolu olabilir. Ya göçebe kabilelerin yaptıkları gibi yer değiştirmek ya da Ispartalıların yaptıkları gibi, insan soyunu iyileştirmek amacıyla nüfusu azaltmak ya da işe yaramayan yaşlı-sakat-hastaları kendi halinde yok olup gitmeye bırakmaktır. Bir taraftan coğrafyacı alın yazı diğer taraftan nüfusbilimsel alın yazı. Yani, bir tarafta doğa diğer tarafta insan diye bir şey yoktur. Her biri alında yazılı bir etki oluşturmak üzere şurada coğrafya burada biyoloji diye bir şey de yoktur. Coğrafi ortam elbette ki toplumsal gelişme üzerinde etkilidir. Ama coğrafi ortamın etkisi, belirleyici değildir. Tersine, coğrafi ortamda meydana gelen değişimler için belirleyici olan toplumsal düzendir. Nüfusun artışı ya da yoğunluğu hiç kuşkusuz maddi yaşam öğelerinden biridir. Nüfus artışı, toplumsal yaşam üzerinde toplumsal gelişmeyi kolaylaştıran ya da yavaşlatan bir etkide bulunur. Ama bu etki de tek başına belirleyici olamaz. Tersine, nüfus hareketlerini açıklamak için yine belirleyici olan toplumsal düzendir. Bu bağlamda, toplumsal düzenin niteliğini ve toplumsal düzenin dönüşümünü belirleyen ne coğrafya ne de nüfus olabilir. Bu unsurlar, ancak bir bileşke olabilirler.

noktalara ulaşmak amaçlanabilir (Bottomore, 1977). Bu çalışma, modern dünyanın yaşadığı toplumsal değişimleri anlamak ve açıklamak için ekonomi alanına bakmış ve tarihsel yöntemi kullanmıştır⁹⁴. Önceki bölümlerde genişçe ele alındığı gibi, yoksulluk ve yoksulluğa bağlı olarak sokakta çalışan çocuklar sorunu, içinde yer aldığı dönemdeki hâkim üretim tarzı tarafından koşullandırılır. Bu bağlamda, yoksulluk, işsizlik, sosyal güvencesizlik, sokakta çalışma gibi tüm görüngüler, sınıflar mücadelesinin büründüğü görünümeler olarak ele alınabilir. Bu durumda, tarihsel diyalektik yöntem, sadece dönüşüm halindeki bir toplumu toplumsal gerçekliği ile birlikte kavrama imkânı sağlamaz; aynı zamanda, konunun sınıf mücadelesi alanıyla ilişkisini de işaret eder. Son vurgu, yöntem olarak, tarihsel diyalektik anlayışı idealist tarih anlayışından ayırmaktadır. Bu ayrımı Marx şu şekilde ifade etmektedir: Çağdaş toplumlar da sınıfların varlığı ya da sınıflar arasındaki mücadeleyi keşfetme şerefi bana ait değildir. Benim yaptığım şey şunu ispatlamak olmuştur: Sınıfların varlığı ancak üretimin gelişmesindeki belirli tarihsel evrelere bağlıdır ve sınıf mücadelesi zorunlu olarak sınıfların ortadan kaldırılmasına ve sınıfsız bir topluma geçişi sağlar⁹⁵ (*Aktaran* Aksoy, 1992). Bu kuramsal bakış açısı, araştırmacının somut olgularla ilişkisinde, onları derleme ve analize hazır hale getirme süreçlerinde, bilimsel yöntem ve teknikleri kullanmaktan uzak tutmaz.

⁹⁴ “Sosyal bilimlerin bugününü ve geleceğini düşünmek” ve “sosyal bilimlerin varolan disiplinlere bölünmüş yapısını aşma gereği” (Gulbenkian Komisyonu Raporu, 2005: Önsöz) üzerine bir araya gelen sosyal bilimci ve doğa bilimcilerinin çalışmasıyla ortaya çıkan Rapor, birçok önemli tespitin yanı sıra nesnellik-tarihsellik ilişkisi üzerine, bazı önemli çıkarımlarda bulunmuştur. “[B]ütün bilim adamlarının belirli bir sosyal ortama ait olduklarını, dolayısıyla sosyal gerçekliği algılar ve yorumlarken kaçınılmaz olarak bazı önkabullerle ve önyargılarla yola çıktıklarını kabul ediyoruz. Bu anlamda “tarafsız” bilim adamı olamaz.” Dedikten sonra komisyon üyeleri, yukarıdaki tespiti açıklık getirmektedirler. “[S]osyal gerçeklik, fotoğrafın temsil edilmesi gibi temsil edilmez. Bütün veriler, gerçekliğin içinden, dönemin dünya görüşlerine ve teorik modellerine uygun olarak, döneme özgü grupların bakış açılarından elenerek seçilmişlerdir.” Komisyon üyelerine göre, nesnellik, öğrenmenin bir ürünü olarak görülebilir. Sosyal bilimlere daha kapsayıcı olmaya yöneltmek (sosyal bilimlerin disiplinlere bölünmesine karşı mücadeleyle) daha nesnel bilgiye ulaşmayı mümkün kılacaktır ve sosyal olayların tarihselliği vurgulamak ise, gerçeklikle ilgili aceleci ve naif soyutlamalar yapma eğilimini de azaltacaktır (84-87).

⁹⁵ Marx, ilerlemeci tarih anlayışı dolayısıyla birçokları tarafından birçok defa “modernist” olmaklıkla eleştirilmiştir. Timur’a göre (2007: 47-48), Marx’ın bir anlamda başlangıçtan itibaren “ilerleme” geleneği içinde olduğu doğrudur. Marx, Feurbach üzerine tezlerinde “insanın özü”nü onun “toplumsal ilişkileri”yle özdeşleştirirken; dolaylı bir şekilde bu özün “tarihsel” niteliğini de vurgulamış olmaktadır. Kuşkusuz bu bağlamda Marx, “Saint Simon’dan Jules Ferry’ye uzanan ilerlemeci akım içinde” bir yer işgal etse de, Timur arada önemli bir fark olduğunu altını çizerek: İlerlemenin amacı, Marx için ne liberalizm ne modernlik anlamına gelmektedir. Kapitalizm ise hiç değildir. Tam tersine, ilerleme ilkesi, kapitalizmin kendi kendini diyalektik olarak yadsımasında ve sosyalizmi kaçınılmaz kılmasında yatmaktadır. Bu bağlamda, Marx’taki ilerleme fikri “düzen içinde ilerleme” fikrinden tamamen farklıdır.

Burada da saha çalışması aşamasında nitel ve kısmen de nicel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılmıştır.

4.2.3. Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

Bu çalışmanın analiz birimi sokakta çalışan çocuğu bulunan kent yoksulu hanelerdir. Sokakta çalışan çocuklar ile hane üyeleri ise asli gözlem birimini teşkil etmektedir. Gözlem biriminin tespitinde, nitel araştırma deseni gereği benimsenen amaca dönük örneklem tekniği uygulanmış; bunun için de sokakta çalışan çocukların yürüttükleri faaliyetler esas alınmıştır. Bu çocuklar, Mersin’de sokakta tüm gün ya da günün belirli saatlerinde çalışan çocuklardır. Sokakta çalışan çocuklar terimi ile hedeflenen grup, ayakkabı boyayan, simit satan, katı atık (kâğıt, naylon ve teneke) toplayan, sokak fotoğrafçılığı yapan, kâğıt mendil satan, tablada sigara satan, tablada öteberi satan vs. sokakta çalışmanın herhangi bir biçimiyle uğraşan çocukları kapsamaktadır.

Bu bağlamda örneklem çerçevesinde, on hane ve yirmi bir hane üyesi sokakta çalışan çocuk ile görüşülmüştür. On hanenin altısı ile Güneş Mahallesinde, dördü ile Kurdali Mahallesinde görüşülmüştür. Görüşülen yirmi bir çocuğun yedisi atık kâğıt toplayıcılığı, yedisi simitçilik, ikisi ayakkabı boyacılığı, ikisi sokakta seyyar fotoğrafçılık, biri tablada sigara satıcılığı, biri tablada öteberi satıcılığı ve biri de kâğıt mendil satıcılığı gibi faaliyetlerde bulunmaktadır.

Ailesinin yoksulluğuna bağlı olarak ve yoksulluğa karşı bir gündelik direniş biçimi olarak sokakta çalışan çocuklar inceleme nesnemiz olduğu için, bazı nedenlerle ailelerinden kopmuş ve sokakta yaşayan “sokak çocukları” bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bir diğer sınırlılık ise sayısal olarak ne kadar çocuğun sokakta çalıştığıyla ilgilenilmeyecek; asıl olarak, hane emeğinin kullanım biçimi deşifre edilerek emeğin kullanım biçiminin yoksulluk döngüsündeki rolü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Tezin esas alındığı sorunsalın ve araştırma sorularının irdelenmesine temel teşkil edecek verilerin derlenmesi maksadıyla büyük oranda nitel araştırma desenine uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, nitel veri derleme/geliştirme teknikleri esas alınmış tamamlayıcı mahiyette ise nicel veri derleme tekniğinden

yararlanılmıştır. Nitel araştırma teknikleri, araştırma sorularının niteliği gereği deneyimlerin ve beklentilerin ayrıntılı ve sözlü anlatımını kavramakta son derece işlevseldir. Bu bağlamda, nitel veri teknikleri olarak yapılandırılmamış gözlem tekniği kullanılmış; yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış görüşmeler yapılmış; nicel veri tekniği olarak ise anket çalışması gerçekleştirilmiştir.

Gözlem, bakmak değildir, görmek ve ‘kavramak’tır (Şeker, 1986: 5). Alan araştırması sırasında analiz birimine ve araştırma nesnesine yönelik bir dizi gözlem yapılmasıyla ilgili nitel bir araştırma tekniği olarak yapılandırılmamış gözlem tekniği kullanılmıştır. Silverman (2006: 89), yapılandırılmamış gözlem tekniği kullanımı için beş aşamalı bir kılavuz önermiştir: araştırmaya başlamak, alana ilişkin notlar kaleme almak, izlemek, dinlemek ve hipotezleri sınamak. Alana ilk iki gidiş, kılavuzun ilk üç aşamasını oluşturmuş ve son iki gidiş ise son iki aşamayı oluşturmuştur. Yapılandırılmamış gözlem tekniğinin yürütülmesi sırasında araştırma nesnesinin çocuklar olması ve konunun Mersin’de “yürütülen kampanyalar dolayısıyla” hassas olması, belirli zamanlarda esnafla ve bazen de çocuklarla küçük çaplı sıkıntılar ve gerilimler yaşanmıştır.

Yapılandırılmamış görüşmelerin geleneksel türü; etnografik görüşme olarak adlandırılan standartlaştırılmamış, açık uçlu ve derinlemesine görüşmelerdir. Bu görüşme tekniği, karmaşık insan davranışlarını araştırmak için araştırma alanını sınırlamaksızın kullanılabilmektedir (Punch, 2005: 169). Araştırılan konuya kısa bir değiniyle, yanıtlayıcıyı konu hakkında konuşturan ve yeniden soru sormayı gerektirmeyen bir tekniktir. Görüşülen kişi konudan uzaklaşmadığı sürece yeni bir soru ancak bir noktaya konuyu çekmek için sorulabilir. Bu bağlamda esnek bir teknik olduğunun altını çizmek gerekir. Ailelerle, uzmanlarla ve eğitimcilerle yapılan görüşmeler, yapılandırılmamış görüşme tekniğiyle gerçekleştirilmiş; ancak çocuklarla, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak görüşme yapılmıştır. Bu farklılığın nedenine yukarıda değinilmiştir.

Genellikle kapalı uçlu sorulardan oluşan ve sayı diline çevrilmeye elverişli tipik bir nicel veri toplama tekniği olarak bilinen anket tekniği genellenebilir istatistiğin gerekliliğine uygun, veri tabanı oluşturması beklenen ve rastlantısallık ilkesiyle hareket eden bir tekniktir (Özügürlü, 2002: 185). Anket tekniği bu çalışmada, çalışmanın merkezi bir sorusuna kaynaklık edecek bir bilginin ortaya çıkarılması

amacıyla kullanılmış olmasa da, yedi soruluk bir anket ile yerel bir eğilim anlaşılmaaya çalışılmıştır. Bu anket fikri, çalışma planlanırken gündeme gelmemiştir. Özügurlu'nun ifadesiyle, “korsan” bir uygulama olarak gündeme gelmiştir. Bu bağlamda anket, kamuoyu oluşturarak ya da bilinç geliştirerek çocukların sokakta çalışmasını önlemeyi amaçlayan Mersin Valiliği, SHÇEK ve ILO'nun birlikte yürüttüğü -“sokakta çalışan çocuklardan alışveriş etmeyin”, “onların geleceğini satın alıyorsunuz”- şeklinde bilbordlara yansıyan kampanya ve uyarılarının yarattığı etkiyi anlamak üzere ortaya çıkmıştır.

4.3. Mersin Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırması⁹⁶

Bu başlık altında, 2008 yılının aralık ayında başlatılmış ve 2010 yılının Şubat ayında sonlandırılmış olan araştırmanın bulguları çalışma boyunca geliştirilmeye çalışılan kavramsal çerçeve kapsamında analiz edilmektedir. Bu bağlamda ilk olarak, hane emeğinin metalaşma düzeylerini anlamak üzere, hane üyelerinin hane içindeki ve emek piyasasındaki konumlarına, hane reisinin özelliklerine ve göç hikâyelerine bakılmıştır. Yine, dayanışma ağlarının niteliği ve sokakta çalışma arasındaki ilişkiyi anlamak üzere, etnikliğe ve hemşericiliğe bağlı dayanışma ilişkilerine bakılmış; okul ile çalışma arasındaki ilişki ve sokakta çalışan çocuğun gelecek algısı arasında ilişkilerin niteliği çalışmanın sorunsalı bağlamında anlaşılmaaya çalışılmaktadır. Alan bulgularının analizine dayalı bir çaba olarak anlama etkinliği; mülksüzleşme, proleterleşme, çocuk işçiliği, yoksulluk döngüsü gibi kavram ve olguların açıklanmasına dayanak olacaktır.

⁹⁶ Aşağıda araştırmanın bulguları analiz edilirken doğrudan alıntılar ile ilgili cümlelerde düşüklükler ya da harf eksiklikleri varmış gibi bir izlenim edinilebilir. Oysa bu durum, aktarımın özgünlüğünü korumak üzere belirlenmiş bir tavidir. Bununla birlikte, sadece anlam zorlukları olabilecek cümlelere zorunlu olarak köşeli parantez ile müdahale edilmiştir.

4.3.1. Hane Emeğinin Metalaşmasında Etkili Olan Göstergeler ve Hane Emeğinin Metalaşma Düzeyleri

Hatırlanacağı gibi, hane emeğinin metalaşmasıyla ilkel sermaye birikimi ve mülksüzleşme süreçleri arasındaki ilişkiye teorik ve olgusal planda dikkat çekilmiştir. Yeniden vurgulamak gerekirse, ilkel sermaye birikim süreci, bir boyutuyla “insanların geçimlik araçlardan koparılmasını”; diğer bir boyutuyla da, insanların ücret sistemi dışındaki alternatif geçinme stratejilerinden uzak tutulmalarını göstermektedir (Özuğurlu, 2003: 173). Buna göre, bu araştırmanın inceleme nesnesi konumunda yer alan, bir kısmı zorunlu göç ile diğer bir kısmı ise “durumları” olmadığı için Mersin’e göç etmiş olan hanelerin yaşamlarının inşası da “ilkel birikimin modern bir varyantıdır” (Özuğurlu, a.g.y). Bu insanlar, hem tarla, bahçe, konut gibi özel mülklerinden; hem de mera, orman dere gibi ortak mülklerinden kopartılmışlardır:

Bizim orada havancılık [vardı] başka bir şey yoktu. Yayla malya yasak olduğu için... Dağa gidiyor ot kesiyorsun. Bir iki tane kesiyorsun gel. Köy boşaldı ondan sonra. O yüzden gençler kalmadı. En yakın odunumuzdu, köyün ormanıydı, tapulu yani... El âlemin içinde sürünüyorum işte. Valla ben burada mutlu değilim. Koşullarım olsa saniye durmam. Köyde tarlamız var ama bakımsızdır. Ben buradan hiç memnun değilim. Dağım serbest olacak, yaylam serbest olacak, eski hale gelecek. Gidip rahat otumu kesecen, ormana gitmekten korkmayacan. O su arıklarını nasıl yapacan? Devlet biraz yardım edecek...(5 Şubat 2010).

1994 yılında Şırnak’tan zorunlu göç ile Mersin’e gelmiş olan başka bir aile, mülksüzleşmelerini şu şekilde aktarmıştır:

Köyümüzü bombaladılar, şimdi köyümüzde hiç kimse yaşamıyor. Gidip gelmiyoruz... Orda her şeyimiz vardı. Bahçelerimiz vardı, tarlalarımız vardı, hayvanlarımız vardı, her şey vardı. İşte, hepsi bombalandığı zaman hayvanlar gitti. O yakın köyler tarlalarımızı bazen kullanıyorlar. Haber alıyoruz (2 Şubat 2010).

Mülksüzleşmeyle ilgili diğer bir olay, Diyarbakır’ın Bismil ilçesinden zorunlu göçle Mersin’e gelmiş ve iki dönem Güneş Mahallesi muhtarlığı yapmış olan A’dan aktarılabilir:

1993 yılında bir hafta süre verilerek zorunlu göçe maruz kaldık. Hayvanlarımızı yok pahasına satıp geldik. Ancak birkaç yıldır gidip topraklarımızı ekebiliyoruz. Ama ektiğimiz zamanlar da orada kalamıyoruz. Ekip-biçip dönüyoruz. Bizim köyün beş yüz metre ilerisinde bir korucu köyü var. Köyümüzün altında başka bir köyün koruculuğu kabul etmesiyle köylerimize gidip orada kalma şansımız fiili olarak ortadan kalktı. Bu yüzden akşamları köylerimizde kalamıyoruz (12 Ocak 2010).

Örneklerden anlaşılacağı gibi, kente gelenler sadece üretim araçlarından kopartılarak mülksüzleştirilmemiştir. Aynı zamanda onların meta-dışı geçim alanları ve yetenekleri ‘zorunlu’ olarak sermayenin etki alanına girerek ona tabi hale gelmiştir. Kısacası, kentsel süreçte hane emeğinin yeniden üretim koşulları metalaşmış ve gündelik yaşam nakit para gelirine bağlı (cash nexus) hale (Özuğurlu, a.g.y) gelmiştir.

Kentsel süreçte hane emeğinin yeniden üretim koşullarını belirleyen temel etkenler her ne kadar ilk bakışta nakit para gelirine bağlı gibi gözükse de; aslında nakit para ihtiyacını belirleyen ve emeğin metalaşma düzeyleri üzerinde etkili olan göçün oluş nedeni ve biçimi dışında hanenin demografik yapısı, hane tipi ve büyüklüğü, hane reisinin özellikleri, emek piyasalarının durumu gibi faktörler de önem kazanmaktadır.

Mersin’e Göç Hikâyesi. Bu başlıkta hem çocuklarla yapılan görüşmelerin hem de ailelerle yapılan görüşmelerin bulgularından hareketle; hane emeğinin metalaşma düzeyine açıklık getirmek üzere göç hikâyelerine bakılacaktır. Çocuklarla yapılan görüşmelere göre, çocukların büyük bir kısmı Mersin’de doğmuş; sadece biri köken olarak Mersinlidir. Diğer çocuklar Doğu veya Güneydoğu Anadolu’dan ağırlıklı olarak 1990’larda göç etmiş ailelerin çocuklarıdır. Köken yerleşim yerinde doğmuş ve çocukluğunu hatırlayan çocukların bir kısmı zorunlu göçle geldiğini ifade etmişlerdir; ağırlıklı olarak yoksulluk nedeniyle göç ettiklerini düşünmektedirler. Ailelerle yapılan görüşmelere göre, zorunlu göç sebebiyle göç etmek zorunda kalanlar ile ekonomik nedenlerden kaynaklı göç ettiğini söyleyenler yarı yarıyadır. Yalnız burada önemli bir nokta dikkat çekicidir. “Gelirimiz yoktu”, “çok yokluk çektik”, “keyfimize göre geldik” ifadeleriyle göç etme nedenlerini ekonomiye bağlayan bazı ailelerin de aslında zorunlu göç ile geldiklerini söylemek zorlama bir yorum olmasa gerekir.

Devletten kaçtık geldik buraya. Ama köyümüz şu an boşalmadı. Yerimiz hoş olsaydı gelmezdik buraya. Fazla baskı da görmedik... Orada tarlalarımız vardı, hayvanlarımız vardı (Güneş Mahallesi, 10 Şubat 2010).

Ekonomik ya da politik nedenlerden dolayı Mersin'e göç eden ailelerin göçe ilişkin bir hazırlık süreci yaşamamaları ve kısa sürede göç etmek zorunda kalmaları, kentsel alanda hane emeğinin metalaşmasına etki eden önemli bir göstergedir. Çok kısa sürede ve plansız olarak gerçekleşen göç, hanenin tüm üyeleriyle birlikte ve geride kentteki yaşamı destekleyen üretken hiçbir faaliyetin kalmadığı köksüzleşerek gerçekleşen bir süreci anlatmaktadır. Hanenin topyekün göçü geleneksel göç kalıplarından farklıdır. Geleneksel göç kalıbında genel olarak kırsal hanenin genç üyeleri tek başına kente göç eder; başını sokacak bir dam ve bir iş bulur; önce eşini sonra hanenin bağımlı nüfusunu yanına alır. Hanenin bağımlı nüfusu kente çağrıldığında artık kentle yatay entegrasyon önemli oranda sağlanmıştır. Hanenin 'eli ekmek tutmayan' üyeleri de dâhil topluca göç edilmesi, geleneksel göç kalıbından farklı sonuçlar üretecektir. Bu bağlamda köksüzleşerek gerçekleşen göç; bağ, bahçe, tarla ve başlarını sokabilecekler bir konut sahibi olan hane üyelerinin sahip olduklarından koparak emeklerinin metalaşmasına yol açan sürecin adıdır. Kuşkusuz yeni kentli hane üyelerinin geldikleri yerde de emek kullanımı söz konusudur; fakat bu daha çok kendi tüketimlerine yönelik olarak yaptıkları bir üretimdir⁹⁷. Göçle birlikte, tüketim mal ve hizmetlerdeki kompozisyon genişlemekte; hem de tüketim alışkanlıkları daha fazla meta tüketmek yönünde değişmektedir. Kente göç ile gelenler açısından bu, şu anlama gelmektedir: Artan meta tüketim baskısının gerektirdiği mal ve hizmetlerin piyasadan karşılanabilmesi için ihtiyaç duyulan parasal gelirin (cash nexus) elde edilmesi zorunluluğunun doğması ve bunun için çalışabilir hane üyelerinin yetenekleri doğrultusunda emek piyasasına girme yönündeki çabaların yoğunlaşması (Ecevit ve Ecevit, 2002: 278).

Hanenin Demografik Yapısı ve Hanehalkı Tipi ve Büyüklüğü. Hanenin nüfus yapısı, hane emeğinin metalaşmasında etkili olan bir başka göstergedir. Hanenin demografik yapısı, çocuklarla ve ailelerle yapılan görüşme sonuçlarıyla

⁹⁷ Yeni kentsel ailelerin yoksullukla mücadele için geliştirebilecekleri geçimlik üretim olanakları için bakınız: (Demir, 2002).

birlikte, ailelerle yapılan görüşmeler esnasında tutulmuş olan gözlem notlarını da içeren bir analize dayanmaktadır. Buna göre, çekirdek aile⁹⁸ ya da geniş aile olma şartlarını belirleyen en önemli unsur göç tarihi gibi gözükmemektedir. Göç tarihi görece daha eskiye dayanan hanelerde nüfusun yapısı çekirdek aile olarak belirmiştir ya da bazı durumlarda en azından küçük de olsa mekânsal bir ayrışma -altlı üstlü oturmak gibi- söz konusudur. Göç tarihleri görece daha yeni olanlarda ise genel olarak bir arada oturma/yaşama eğilimi belirgindir. Bu bağlamda, hanenin kentte kalma süresi arttıkça çekirdek aile olma eğilimi de artmaktadır. Dolayısıyla bu eğilim ile emeğin metalaşması düzeyi arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Üç kuşağın bir arada yaşadığı geniş bir hanede bu eğilim oldukça belirgindir:

İki çocuğum çöpte çalışıyor, onlar bizi besliyor. Köyde akrabalar var ama görüşmüyoruz. Burada da kimse bizi sormuyor. Sadece bir defa kömür verdiler... Başka çaremiz yoktu. Bu yüzden biz dedik gidip çalışın. Okula gittikleri için çıraklığa falan göndermedik. Günde bazen iki, bazen üç, bazen de beş milyon getiriyorlar. Biz sekiz nüfusuz. Sadece çocukların getirdiği parayla geçiniyoruz (Güneş Mahallesi, 01 Şubat 2010).

On kişilik bir geniş ailede üç kuşak bir arda yaşamakta ve hane üyesi yetişkinlerden biri eşiyle birlikte yaşamakta ve hanenin tüketimlerini karşılayabilmek için bu hanede de çocuk emeğine ihtiyaç duyulmaktadır.

Sekiz çocuğum var. Kocam inşaatçıdır. Kocam bazen çalışıyor. Budur on gündür çalışmıyor. İş yoktur. Dört çocuğum okula gidiyor, en büyüğü de askeredir şimdi. O[nun] hanımı da bizdedir. Dörtene lise bire gidiyor. Bu da okulu bitirmemiş o da babenle işe gidiyor. İş varse gidiyor bahçeye. Bu, çöp topluyor, bazen de boya gidiyor ya selpağa gidiyor (Güneş Mahallesi, 02 Şubat 2010).

Hane büyüklüğü geçim ihtiyacını şekillendireceği için hane üyelerinin emeğinin metalaşma düzeylerine de etki eden önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Hanehalkının büyüklüğü, -geniş aile ya da çekirdek aile olmaktan farklı olarak- Hane emeğinin metalaşmasına etki eden bir diğer faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Görüşülen ailelerin bir kısmının çekirdek aile tanımlaması içerisinde (96. dipnot) girmesine rağmen hanede yaşayan kişi sayısının çok olması, ilk bakışta iki

⁹⁸ Çekirdek aile, karı-koca ve evlenmemiş çocuklardan oluşmaktadır. Geniş aile ise, çekirdek aile ile birlikte yaşayan akrabaların olduğu ve birkaç kuşağın bir arada yaşadığı aile/hane tipine denilmektedir.

önemli soruna kaynaklık etmektedir. İlki, geçinebilmek için daha fazla kişinin çalışmak zorunda kalması, yani piyasaya bağımlılığın hane üyelerini giderek kapsaması; ikincisi ise haneye giren gelirin hane üyeleri arasındaki bölüşümünde eşitsizliklerin yaşanma olasılığının artmasıdır. İlki çocuk yoksulluğunu gösterirken, ikincisi ise çocuklar arasındaki ayrımcılığı göstermektedir

Geçim olsa çocuğumu göndermem. Biz toplam altı kişiyiz. Bir-bir buçukla rahat geçiniriz. Olsa çocuğu işe göndermem. Ben kendim çocuklarımın okuluna durumlarını sormak için sık sık gidiyorum. Çocuklarımın dersleri iyi olmadığı için çıkartacağım okuldan. Bi de gücüm yok. Kızlar iyiydi okutamadım. Maddi durumum yoktu. [Eşimin] ayağı kırıldı üç sene oldu. Ben çalıştım, kız eve baktı. Bahçede portakal kesiyordum. Üzüme gidiyordum. Hurma zamanı hurmaya gidiyordum (Güneş Mahallesi, 02 Şubat 2010).

Görüşülen hanelerin ve çocukların aile büyüklüklerine bakıldığında iki-üç çocuklu aile sayısı bir kaç tanedir. Aileler, ağırlıklı olarak beş ve daha yukarı çocuklardan oluşmaktadır. Hanenin kentsel yaşam stratejisinde ve gündelik direniş biçimlerini örgütlemeye etkili olan bu durum, kırsal ve kentsel bağlamlarıyla karşılaştırmalı olarak da ele alınabilir.

Hane Reisinin Özellikleri ve Emek Pazarındaki Konumları. Hane emeğinin metalaşma düzeylerini belirleyen en önemli etken, kuşkusuz hane reisinin özellikleri ve buna bağlı olarak emek pazarlarındaki konumlarıdır. Bu başlık altında hem ailelerle yapılan görüşmelerin hem de çocuklarla yapılan görüşmelerin bulgularına dayanılarak hane reislerinin eğitim durumları ve mesleki pozisyonları ile eğer bir işte çalışıyor ise yaptığı işin niteliği analiz edilecektir. Buradan çıkacak sonuçlar ile diğer hane üyelerinin emeğinin metalaşma düzeyleri arasında bağ kurulacak ve bunun yoksulluk döngüsündeki rolü üzerinde durulacaktır. Buna göre, yapılan görüşmelerde üç hane reisi kadın ayrıştırıcı örnek olarak ortaya çıkmıştır. Birinin eşi öldüğü diğer ikisinin eşi cezaevinde olduğu için üç ailede hane reisi kadındır. Bununla birlikte, aile reisleri genel olarak erkektir ve eşleriyle birlikte yaşamaktadırlar. Görüşülen ailelerden kocasının ölümünden dolayı aile reisi olan kadın, hem evin reisi olarak ailenin sorumluluğunu taşımaktadır hem de ‘ev kadınlığı rolünü’ sürdürmek zorunda kalmaktadır:

Benim eşim trafik kazası geçirdi. Vefat etti geçen sene. Dört çocukla beraber kaldım... Ben bir işte çalışmıyorum. Hayatım boyunca bir işte çalışmamışım. Nasıl geçiniyoruz? Yardımla. Bu sene eşim geçindi ya, dayım gil geldi beni götürdüler. Çocuklarım çalışıyor. Boyacılığ, mendil satmağa... İlk defa babaları inşaatta düştü mecbur işe başladılar. Mecbur kaldı. Benim büyük kızım markette çalıştı. Buyla birisi mendil satmaya, diğeri boyacılık yapmaya gitti. Yani [eşim]bir sene boyunca hiç çalışmadı. Biliyorsunuz, babaları çalışmadığı için mecbur kaldılar çalışmaya. Kimse istemiyor çocuğu [çalışsın] küçüktür daha. Yol bilmiyor, işaret bilmiyor. Her şeyle karşılaşılıyor çocuklar işte... Ne yapacaksın? Dama gidiyorum, geldi mi gelememi mi? Ne yapacaksın mecbursun... Şimdi bu üç çocuğumun geliriyle geçiniyoruz (Kurdali Mahallesi, 4 Şubat 2010).

Hane reisinin niteliği ve konumu ile hane emeğinin metalaşma düzeyleri arasındaki ilişkiyi çocuklarının yoksunlukları üzerinden deneyimleyen bir başka hane reisi kadının hikâyesi kayda değerdir:

Eşim dokuz sene önce bizi terk etti. İkizlerimiz vardı. Toplam dört çocuk var. Biri şimdi asker... Eşim gidince çocuklarımla yüz üstü kaldım. Kızım abisiyle birlikte mendil satıyordu. Kızım büyüyünce ikizin biri, oğlan olan abisiyle birlikte mendil satıyordu... Burada kardeşlerim var, onlardan yardım alamıyordum. Ben evde lif işliyorum, oya işliyorum. Tanesini beş liraya satıyorum. İlk defa çocuklar kendileri gitmek istedi.

Bu aşamada büyük kızı devreye giriyor:

Annem kasaptan kemik getiriyordu. İkiz kardeşlerimiz daha bebektir. Onlara yiyecek bir şey bulamıyorduk. Kemikleri kaynatıp veriyordu. Biz de dedik ağabeyimle, gidip çalışalım kardeşlerimize yemek getirelim.

Tekrar anne konuşmaya devam ediyor:

Çalıştığı dönemde bizi geçindiriyorlardı. Şimdi gitmiyorlar... Tam kolaylığa çıktık eşim ortaya çıktı⁹⁹. İkizlerime süt veremiyordum. Sütüm yoktu. Bir gün gittim, dedim 52 kattan¹⁰⁰ kendimi atayım öldüreyim. Sonra dedim çocuklarım ne olur (Kurdali Mahallesi, 4 Şubat 2010).

⁹⁹ Dokuz yıl önce kayıp olan kocasının Antalya’da cezaevinde olduğunu beş yıl önce öğrenmişler. Abi ve ablalarının sokakta çalışmalarına neden olan ikizlerden erkek olanı “bazen sokağa mendil satmaya gidiyor”muş.

¹⁰⁰ “52 Kat”, Mersin’de 52 katlı bir binadır.

Yapılan görüşmelerden çıkan sonuçlara göre, sokakta çalışan çocuklardan yalnızca birinin dahi babası herhangi bir devlet dairesinde işçi ya da memur olarak çalışmıyor. Hane reislerinin büyük bir kısmı düzenli olmayan inşaat işçiliği, hamallık gibi işlere sahipler. Küçük bir kısmı ise hurdacılık, simit fırıncılığı, seyyar satıcılık gibi işlerle kendi işini yaparken bir kısmının da görüşmenin yapıldığı sırada işsiz olduğu tespit edilmiştir. Hane reisinin yaptığı işin sürekliliği ve elde ettiği gelir ile hanede çalışan çocuk sayısı arasında da bir ilişki söz konusudur. Örneğin, eğer hane reisinin düzenli bir işi yoksa birden fazla çocuk çalışmakta; eğer hane reisi uzun süre işsiz ise birden fazla çocuk, en çok gelir getiren sokak işlerinde çalışmaktadır:

Çocuğumu çalışmaya ben gönderdim durum olmadığı için. Eşim çalışmıyordu. Ben dedim gidin harçlığınızı çıkartın. Mesela okul harçlığınızı çıkartın. Mecburluktan. Eve de katkısı olacaktı. Boyacılığa gönderdim... Geçim olsa çocuğumu göndermem. Bu oğlum on iki yaşında hıza gidiyor. Bu küçük oğlum boyaya gidiyor aynı zamanda okula da gidiyor (Güneş Mahallesi, 01 Şubat 2010).

Sürekli insülin kullanan ve hastalığı nedeniyle çalışamadığını ileri süren beş çocuklu bir aile reisi ile yapılan görüşmede, iki erkek çocuğunun geliriyle yaşamlarını sürdürebildiklerini söylemesine rağmen görüşme sırasında şu tespit edilmiştir. On altı yaşında olan kız çocuğunu anne, babanın itirazlarına rağmen kuaförlük kursuna yazdırmış ve görüşme yapıldığı zaman diliminde kız kuaförde çalışmaktadır. Fakat hane reisi, bu çalışmayı görüşme sırasında değerlendirmemiştir:

Ben çalışmıyorum. Eşimiz? O da çalışmıyor. He valla iki çocuğun geliriyle geçiniyoruz... Ara sıra biz gönderiyoruz, git simit sat. Burada fırın yakın ya. Her birisi günde 30 tane, 20 tane, 50 tane satıyorlar. Çocuk mocuklarla da oynuyor geliyorlar akşam (Güneş Mahallesi, 03 Şubat 2010).

Hane reislerinin emek pazarındaki konumlarını belirleyen önemli bir diğer etmen emek piyasasına giriş koşullarıdır. Gelenlerin kırsal kökenli olduğu düşünülürse, tarım ve hayvancılık dışında başka bir mesleki birikimleri olmadıkları sonucuna varılabilir. Dolayısıyla, kent ekonomisine “tabandan” yapılmış olan bir giriş, yeni hayatın işsizlikle ve marjinallikle başlayacağına ve sürdürüleceğine işaret etmektedir. *İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri* adlı çalışmasında Boratav (2004) “Birey içinde doğduğu ve yetiştiği sınıfta hayat boyu kalmaya mahkûm mudur; bu

“mahkûmiyet” çocuklarına ne derece intikal eder?” sorusunu sormakta ve “sosyal hareketlilik” kavramıyla bu soruya yanıt aramaktadır. Kavram, sınıf içinde yukarı doğru ve sınıflar arası hareketliliğe referansla kullanılmaktadır. Aslında, “sosyal hareketlilik” kavramı sınıf içi ve/veya sınıflar arası geçişi anlatırken; bu çalışmada kullanılan “döngü” kavramı ise sınıf içi ve/veya sınıflar arası geçememeyi anlatmaktadır. Bu bağlamda Boratav’ın kullandığı “sosyal hareketlilik” kavramın olumsuz hali, bu çalışmada kullanılan “döngü” kavramıyla aynı şeyi/süreci anlatmaktadır. Boratav, kente göçle gelmiş hane reislerinin niteliklerinden yola çıkarak kuşaklar arasında sosyal hareketliliği analiz eden “ihtiyatlı bir eğilim saptaması”nda (2004: 52) bulunmuştur. Boratav, alan çalışması bulgularından yola çıkarak dört kuşağın olası sınıfsal döngüsünü betimleyen iki tip şema ortaya koymuştur. Bu şemalardan ilki, kent emek piyasasına tarım işçisi olarak giren ve kent yoksulu hane reisiyle başladığı için, referans model olmaya değerdir:

Şema 1. (Tarım İşçisi) → (İşsiz & Esnaf/Marjinal) → (Küçük Burjuvazi) → (Orta- Büyük Burjuvazi)

Boratav’ın şemalaştırmasına göre, kentsel emek piyasasına “tabandan” giren göçerin birkaç kuşak sonra tırmanabilmesi, “kentsel rantların yarattığı olanaklar”la (2004: 53) ilişkilendirilmiştir. Bu çalışmanın alan bulgularına dönülecek olursa, hane reisleri, kendi niteliklerine ilişkin bulgulara göre *Şema 1*’in ilk iki aşamasında yer almaktadırlar. Şemanın üçüncü aşaması ise sokakta çalışan çocukları işaret etmektedir. Sokakta çalışan çocukların küçük burjuvazinin bir parçası olmadığı açık olmakla birlikte; yetişkinliklerinde küçük burjuvazinin bir neferi olup olamayacağı aşağıdaki bulgulara dayanılarak ve nedenleriyle birlikte açıklanacaktır.

Kadınların ve Çocukların Emek Piyasasındaki Konumları. Alan bulgularına ve bulguların analizine geçmeden önce kadın emeği üzerine kısa bir teorik belirleme yapmak konunun ele alınışı bağlamında yararlı olabilir.

Marx’ın, Amerikalı Bilim adamı Morgan’ın 1877’de yayımlanan *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progres from Savagery, Through Barbarism to Civilization* adlı kitabıyla ilgili notlarını değerlendiren Engels, kendi deyişiyle, “bir vasiyet yerine getirmek”teydi. Bu amaçla Engels, *Ailenin, Özel*

Mülkiyetin ve Devletin Kökeni adlı eseri kaleme almıştır. Engels, eserin bir yerinde (1992: 78) kapitalist ekonomiyi kadın emeğini üretken kılmayı dolayısıyla değerlendirmektedir. Engels’e göre, kadına toplumsal üretimin yolunu yeniden açan o günün büyük sanayisinin gelişmesi olmuştur. Ama bu fırsat, öyle koşullar ile sunulmuştur ki, kadın, eğer ailenin özel hizmetiyle ilgili görevleri yerine getirmek isterse toplumsal üretime katılamaz; toplumsal üretime katılmak isterse, aile ile ilgili görevlerini yerine getirmekten uzak kalırdı. Kadın için tüm çalışma kollarında (fabrikada işçi olarak, hastanede doktor olarak ya da avukat olarak çalışmak gibi.) durum aynıdır. Kısacası, modern aile, açık ya da gizli kadının “evsel köleliği” üzerine kurulmuştur¹⁰¹. Ve nihayet modern toplum, modern ailelerden meydana gelen bir kütledir. Engels’in yukarıda ifade ettiği gibi, kapitalist ekonomi bir bakıma kadının tırnak içerisinde özgürleşmesine zemin oluşturacak sosyo-ekonomik fırsatlar sunarken; pre-kapitalist topluma ait toplumsal rollerin -kadının geleneksel ev içi rollerinin- sürdürülmesinin bu fırsatların önünde engel oluşturacağını altını çizmektedir.

Engels’in gözleminden bugüne yaklaşık 130 yıl geçmiş olmasına rağmen kadınlar açısından değişen nedir? Fabrikada, hastanede ya da portakal bahçesinde çalışması, kadının “geleneksel rollerini” hane içi işbölümü ekseninde tartışma konusu mu yapmaktadır? Kadın artık hem “evsel köleliğini” sürdürmekte hem de toplumsal üretime katılarak ikinci prangayı kendi ayağına takmaktadır. Hartmann (1992: 142-143) ikinci pranganın önemine, patriyarka¹⁰² çözümlemesiyle açıklık getirmektedir: Çocukların emek gücü babalarına acilen yarar sağlayacak olsun ya da olmasın, çocuk yetiştirmek patriyarkayı bir sistem olarak sürdürmede önemli bir görevdir. Tıpkı sınıflı toplumun okullar, işyerleri, tüketim normları ile yeniden

¹⁰¹ Çabuk (1997: 505), kadının evsel köleliğini kırsal ve kentsel bağlamlarıyla şu şekilde tespit etmiştir: “Kapitalist dönüşümler kadınları da kırsal mekânlardan kentsel mekânlara doğru hareketlendirirken, bu nüfusun işgücü istihdamı içindeki konumu da değişmektedir. Diğer deyişle, bir yandan ücretsiz aile emeği olarak tarımsal alanlarda kullanılan kadın emeği, kentsel işgücü piyasası için ücretli emek konumuna gelirken, öte yandan da tarımsal alanda işgücü olma özelliğini yitiren kadın nüfus, kentsel yaşamda ev kadınlığı statüsü kazanmaktadır”. Yazar, kadınların işgücüne katılım oranlarına ilişkin tespiti ise Ecevit (1994)’ten aktarmaktadır: “İşgücü piyasasına kadınların katılım oranlarına baktığımızda, 1955’ten buyana yarı yarıya bir düşüş söz konusudur: 1955’te 15-64 yaş kadın nüfusunun %77’si işgücüne dâhilken, 1990’larda bu oran % 39’dur”.

¹⁰² Türkçeye “ataerkillik” olarak çevrilen patriyarka, kaynağını erkekten alan ve erkeğin kadın, yaşlının genç üzerindeki egemenliği olarak tanımlanır (Walby, 1990). Ersoy’a göre (2000) patriyarkal egemenlik, hâkim ideoloji ve hâkim kültürden kaynaklanmaktadır. Cinsiyet rollerindeki farklılaşmalar ve özel-kamusal yaşam ayrımı tüm toplumda ve özellikle de ailede sürekli olarak yeniden üretilerek ataerkilliği beslemektedir.

üretilmesi gibi, patriyarkal ilişkiler de yeniden üretilmektedir. Çocuklar genellikle toplumsal cinsiyete dayalı hiyerarşideki yerlerini iyi öğrenirler. Ancak bu sürecin asıl merkezi alanları, patriyarkal davranışların öğretildiği ve kadınların aşağı konumda tutulduğu; okullar, fabrikalar, bürolar, sağlık merkezleri, medya gibi ev dışı yerlerdir. Dolayısıyla, patriyarkanın maddi temeli sadece ailede çocuk yetiştirme vs değil; erkeklerin kadın emeğini denetlemesine izin veren bütün toplumsal yapılara dayanmaktadır.

Erkekler ile kadınlar arasında ilişkiler sistemi olarak patriyarka ile sermaye arasında “güçlü ve sağlıklı bir ilişki”¹⁰³ olduğu, yine Hartmann tarafından ileri sürülmektedir. Hartmann bu ilişkiyi tarihsel bir uzlaşma vakasına müracaat ederek şöyle açıklamaktadır (1992: 150):

Ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki sanayileşmede yaygın olan uç koşullarda işçi sınıfı ailelerinin kendilerini uygun biçimde yeniden üretmediklerini fark ettiler. Kapitalistler ev kadınlarının, ücret karşılığı çalışan eşlerden daha sağlıklı işçiler ürettiklerini ve eğitilmiş çocukların eğitilmemiş olanlardan daha iyi işçiler olduklarını anladılar. Bu pazarlık, yani erkeklere aileyi geçindirecek kadar ücret ödeyerek kadınları evde tutma pazarlığı, o zaman erkek işçiler kadar kapitalistlere de uygun geliyordu. Bu pazarlığın koşulları zamanla değişmiş olsa da ailenin ve kadının ailedeki işinin bir emekgücü sağlayarak ve erkeklere ayrıcalıklarını uygulayacakları bir alan olarak hizmet ederek sermayenin işine yaradığı hala doğrudur.

Patriyarka ile sermayenin tarihsel ittifakı sürüyorsa eğer, bu çerçevede kadın emeğini sınıfsal düzlemde incelemeye aday bir çaba, doğal olarak ve aynı zamanda toplumsal cinsiyete dayalı bir açıdan da bakmayı ihmal etmeyecektir. Bu açıdan bakmak konunun niteliği gereği de zorunludur. Kısaca, kentsel yoksulluğa karşı geçinme stratejisi bağlamında konumlanan kadın emeği ve kadın üzerinden çocuk emeğinin kullanım biçimleri, kaçınılmaz olarak dikkati kadın üzerine çekmektedir. Bu çerçevede, çocuklarla yapılan görüşmelerin yanı sıra ailelerle yapılan görüşmelerin verileri de bu başlığın analizine dayanak oluşturacaktır.

Eğitim, emek piyasasındaki konumu belirleyen önemli bir göstergedir. Yapılan görüşmelerden hane üyesi kadınlardan görece yaşlı olanların, bir ikisinin sadece okuma yazma bildiği; diğerlerinin ise hiç okuma yazma dahi bilmediği

¹⁰³ Kapitalizmle patriyarka arasındaki ilişki üzerine feminist alanyazında zihin açıcı tartışmalar yapılmaktadır. Bu tartışmalardan birini, adı geçen kitabın *Kapitalizm, Patriyarka ve Kadın Mücadelesi* başlıklı bölümünde Danièle Léger ile Christine Delphy’den izlemek mümkündür (1999).

anlaşılmıştır. Daha genç olanların (daha çok evlenmemiş kız çocuklarının) ise okullaşma düzeylerinde bir artış olduğu görülmüştür. Okullaşmanın çıtası yükseldikçe hem emek piyasasına geçiş hızlanmış; hem de yapılan işlerin niteliği – kuaförlük, kasiyerlik gibi- ‘kentsel işlere’ evrilmiştir. Hane reisi olan kadınlar da dâhil yoksullukla mücadelede geçinme stratejisi olarak kadınlar ‘asıl işlerini’ yapmaya devam etmiş ve ev hanımı olarak kendilerini tanımlamışlardır. Bazı ailelerde kız çocukları ve anneler portakal toplamak, hurma toplamak gibi bahçe işlerinde çalışmıştır. Yoksullukla mücadelede eve gelir getirebilmek için evde ‘el işi’ denilen işlerin yapıldığı da görülmektedir. Evde yapılan iş gibi, kadınların yaptığı işlerin niteliği vasıfsızdır ve sömürü oranı yüksek işlerdir.

Yapılan görüşmelerden anlaşıldığına göre, kadınların büyük çoğunluğu emek pazarından dışlanmış durumdadır. Kadınların emek pazarından dışlanması, patriyarka analizi üzerinden teorik bir açıdan okunabileceği gibi; hane reisi erkeklerle ve çocuklarla yapılan görüşmelerden, yani toplumsal pratikler üzerinden de okunabilir. Engels, “kadın eğer ailenin özel hizmetiyle ilgili görevleri yerine getirmek isterse toplumsal üretime katılamaz” derken büyük oranda haklıdır. Ailenin özel hizmetlerini yerine getirmeyi, amaca dönük örneklemimizdeki kadınlar öncelikli görev olarak benimsemiş gibi gözükmekte ve emek pazarının dışında durmaktadırlar. Bu davranışın ve algının şekillenişinde feodal değerlerin kadın tarafından içselleştirilmesi de etkili olmuş olabilir. Kuşkusuz bunu pekiştiren toplumsal kurallar da vardır. Ama bu kabulleniş kadının emek piyasasının dışında ve evde konumlanışının birinci açıklamasıdır. Diğer bir açıklama da, Hatmann’ın yukarıda patriyarka çözümlemesinde işaret ettiği “kadın emeğinin denetlenmesine izin veren bütün toplumsal yapılara” dayandırılabilir. Kadının emek piyasasının dışında bırakılışına ilişkin her iki açıklamayı büyük oranda içerecek örnekleri sokakta çalışan çocukların ifadelerinden okumak mümkündür:

Beş kardeşiz. Benden büyük ablam var. O da on yedi yaşında. O kızdır, onun ne işi var çalışmakta? (Atatürk Parkı-Mersin, 16 Eylül 2009).

İlerde bana bir şey olursa ben çocuğumu çalıştırırım. Kadınlar ne iş yapabilirler ki? (52 Kat civarı-Mersin, 13 Ocak 2010).

Bana bir şey olursa ben çocuğumu çalıştırırım, niye? Çünkü sapıklık yapıyorlar (Atatürk Parkı sahil civarı-Mersin, 13 Ocak 2010).

Çocukların ifade ettikleri bu görüşlerin dayandığı anlayış, kendilerinin sokakta oluşunun bedelidir oysa. Yoksullukla mücadelede anneler ve ablalar da çalışabilseydi belki onlar sadece okula gidebilecek; oyun da oynayabilecekti. Bu bağlamda, çocukların sokakta çalıştırılmasıyla ilgili dinamikler arasında patriyarkal ilişkilerin ve feodal kalıntıların da etkisi okunabilmektedir. Öyle görülüyor ki, yoksulluğa neden olan ekonominin yasası, çocukların sokakta çalıştırılmasıyla ilgili toplumsal tüzük ve yönetmeliklerin oluşturulmasında da etkili olmuştur.

Hem ailelerle hem de çocuklarla yapılan görüşmelerin gösterdiği gibi - sokakta çalışan çocukları konu alan birçok analitik çalışmanın da gösterdiği gibi-, çocukların sokakta çalışmaya başlamalarındaki görünen gerekçe yoksulluktur. Yoksulluk dolayısıyla çocukların sokakta çalışmaya başlamasında belirleyici olan figür ise ilk bakışta annemiş gibi gözükmemektedir. Çocuklarla yapılan görüşmelerde, “ilk defa sokakta çalışmaya, bu işi yapmaya nasıl başladın?” sorusuna, çocukların neredeyse tamamı anneleri cevabını vermişlerdir. Annenin bu konuda belirleyici olmasının iki önemli sebebi olabilir. İlki, içselleştirilmiş patriyarkal değerlerden kaynaklanmaktadır. Yani kadın, ‘sorumlu olduğu’ ailenin özel hizmetiyle ilgili görevleri yerine getirmek için (görüşülen çocukların neredeyse tamamı kazandıkları parayı anneye verdiklerini ifade etmiştir.) ‘elindeki imkân’lardan birini kullanmak zorunda kalmaktadır. İkincisi ise feodal değerlerle ilişkili olabilir. Çünkü işsiz ya da yeterli ve düzenli gelir getiremeyen babanın ‘kendisinin görev ve yetki alanına’ (eve gelir getiren, evi geçindiren) çocuğunu daveti, feodal anlayış gereği anne üzerinden gerçekleşmektedir. Hane içindeki babaya rağmen çocuğun sokakta çalışmaya gönderilemeyeceği de apaçıktır. Sonuçta, anne hiç istemese de, “oğlum git çalış” demektedir. Çocuğun sokakta çalıştırılmasıyla ilgili bu ‘ilk itki’, çocuk gözünde anneyi sanık sandalyesine oturtmaktadır. Sokakla ilgili tüm tedirginliğine ve korkusuna rağmen çocuğunu sokakta çalışmaya göndermesi, ailenin özel hizmetlerini “sürdürmek zorunda olan” annenin yoksulluğu daha derin hissettiği anlamına gelmez mi? Çocuk ise yoksulluğu ilk defa en temel insanı ihtiyaçlarının karşılanmamasıyla hisseder. Sokakta çalışmaya başladığında ise yoksulluk hissi sınırlarını aşarak yalın bir yaşam deneyimine dönüşür.

Yoksulluğa karşı bir gündelik direniş biçimi olarak aile tarafından çocuğun sokakta çalıştırılması, hem istismara hem de sömürüye içkin bir süreci anlatmaktadır. Çocuğun sokakta çalıştırılmasının istismar ve sömürüyle ilişkisi bir önceki başlıkta kurulmuştur. Hatırlanacağı gibi yoksulluk dolayısıyla çocuğun sokakta çalışması sömürünün son tahlilde uzantısı olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda, çocukların yoksullukla mücadele etmek ve yaşamak için emek gücünü satması ve kullanması emeğin metalaşmasını göstermektedir. Çocuk emeğinin metalaşma düzeylerini belirleyen ise kent yoksullarının nakit gelire duydukları ihtiyaçlar ile şekillenmektedir¹⁰⁴. İhtiyaçların niceliği, yapılan sokak işinin niteliğini ve yapılma süresini belirlenmektedir.

4.3.2. Dayanışma Ağlarının Niteliği ve Sokakta Çalışma Arasındaki İlişki

Görüşülen çocukların bir kısmı her ne kadar sokakta kendi adına çalışıyor gibi gözükse de aslında başkalarına bağlı olarak çalışmaktadır. Bunlar, simit satan çocukların bazıları ve sokak fotoğrafçılığı yapan çocuklar ve bazı sokak satıcılarıdır. Atık kâğıt toplayıcılığı yapan çocukları da bu sınıflandırmaya dâhil etmek gerekir. Simit satan çocukların bazıları, akrabalık, “hemşerilik” veya “etniklik” üzerinden kurulan ilişkiler sonucu ücret karşılığı ve günün belirli saatlerinde çalışmaktadırlar. Sattıkları simit sayısına bakılmaksızın, tespit edilmiş süreler içinde, belirli bir ücret karşılığı çalışmaktadırlar. Sokak fotoğrafçılığı yapan çocuklar da işverenlerinin gösterdiği bir yerde işveren tarafından verilen araçlar ile ve belirlenmiş olan zaman aralığında parça başı çalıştırılmaktadırlar. Katı atık işçiliği de, ihtiyatlı bir yaklaşımla, “bir işverene bağlı ve parça başı bir iş” olarak değerlendirilebilir. Çöpte çalışan yedi çocuktan sadece birinin kendi torbasıyla çalıştığı gözlenmiştir. Diğer altı çocuk “hurdacı”nın verdiği arabalarla çalışmaktadırlar. Bu şu anlama gelmektedir; “git topla ve bana getir”. Kısacası, çocuk ile hurdacı arasında örtük bir iş ilişkisi söz konusudur.

¹⁰⁴ Çocukların çalıştırılmasının gelir yetersizliğinde kaynaklandığı fikrinden yola çıkan Dikbayır ve Arkadaşları (2002), sorunsallarını desteklemek üzere birçok kaynağa referans vermektedirler. Buna göre, ekonomik yapıya bağlı olarak bozulan gelir dengesi hanelerin bir kısmının yoksullaşmasına ve çocukların gelir kaynağı olarak görmelerine neden olmaktadır.

Alan çalışması sırasında bazı sokak işlerinin bir işverene bağlı olarak yapıldığı ilk olarak simit satıcısı Y ile yapılan görüşmede fark edilmiştir. Görüşme sırasında, arkası kapalı bir nakliye aracıyla içerisinde 100-150 arası simidin birileri tarafından görüşme yapılan çocuğun yanına bırakıldığı fark edilmiştir. Aynı gün içerisinde görüşülen bir başka simitçi 15 yaşındaki S ise ücret karşılığı çalıştığını açıkça ifade etmiştir:

Bitlisli birinin yanında günlük yirmi beş lira karşılığında sabah sekizden akşam altıya kadar çalışıyorum. Günde 150-200 arası simit satıyorum çok az sattığım günler bile yirmi beş liramı alıyorum (52 kat civarı-Mersin, 18 Eylül 2009).

Bu imalı görüntü ve açık ifadeden sonra, bir simit fırıncısıyla görüşme yoluna gidilmiş ve konuya netlik kazandırılmıştır:

Şu an bizde 25-30 çocuk var bizden simit alıyorlar... Çocukların tüm anne-babalarını tanırız... Bir kısmı tanıdık, bir kısmı hemşerilik ilişkisiyle bize geliyor. Mesela, tanıdık birinin ismiyle geliyor. Bu durumda simit veriyoruz, sattıktan sonra parayı bize getiriyorlar. Yevmiyeyle simitçi çalıştıran fırıncılar var. Ama biz o şekilde çalıştırmıyoruz Şu an bizde aktif olarak 7-8 çocuk var simide çıkıyor. Bunların bir kısmı okula gidiyor, bir kısmı ise gitmiyor. Zaten bu satıcı olayı küçükten başlaması lazım. Bir satıcı, günde 100-300 arası simit satar. Bir simidi bizden 30 kuruştan alıyorlar, 50 kuruştan satıyorlar. (Simit fırıncısı R, 14 Ocak 2010).

Fırıncı R, görüşme sırasında birkaç önemli noktanın altını çizmiştir: ilki “işçi simitçi” çalıştırıldığını ifade ederek gözlem ve bulguları doğrulamış; ikincisi ise simitçilik piyasasına girmek için “hemşerilik ilişkileri”nin önemli bir anahtar olduğunu göstermiştir.

Çektikleri fotoğraflardan % 15 pay alan sokak fotoğrafçısı çocuklar da yukarıda vurgulandığı gibi bir işverene bağlı olarak çalışmaktadırlar. Görüşme yapılan iki sokak fotoğrafçısı çocuk, çalıştıkları sahilde yedi çocuğun aynı fotoğrafçıya bağlı olarak çalıştıklarını belirtmiştir. Sokak fotoğrafçısı çocuklar, okul günleri 4-6 saat çalışarak bazen on-on iki, bazen de otuz-kırk lira kazanabildiklerini belirtmişlerdir.

Katı atık toplayıcılığı, sokakta yapılan işler içerisinde en çok gelir getireni ve fakat en riskli olanıdır. Risk, işin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Katı atık toplayıcılığı her ne kadar sokak işi olarak tanımlansa da işin yapıldığı asıl yer

çöplerdir. Katı atık toplayıcılarıyla genellikle işleri başında görüşmeler yapılmıştır ve bizzat işin çocuk açısından taşıdığı riskler potansiyel olarak görülmüştür. Kesici maddeler ve kimyasal maddelerle sürekli temas olasılığı çok yüksek bir iştir. Tüm risklerine rağmen sokak işleri içerisinde yapılma sıklığı en yüksek iş olması, Mersin Sokak Çocukları Derneği Yöneticisi Sebahat Aslan tarafından farklı gerekçelere referans verilerek şu şekilde dile getirilmiştir:

Geçen günlerde bir çocuğumuza iş bulmak için epey bir çaba harcadık, çöp topluyordu sokakta. Ne kadar kazandığını sorduk, yaklaşık 40-50 milyon kazandığını ifade etti. E şimdi bizim bulduğumuz iş de, yaklaşık 300-350 milyon aylık verecekler günde. Hocam dedi çocuk, ben gidecem ayda orda 300-350 milyon para kazanacağıma ben günde 50 milyon kazanırım... Şu anlamda söylüyorum, çöp toplayan çocuklar iyi para kazanıyor. Bu anlamda çöp toplayan çocukların büyük çoğunluğu işi bırakmış durumda. Artık işlek caddelerde mendil satan, arabaların camlarını silen çocuklar görmüyoruz doğrudur. Billboardlar bir ölçüde etkili oldu ama inanın bu çocuklar şimdi ara sokaklarda çöp topluyorlar. Yani sadece işin niteliği değişti. Çünkü bu çocuklar çalışmak zorunda bırakılmışlar. Yani çalışmak zorundalar (Mersin, 15 Ocak 2010).

Diğer sokak işlerine göre getirisi yüksek olduğu için özellikle tercih edilmekle birlikte; simitçilik piyasasına girişteki “tanıdıklık” kriteri bu alanda da işlemektedir. Mersin’in kuzey bölgelerinde katı atık toplayan çocukların hepsi (beş çocuk) Siirtlidir. Bu bölgede atık toplayan Ö de Siirtlidir. Ö’nün amcası’nın hurdacı olması bilgisinden hareketle, hemşerilik ilişkilerinin atık toplama işine girişte önemli rol oynadığı sonucunu çıkarmak zor olmasa gerekir.

Kısaca, sokak işlerine girişte –en azından bazılarına- ve bu işlerin sürdürülmesinde “hemşerilik kurumu” ilk bakışta yararlı ve önemli bir mekanizma gibi gözükmemektedir. Oysa hemşerilik kurumu, piyasaya giriş kolaylığı sağlamasına rağmen; çocuk emeği sömürsünü meşrulaştıran bir örtü görevi de görmektedir.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Fişek (2009: 15), hemşerilik mekanizmasının farklı bir yönüne dikkat çekmektedir. Soru şu: “Zor durumda kalırsan...” ne yaparsın? Cevaplardan ilki, bir öneri: kalmamalısın! Kalmamak için gerekli önlemler vardır. İkinci cevap, birinci plan işlememiş ise, sosyal devlete müracaat etmelisin. Eğer ikinci planda işlemez ise, hemşericilik mekanizması kendini dayatır. Hemşericilik mekanizmasının masum olmadığını ifade eden Fişek, bu mekanizmanın işlevselliğiyle sosyal devletin eksikliği arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda önemli olan bir diğer tespit, hemşericilik ile sınıfsal aidiyetler arasındaki ilişkiye yöneliktir: “[H]emşericilik, kendi varlık nedeni gereği, sınıfsal örgütlenmeler başta olmak üzere, statükoyu değiştirmeye yönelik yapıların işlevlerini kısıtlamaktadır”.

4.3.3. Sokakta Çalışma ve Eğitim Arasındaki İlişki

Eğitim düzeyi, hem doğrudan doğruya bir refah göstergesidir; hem de refaha erişimin yollarından -tek yol olmasa da- bir tanesidir¹⁰⁶ (Boratav, 2004: 61; Miller and Roby, 1970:128). Diğer bir ifadeyle, eğitim olanaklarından yeteri kadar yararlanılamaması yoksulluğun önemli bir nedeni olabilmektedir. Aynı zamanda, yoksulluk olgusu da eğitime ulaşımı engelleyen önemli bir neden olabilmektedir. Kısaca, eğitim, hem neden olarak hem de sonuç olarak yoksulluk kavramıyla yakın ilişki içindedir. Zira yoksulluğa bağlı olarak eğitimden yoksun kalma hali, yoksulluğun yeniden üretilmesinde önemli bir gösterge olmaktadır.

Çocuk yoksulluğu açısından diğer bir refah göstergesi ise onların “kişisel gelişim” (Yücesan-Özdemir ve Özdemir, 2010: 135) olanağına sahip olup olmadığıyla ilişkilidir. Bir çalışma biçimi olarak sokak işi, niteliği gereği kişisel gelişime hiçbir katkısı olmayan; aksine vasıfsızlığı üreten bir niteliğe sahiptir. Zira eğer eğitimden yoksun kalmak yoksulluğa giden yolda bir olasılık ise¹⁰⁷ sokakta vasıfsız işler yaparak çalışmak, yoksulluğa giden geri dönüşsüz bir yoldur.

Çalışmanın bu aşamasında; çocuklarla, ailelerle ve eğitimcilerle yapılan görüşmelerin ortaya çıkardığı bulgulardan hareketle, hem sokakta çalışmayla eğitim arasındaki ilişkinin niteliği anlaşılmaya çalışılacak; hem de sosyal konumdaki hareketliliğe ilişkin çıkarımlarda bulunulacaktır. Bu bağlamda, sosyal hareketliliğin (ya da döngünün) başlangıç analiz birimini *Şema 1*'deki gibi, kent piyasasına işsiz veya marjinal işlerle giren aile reisiyle başlatmak gerekir. Bu şekilde iki kuşak arasındaki hareketlilik tespit edilebilir ve üçüncü kuşağa ilişkin öngörülerde bulunulabilir.

Görüşmelerin verilerine göre, sokakta çalışan çocukların anneleri genel olarak okula hiç gitmemiş ve ağırlıklı olarak ev hanımıdır. Büyük oranda yukarıda belirtilen

¹⁰⁶ Eğitimin çocuk emeği kullanımının karşılıklı etkileri bağlamında bir çalışma için bakınız: (Ergen, 2003).

¹⁰⁷ Müderrisoğlu'nun (ty: 56) İstanbul'da yürüttüğü yararlı saha araştırmasının önemli bulgularından biri de bu çalışmanın sorunsalına veri oluşturabilecek niteliktedir. Araştırmanın tespitine göre, okula gidememek çocuklar için gerçek bir risktir. Ve okul, yoksulluk döngüsünü kırma şansı yaratabilecek önemli bir faktördür.

gerekçelerden dolayı, anneler emek piyasasına girememişlerdir. Sokakta çalışan çocukların babaları, her ne kadar annelere göre daha eğitilmiş olsalar da, önemli bir kısmı sadece okuma yazma bilmektedir. Aile reisi babalar, az da olsa eğitimlerine rağmen Mersin'e ilk geldiklerinde geldikleri yerin kırsal alan olması dolayısıyla çiftçilik, hayvancılık gibi işlerle uğraşmış ve bu bağlamda kentin emek pazarına ancak marjinal ve/veya enformel işlerle girebilmişlerdir. Bu işler, doğası gereği, düzensiz ve güvencesiz işlerdir. Görüşmenin yapıldığı süreç içerisinde hane reislerinin büyük çoğunluğu işsizdir. Yapılan diğer bazı işlere bakıldığında; hurdacılık, fırıncılık, nakliyecilik, hamallık inşaat işçiliği ve bahçe işçiliği gibi işlerde çalıştıkları tespit edilmiştir. *Şema 1* takip edilecek olursa, birinci kuşak (sokakta çalışan çocukların babaları) yoksuldur ve kent piyasasına tabandan giriş yapmıştır. Düşük ve düzensiz gelir getiren enformel işlere bağlı çalışma durumu ve işsizlik, ihtiyaçların karşılanabilmesi, yaşamın sürdürülebilmesi için çalışabilir başkalarına da ihtiyacı zorunlu kılmıştır. Bu aşamada hanenin erkek çocukları¹⁰⁸ hanenin gündemine gelmiştir:

Yedi çocuğum var dördü okula gidiyor üçü gitmiyor. Büyüğü lise üçe gidiyor. Mahmut sekize gidiyor. Adil de ikiye gidiyor. Diğerleri, valla durumumuz olmadığı için okula gitmiyor. Kendimize bakamıyoruz diye işe gidiyor... Mahmut 12 yaşından beri çalışıyor. Babası bahçeye gidiyor. Ben çalışmıyorum (Güneş Mahallesi, 2 Şubat 2010).

Çocuklarım çalışıyor. Boyacılık, mendil satmak. İki tane oğlum günde valla beş milyon kazanıyor. Diğer de aynı. Diğer de hem simit, hem de boyaya gidiyor... Çalıştığı için dersleri iyi değil (Kurdalı Mahallesi, 4 Şubat 2010)

Ben çalışmıyorum. Eşim bazen bahçeye gidiyordu... Üç senedir çalışmıyorum. Çocuğumu çalışmaya ben gönderdim (Güneş Mahallesi, 1 Şubat 2010).

Okul çağındaki sokakta çalışan çocukların yoksulluk döngüsü hikâyeleri, bu anlatılara içermiş durumdadır.¹⁰⁹

Yeniden *Şema 1*'e dönülecek olursa, birinci kuşağın yoksulluğu en somut haliyle sonraki kuşağa aktarılmıştır. Çocuğun yoksulluğu yeniden üretmesi, yani

¹⁰⁸ Sokakta çalışan sadece bir kız çocuğuna rastlanmış; ama onunla da görüşme yapılamamıştır.

¹⁰⁹ Böyle başlayan hikâyelerin bu çocukları nereye götüreceği başka bir çalışmada yine sokakta çalışan bir çocuğun kendi dilinden şu şekilde anlatılmıştır: "Biz, gençliğimizde ailelerimiz için çalışıyoruz; fakat biz yaşlandığımızda çocuklarımız da daha sonra bize bakacaklar! Bu hayat böyle gider" (Akşid vd., 2001: 63).

yoksulluk döngüsünün birinci etabı burada başlamaktadır. Ve bu başlangıcı belirleyen ise yine yoksulluk olmuştur. Eğitim ve kişisel gelişim, sosyal hareketlilikte önemli bir gösterge iken; kişisel gelişime hiçbir katkısı olmayan sokak işleri ve sokakta çalışmayla birlikte eğitimden kopuş, döngü ile hareket arasındaki eğilimi döngü yönüne çevirmektedir. Alan araştırması bulgularına bakıldığında, sokakta çalışan çocukların çok az bir kısmı okulda başarı sağlamak ve zorunlu eğitim süresinin ötesine geçebilmektedir. Bir kısmı ise ilköğretimi dahi bitirmemiş; bazıları ise sokağı okula tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Eğitimcilerle yapılan görüşmelere göre, sokakta çalışan çocukların hem çok yorgun olarak okula geldikleri; hem de çoğunlukla derslere karşı ilgisiz oldukları ortaya çıkmıştır¹¹⁰:

Bazı dönemlerde sekizinci sınıfların derslerine de giriyorum. Bu sınıflarda aynı zamanda sokaklarda çalışan çocukların olduğunu da biliyorum. Bu çocukların derslerde uyukladığını, derse kayıtsız kaldığını ve dersleri dinlemediklerini gözlemliyorum. Normalde çok yorgun gözüküyorlar (Alsancak Lions İlköğretim Müdürü, 14 Ocak 2010).

Okul ile çocuklar arasındaki bağları zayıflatan diğer bir neden, çocuğa büyümüş hissini veren para kazanma duygusudur. Bu, çocuğun dünyasında okulu “gereksizleştiren” bir eğilimi ortaya çıkarmaktadır. İlköğretim üçüncü sınıfa giden dokuz yaşındaki Mahsun’un “okulu hiç sevmemesi” ya da ilköğretim dörde giden Serhat’ın “okula gitmeyi hiç istememesi” veya on beş yaşındaki Nizamettin’in okulu bırakması vs bu gereksizlik duygusundan kaynaklanmaktadır. Bu konuyu, bir eğitimcinin anlattıkları da teyit etmektedir:

Biz çalışmalarına karşıyız. Geliyorlar çocuklar uykusuz, yorgun, ders konsantresi düşük, ev ödevi veriyoruz yapmadan geliyorlar. Çalışanlar içinde liseye gidebilen ancak %20-30’dur. Çalışan çocuklar okulda çok sıkıntı yaratıyorlar. Okulda büyük insanlar gibi davranıyorlar. Okulla bağları çok zayıf. (Abdullah Günaydın İlköğretim Okulu Müdür Yardımcısı, 14 Ocak 2010).

Okul ile çocuklar arasına mesafe koyan başka bir neden ise bu defa eğitim cephesinden kaynaklanmaktadır. Okul masrafları, zaten yoksul olan ailelerin

¹¹⁰ Çocukların derslere ve genel olarak eğitime karşı ilgilerinin yetersizliğinin diğer bir nedeni de “eğitimin geleceğe yönelik bir katkısının olmayacağı düşüncesi”dir (Karaduman Taş ve Karakaya, 1997: 3). Bu durum hem aileler hem de çocuklar açısından düşünülebilir.

çocuklarını okula göndermemeleri için (haklı da olsalar) bir vicdan aklama nedeni olmaktadır:

Okulun zorunlu giderleri gelmediği için yapılan harcamaların aile birliği aracılığıyla öğrencilerden karşılanması yoluna gidilmektedir. Yıllık miktarı 50 TL olsa da birçok öğrencimizin ailesine bu ağır gelmektedir. Zaten okulun işe yaramadığını düşünen aile, bu durumdan dolayı okuldan iyice soğumaktadır. Zorunlu eğitim olmazsa eğer, zannediyorum ki kimse çocuğunu okula göndermeyecek (Alsancak Lions İlköğretim Okulu Müdürü, 14 Ocak 2010).

Ailelerle yapılan görüşmelerin şubat ayına denk gelmesinden midir? Yoksa ailelerin okulla ilgili tek sorunu karne parası mıdır? Eldeki bulgularla tam olarak anlaşılamamıştır; ama görüşülen ailelerin çocuklarının okullarıyla ilgili sıkıntılarının en önemlisi, karne paralarıymış gibi tespit edilmiştir. Bir çocuğu okula giden aileler, yirmi lira karne parasını zor da olsa verebilmiş; fakat iki ve daha fazla çocuğu okula giden aileler, sadece bir çocuğunun karne parasını vermiş ve karnesini alabilmiş; diğerlerinin karnesini ise alamamışlardır. Yirmi liralık karne parası dahi yoksul aileler için ağır gelebilmekte ve bu, onlar açısından okulun önemini zayıflatmaktadır.

Hatırlanacağı gibi, yukarıda eğitimin aynı zamanda bir refah göstergesi olduğu vurgulanmıştır. Eğitim aynı zamanda yoksulluk döngüsünü kırabilmede önemli bir araç da olduğuna göre, yoksullukla mücadelede geliştirilen bir çözüm olarak çocuğun sokakta çalışması; aynı zamanda eğitim olanaklarını, yukarıda anlatıldığı gibi, ortadan kaldıracağı için yoksulluğun yeniden üretilmesinde de önemli bir gösterge olmaktadır. Bu bağlamda yoksulluk döngünün asıl sebebi yine yoksulluk olarak ortaya çıkmaktadır. Geline aşamada yoksulluğun bir sonraki kuşağa aktarılmasıyla ilgili şöyle bir çıkarımda bulanmak olasıdır: Kişisel gelişim ve eğitim olanaklarından yoksun kalan sokakta çalışan çocuğun yoksulluk döngüsünü kıramayacağı ve yoksulluğu sürdüreceği çok açıktır. Böylelikle *Şema 1*'deki üçüncü aşama da yoksulluk olarak ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda, yukarıdaki bulguların analizine ve çıkarımlara bağlı olarak, üç kuşağın sosyal hareketini ifade etmek üzere kentsel süreçten başlamak koşuluyla yeni bir şema çıkarılabilir:

Şema 2: (İşsiz/marjinal işler-yoksulluk) → (sokak işi/ sokakta çalışma-yoksulluk) → (vasıfsız işler-yoksulluk)

İlk iki kuşağa ilişkin sonuçlara somut veriler üzerinden ulaşılmıştır. Üçüncü kuşağa ilişkin saptamaya ise ilk iki kuşak arasındaki belirlenim ilişkisinden yola çıkılarak ulaşılabilmektedir. Burada önemli olan nokta, yoksulluğun döngüsel bir nitelik kazanmasında öncelikle maddi koşulların belirleyici olduğunun görülmesidir. İkinci planda önemli olan nokta ise yine maddi koşullardan kaynaklanan ve sürece döngüsel bir ivme kazandıran olanakların yokluğunun varsayılmasıdır. Bu bağlamda, yoksulluk döngüsünün dinamiği kültürel alanın bir unsuru değildir; maddi koşullardan kaynaklanmakta ve maddi olanakların yoksunluğunda yeniden üretilmektedir.

4.3.4. Sokakta Çalışan Çocuğun Gelecek Algısı

Çalışmanın en büyük zorluklarından biri çalışma nesnesinin çocuk olmasından kaynaklanmıştır. Diğer bir zorluk ise araştırma sorularından birinin çocuğun gelecek algısını, bilinçsel şekillenişini ve öz imgelemine anlamak üzere formüle edilmesine dayanmaktadır. Bir anlamda anlaşılmaya çalışılan ve aranan cevap, bu çocukların gelecek beklentileri ve umutlarına dairdir. Doğal olarak çocuklar, geleceğe, içinde bulunduğu koşulların gerçekliği içinden bakmakta¹¹¹ ve geleceğe ilişkin beklentilerini bu bağlamda dile getirmektedirler:

Bazı çocuklar aileleriyle gezerken bir şeyler istiyorlar ailelerinden. Babaları çalışıyor, onlar da alıyor (12 Ocak 2010)

Sekiz yaşından beri çalışıyorum... Para kazanmaya başladıktan sonra onların bir tanecik oğlu oldum. Anne babalarıyla gezen çocukları görüyorum bazen. Onların yerinde olmayı çok istiyorum. Bazen de onları öldürmeyi istiyorum [gülümsüyor] (Çocuk 17 yaşında, 12 Ocak 2010).

Ben sokaklarda çalışırken bazı çocukların aileleriyle gezmelerini kıskanıyorum (18 Eylül 2009).

¹¹¹ *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nın önsözünde Marx (1993), bilinç ve toplumsal konum arasındaki ilişkiye dair şu önemli tespiti yapmaktadır: “Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır.”

Kentsel yoksulluğun kendine özgü belirleyicileri (I ve II. Bölümler) nasıl toplumsal süreçlerle ilişkiliyse; kent yoksullarının sınıf konumları gereği yaşayacakları deneyimler ve buluşacakları sınıfsal yapılar ve ortak kültürel gruplar da toplumsal süreçlerle ilişkilidir. Bu şekilde karşılıklı ilişkiler, sınıfsal ilişkilerin bir uzanımı ve parçasıdır. Ersoy’a göre (2000: 237-238) belli bir birimin varlığını sürdürebilmesi için temel gereksinimlerin karşılanması; sosyal ve fiziksel çevre baskısıyla baş edilmesi sürecinde sergilenen davranışlar –mesela çocukların sokakta çalışması- sınıf mücadelesinden kopuk değildir.

Buna göre, sokakta çalışan yoksul çocukların içinde bulundukları sosyal şartların ve çalışma koşullarının, sınıf konumlarıyla bağlantılı ve geleceğe dönük algılarını belirleyen bir etki yaratmış olması beklenebilir. Zira çocukların sokakta çalışmak zorunda kalmalarını, “benim çalışmam kaderdir” veya “çalışmak ayıp değil ki” diye yorumlamalarını, çalışma nedenlerine ilişkin herhangi bir farkındalığın olmamasıyla ilişkilendirmek mümkün olabilir. Çünkü gelecekte yapmak istedikleri iş ile ilgili konuşulduğunda, çocukların birkaç istisna dışında, yaptığı işle ilişkili veya yaptığı işe çok yakın işleri imgelemelerinde canlandırmaları, başka bir açıdan bakıldığında onlarda kendi sınıfsal konumlarına ilişkin bir farkındalık oluştuğunu göstermez mi?

Büyüyünce simit fırını açmak istiyorum (12 yaşında bir simit satıcısı, 18 Eylül 2009).

Büyüyünce bir dükkânım olsun isterim (16 yaşında bir katı atık toplayıcısı, 12 Ocak 2010).

İlerde ne olursa olsun ama bir iş sahibi olmak isterim (16 yaşında bir katı atık toplayıcısı, 12 Ocak 2010).

En çok iyi bir işimin olmasını isterim, sigortalı bir işimin (17 yaşında simit satıcısı, 12 Ocak 2010).

Görüşme yapılan bazı çocuklar ise sokakta yaşadıkları sorunlardan kaynaklı olduğu düşünülen bazı işleri düşlemektedirler:

Büyüyünce polis olmak istiyorum (15 yaşında ve 16 yaşında iki katı atık toplayıcısı, 13 Ocak 2010; 12 yaşında katı atık toplayıcısı, 16 Eylül 2009).

Öğretmen ya da doktor olmak istiyorum. Yok, doktor olmayı istemiyorum. Mafyadan adamlar, yaralı adamlarını getirip zorla tedavi ettirebilirler. Bu yüzden öğretmen olmak en iyisi (11 Yaşında bir ayakkabı boyacısı, 06 Aralık 2008).

Okula devam eden ve etme eğilimi gösteren görüşmeye katılan bazı çocuklar ise daha nitelikli ve düzenli işler düşlemişlerdir:

Gelecekte dişçi olmak istiyorum (16 Yaşında, lise ikinci sınıfa gidiyor, 13 Ocak 2010).

Okula dönmeyi kesinlikle istiyorum... Gelecekte bilgisayar mühendisi olmak istiyorum (17 yaşında ilköğretim mezunu, 12 Ocak 2010).

Özetle, çocukların sokaklarda yaşadıkları ve gördükleri, onların geleceğe ilişkin algılarını büyük oranda belirlemiş gibi gözükmemektedir. Normal şartlarda çocukların geleceği düşlerken abartılı ve “imkânsız” hayaller kurması beklenirken; çok gerçekçi ve içinde bulundukları sosyal ve ekonomik şartlardan beslenen bir algıyla geleceğe bakmaktadırlar. İçinde yaşadıkları yoksulluk koşulları, tüm çocukluklarını ellerinden almış ve bir yetişkin gibi şimdiden geleceğin kaygısına düşmüşlerdir. Kentin görkemli caddelerinde ve sokaklarında kendi yaşlıları çocukları aileleriyle gezinirken izlerken ve kendilerini mutlu edebilecek en basit şeyi dahi yapamayacağını duyumsayarak kısacası tüm çelişkileri erkenden yaşayarak öğrenmektedirler.

4.4. Yoksulluk Döngüsünün Taşıyıcılarına Dair Ara Değerlendirme

Kentsel yoksulluğa karşı gündelik bir direniş biçimi olarak sokakta çalışan çocuklar sorunu, Mersin kenti özelinde sokakta çalışan çocuklar ile sokakta çalışan çocukları olan yoksul haneler ve konunun uzmanları olan kurum temsilcileri ile ağırlıklı olarak nitel araştırma tekniklerine dayalı olarak araştırılmıştır. Yapılan çalışma, birinci ve ikinci bölümlerdeki kavramsal ve kuramsal çerçeve ile üçüncü bölümdeki birikimlerin zemininde çalışmanın sorunsalına açıklık getirilmiş ve sorularına cevap oluşturacak bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Alan araştırmasının ilk sorusu, hane emeğinin metalaşma düzeylerine ilişkindir. Kent yoksullarının geçimlik ekonomiden ve tüm geçim araçlarından

koparılmış olması; hanenin en temel ihtiyaçlarının dahi nakit gelire bağlı hale gelmiş olması; emek piyasasının yapısıyla birlikte hane reisinin nitelikleri, hane emeğinin metalaşma düzeyleri üzerinde belirleyici rol almışlardır. Daha açık bir ifadeyle, hane emeğinin metalaşma düzeyleri, mülksüzleşme, tüketim baskısı, patriyarka-feodal tavır ve emek piyasasının konumuyla ilişkilidir. Bu bağlamda mülksüzleşmiş kent yoksulları, kentsel alandaki yoksullaşmaya karşı yaşamlarını sürdürebilmek için hanenin “çalışabilir” her üyesini –kadın ve kız çocuklarını kısmen- emek piyasasına gelir getirmek üzere sürmektedirler. Hane emeğinin metalaşmasına ilişkin düzey, sekiz-on yaşlarındaki çocukların dahi gelir getirmek ve yoksullukla mücadele etmek üzere sokakta tehlikeli ve riskli ortamlarda çalıştırılmalarıyla ölçülebilir.

İkinci soru, hane emeğinin kullanım biçimlerinin sokakta çalışmaya odaklanılarak analiz edilebilirliğiyle ilişkilidir. Bu sorunun birinci cevabı, üçüncü bölümde referans verilen çalışmalarla da somutlaştırılmıştır. Bu çalışma bağlamında ortaya çıkan sonuca göre, sokakta çalışma, bir-iki istisna dışında¹¹² asıl olarak hanenin geçim stratejilerden birine dönüşmüş durumdadır. Her ne kadar haneler çocuklarının sokakta çalışmasını geçici bir durum gibi algılasalar da; sokakta çalışma, sonuç olarak hanenin hayatta kalabilme stratejisinin bir parçası olmuştur.

Üçüncü soru, çocukların sokakta çalışması ve eğitimleri arasındaki ilişkinin niteliğiyle bağlantılıdır. Çocuklarla, ailelerle ve eğitimcilerle yapılan görüşmelerden çıkan sonuçlara ve gözlemlere göre, sokakta çalışma ile okul arasında ağırlıklı olarak ters yönlü bir ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır. Kısacası, sokakta çalışma süresi arttıkça çocuklar okuldan soğumakta, uzaklaşmakta ve zamanla kopmaktadırlar. Okula devam edenlerin ise okula karşı ilgisiz oldukları özellikle eğitimciler tarafından ifade edilmiştir.

Dördüncü soru ise sokakta çalışan çocukların gelecek algılarının şekillenmesiyle ilişkilidir. Sokakta çalışan çocukların kendi sınıf konumlarıyla ilişkili farkındalıklarını anlamak üzere formüle edilmiş olan bu araştırma sorusu, çok net olmayan bir cevap skalası ortaya çıkarmadıysa da, belirli bir eğilimin olduğuna dair ipuçları sunmuştur. Buna göre, çocuklar, çocukluklarına rağmen, sınıf konumlarının farkındadırlar. Sokakta çalışan çocuklar, yaşadıkları dünyanın gerçekliklerini belirli düzeylerde kavramışlardır. Her ne kadar gelecek algıları-beklentileri şimdiki

¹¹² Görüşme yapılan bir-iki çocuk kendi isteğiyle sokakta çalıştığını ve kazandığı parayı sadece kendisine harçlık ettiğini belirtmiştir.

konumlarını dönüştürmeye yönelik olmasa da iyileştirmeye yönelik umut taşıdıkları ifade edilebilir.

Alan çalışmasının bulgularına ve araştırma sorularının sonuçlarına göre, çocukların sokakta çalışması ile okul bağlarının zayıflaması ve eğitim olanaklarından yoksun kalmaları ile gelecekte yoksul hane bireyleri ve yoksul hane reisleri olmaları arasında güçlü ilişkiler bulunduğu görülmüştür.

SONUÇ

Çocuk emeğinin yoksulluğa karşı gündelik bir direnme stratejisi çerçevesinde sokakta çalıştırılmak suretiyle kullanılması, yoksulluğu yeniden üreterek kuşaklar arası bir döngüye neden olduğu sorunsalından yola çıkan “yoksulluk döngüsü bağlamında sokakta çalışan çocuklar” adlı bu çalışmanın temel yapı taşları iki olguya dayanmıştır: Yoksulluk ve sokakta çalışan çocuklar. Yoksulluk ile sokakta çalışma arasında paradoksal olarak bir belirlenim ilişkisi söz konusudur. Yoksullukla mücadele amacıyla gündeme gelen çocukların sokakta çalışmaları, yoksulluğu yeniden üretmekte ve kuşaklar arası bir etkiye neden olmaktadır. Yoksulluk ile sokakta çalışma olgularının bu şekildeki paradoksal bir belirlenim ilişkisi içerisinde olması, hem yoksulluk olgusunun kendi karakteriyle hem de sokakta çalışma biçimleriyle bağlantılıdır. Bu çerçevede, bu karşılıklı belirlenim ilişkisini açıklayabilmenin ilk adımı, kavramları toplumsal ve tarihsel bağlamlarıyla ele almak olmuştur.

Yoksulluk alanyazınının ‘zengin’ ve karmaşık yapısı, mevcut haliyle herhangi bir araştırmacıyı tutunulan yoksulluk alt kavramına bağlı olarak oldukça farklı yerlere sürükleyip götürebilme potansiyeline sahiptir. Yoksulluk yazınının bu kaotik yapısı, kimilerine göre araştırmacılara farklı açıklama çerçeveleri sunabilmeyle ilişkilendirilse de, kavramın ekonomi politik yapısından kaynaklı manüple etme amacı taşıyan bilinçli bir eğilimden de söz edilebilir. Bu ise yoksulluk yazını, yöneldikleri olguyu açıklayıcılıkları çerçevesinde eleştirel bir bakış açısıyla ele almayı gerektirmiştir. Marksist “fetişizm kuramı”, eleştirel değerlendirmeyi sağlam bir zeminde sürdürebilme olanağı sağlamıştır. Çalışmada kullanılmış olan yoksulluk kavramının inşasında; yoksulluğa neden olan pratikler ve politikalar gibi görüngüsel nedenler değil; yoksullaşmaya neden olan temel süreçler dikkate alınmıştır. Bu eğilimin sonucu olarak, yoksulluk yazınının bazı kavramlarıyla bir ayrışmaya ve diğer taraftan bir netleşmeye gidilmiştir. Mesela, (ayrıştırılan) sosyal dışlanma kavramı yerine (netleştirilen) yoksulluk kavramının kullanımı, haklı bir mücadelenin ya da talebin dile getirilmesi amacını taşıyabileceği fikrini de göstermektedir. Şöyle ki, sosyal dışlanma kavramı; alkolikler ve madde bağımlıları gibi ‘suçlu’larla yoksulları aynı kavramsal çerçevede tanımlarken; yoksulluğa neden olan süreçleri de

gizlemektedir. Böylelikle yoksulların talepleri gibi mücadeleleri de tanımlama çerçevesine bağlı olarak haklı olmaktan çıkarılmakta ve kriminal bir vaka olarak görülmesine yol açmaktadır.

Birinci bölümde ayrıştırılmış olan yoksulluk kavramı ve alt kavramlarına (kentsel yoksulluk ve çocuk yoksulluğu) ikinci bölümde açıklık getirilmiştir. Kısacası, farklı yoksulluk görünümlerine açıklık kazandırmak üzere, yoksullaşmaya neden olan süreçler, ikinci bölümde ele alınmıştır. İkinci bölümde ele alınan iki farklı kategoride gerçekleşen iç göç süreçleri, hem kent yoksulluğunun hem de sokakta çalışan çocuklar sorunun arkasında yer alan süreçleri işaret etmektedir. Fakat her iki göç olgusunun da birer görünüm olduğunu ya da Engels'in ifadesiyle, "yoksulluğun gerçekleşme biçiminin ve görünümünün bir nedeni" olduğunu belirtmek gerekir. Kentsel yoksulluk ve sokakta çalışan çocuklar sorunu, göç süreçleri görünümlerini de belirleyen ilkel sermaye birikim süreçleriyle ilişkili olarak açıklanmıştır. Bu bağlamda, ikinci bölümdeki tartışma zeminini oluşturan "ilkel sermaye birikimi" kuramı, kentsel yoksulluk, mülksüzleşme ve sokakta çalışma olgularını da açıklayan bir çerçeve sunmuştur. Kuram, kırsal hanenin geçimlik üretim araçlarından mülksüzleştirilerek koparılıp kentlere kentin yeni yoksulları olarak savrulmalarına açıklık getirmiştir. Kentsel alanda kentsel yoksulluğa karşı mücadelede hane emeğinin kullanımı ve emeğin metalaşması, proleterleşme örüntüleri, çocukların sokakta çalışmaları vs her biri ilkel sermaye birikiminin birer uzantılarıdır.

Üçüncü bölümde, daha önce yapılmış olan çalışmaların birleşen ve ayrışan zemininde ele alınmış olan sokakta çalışan çocuklar sorunu, ilk iki bölümün olguları ve verileriyle anlaşılmış ve açıklanmıştır. Sokakta çalışan çocuklar olgusu, dünyada ve Türkiye'de, çocuk emeğine göre yeni bir olgu olarak alanyazının gündemine girmiştir. Sokakta çalışan çocuklar olgusu tıpkı çocuk emeği gibi 'evrensel' (yaygın) ve onun gibi ekonomi politik belirlenimi olan bir olgudur ve giderek süregelenleşmektedir. Sokakta çalışan çocuklar sorunu, kapitalizmin geldiği aşamayla doğrudan bağlantılıdır. Çocuklar tüm dünyada asıl olarak yoksullukla mücadelenin bir parçası olarak -tıpkı sanayi devriminin ilk yılları gibi- çalıştırılmaktadırlar. Bugün için değişen ise yaptıkları işlerin farklılaşması, ağırlaşması, kontrolsüzleşmesi ve çocuğu yoksulluğa mahkûm etmesidir. Üçüncü bölümün şekillenışı bu bağlamda önemlidir. Çocuk emeğinin tarihine bakmak, her dönemde çocuk emeğinin

kullanıldığına ve çocuk emeği kullanımının her dönemde farklı biçimler alabildiğine açıklık kazandırmıştır. Çocuk emeğinin kullanım biçimlerinin tarihsel süreç içerisinde değişmesi veya atölyeden ve fabrikadan sokağa kayması, emek piyasasının kuralsızlaşma süreçlerinin çocuk emeğine de yansıdığına bir göstergesidir. ILO ve UNICEF'in raporlarına bakıldığında kayıtlı çalışan çocuk sayısında yıldan yıla bir azalma eğilimi gözlenebilmektedir. Oysa yoksulluğa bağlı bir olgu olarak ortaya çıkan çocuk emeği sorunu, yoksulluk artarken 'çocuk emeğinin kullanımı ya da çocukların çalışması nasıl azalmaktadır' sorusunu gündeme getirmez mi? Bu sorunun ilk akla gelen yanıtı, ulusal düzenlemelerle (sekiz yıllık eğitim düzenlemesi) ve uluslararası sözleşmelerle kısıtlanan çocuk emeği, kayıt dışına çıkmakta, daha açık bir ifadeyle çocuklar sokaklarda denetimsiz ve kuralsız çalıştırılmaktadır. Sokaklarda denetimsiz ve kuralsız olarak çalışan çocuklar, onlarca riskle ve tehlikeyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Sokakta çalışan çocuklarla ilgili yapılmış olan çalışmalar bunu göstermiştir. Çalışmalarda sokakta çalışmanın istismar ve ihmal boyutunun altı çizilmiş olsa da; bu boyutların ancak günümüzde sömürü ilişkileri içinde anlam kazanacağı gerçeği de bu çalışmanın ısrarlı vurguları arasında yer almıştır.

Ağırlıklı olarak 1980'lerde yürürlüğe konulan ekonomik politikalara bağlı olarak ve 1990'lardaki zorunlu göç uygulamalarıyla kırsal hane yapısı kısa zaman içinde çözülmüş ve mülksüzleştirilen kitleler kentlere yönelmişlerdir. İkinci bölümde ele alınmış olan, geride hiçbir hane bireyinin kalmaması anlamında köksüzleşerek gerçekleşen göç süreçlerinin ilk varış yerlerinden biri Mersin kentidir. Türkiye'nin büyük kentleri gibi Mersin kenti de 1980'lerden itibaren; ama ağırlıklı olarak 1990'lardan sonra kent yoksulluğu olgusunu bahsi geçen bu toplu ve köksüzleştiren göçler nedeniyle açık bir biçimde yaşamaya başlamıştır. Kentsel yoksulluk, kentsel planda farklı biçimlerde ve farklı görünümlemlerle açığa çıkabilmektedir. Enformel işlerin yaygınlaşması ve gecekondulaşma gibi sokakta çalışan çocuklar olgusu da kentsel yoksulluğun görünümlemlerinden sadece biridir. İlk bölümde açıklanmış olan kavramsal çerçeveye bağlı olarak ikinci bölümde ortaya konulmuş olan süreçlerle ilişkili bir olgu olarak sokakta çalışan çocuklar sorunu, dördüncü bölümde Mersin kent merkezi, çeperi ve kenar mahalleleri özelinde incelenmiştir. Buna göre, aşağıda yer verildiği gibi bazı özgül çıkarımlara varılmıştır.

Sokaklarda çocuklarını çalıştırmak zorunda kalan ailelerin genel bakış açısı, çocuklarını sokakta çalıştırma durumunun geçici olduğu yönündedir. Görüşmelerde, hane reisi ya da hanedeki yetişkinlerin ‘işsizlik sorununun çözüldüğü’ ve onların ‘düzenli bir iş ve gelir’ elde edilebildiği andan itibaren çocukların sokaktan çekilebileceği sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sonucun sokakta çalışan çocukları konu alan ve on yıl önce yapılmış çalışmaların dahi tespitleri arasında yer alıyor olması ilave değerlendirmeler yapmayı da gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, ebeveynler tarafından her ne kadar çocukların sokakta çalıştırılması gündelik direnişin bir parçası olarak algılsa da; işsizliğin ve yoksulluğun belirleyiciliğinde gelişen ve yaygınlaşan bu durum giderek kent yoksulu hanelerin hayatında yapısal bir hal almıştır. Kent yoksulları, eğer hanede tek gelir getiren ise kente uyumu çocuk üzerinden yakalayabilmektedirler. Bu bağlamda, çocuğun sokakta ya da gelir getiren başka bir işte çalışması kentsel yoksullukla mücadelede gündelik bir direnişin ötesine geçerek kent yoksulu haneler için bir yaşam stratejisine dönüşmektedir.

Diğer bir çıkarım, sokakta çalışan çocukların yaptığı işlerin niteliği ve bu işlere giriş kolaylığı ile ilgilidir. Çocukların ağırlıklı olarak simit sattığı, katı atık topladığı, sokak fotoğrafçılığı yaptığı, ayakkabı boyacılığı yaptığı gözlemlenmiştir. Boyacılık hariç, diğer işler büyük bir oranda etnik temelli hemşerilik ilişkisi üzerinden yürütülmektedir. Çocuk ve ailesi cephesinden bakıldığında, iyilikle sarmalanmış bu durum, başka bir açıdan bakıldığında çocuk emeği sömürsünü gizlemektedir. Simitçiler ücret karşılığı çalıştırdıkları çocukların hemşerilik ve etnik durumlarını istismar etmekte, emeklerini ise sömürmektedirler. S, yirmi beş lira karşılığında sabah sekizden akşam altıya kadar çalışarak günde 150-250 arası simit sattığını belirtmiştir. Ortalama 200 simit sattığı ve normal şartlarda simit başına da yirmi kuruş kazanabileceği düşünülürse, S günde hak ettiği on beş lira daha az kazanmakta başka bir deyişle on beş lira daha fazla sömürülmektedir. Çünkü günde 200 simit satan S, bağımsız çalışıp simit başına yirmi kuruş kazanma yoluna gitseydi günde kırk lira kazanabilecektir. Bu hesap, görüşme sırasında S’ye de söylenmiştir. Buna rağmen, “ama bazen yağmurlu günlerde fazla simit satamıyorum” cevabı alınmış vs. S, o bazı günlerin ise ayda bir iki olduğunu ifade etmiştir.

Katı atık toplayıcılığı ve sokak fotoğrafçılığı ile sigara tezgâhında işçi olarak çalışma biçimlerinin her biri ayrı ayrı hemşerilik ilişkisi üzerinden yürümekte ve

hemşerilik ilişkisi, bu çalışmaların istismar ve sömürü boyutunu büyük oranda gizlemektedir. Örneğin katı atık toplayıcılarının el arabalarını veren hurdacıların ekonomik durumları bu bağlamda araştırmaya değerdir. Görüşmelerde elde edilmiş olan verilere dayalı olarak şöyle bir hesap yapılabilir: Görüşme yapılan katı atık toplayıcısı çocukların günlük kazançları yirmi ila elli lira arası değiştiği bilinmektedir. Her bir çocuğun ortalama otuz lira kazandığı düşünülürse ve bir hurdacıya bağlı günde yirmi çocuk çalışırsa ki bu asgari sayıdır, günlük altı yüz lira çocuklara dağıtan hurdacı en az onlar kadar kazanmak durumundadır; aksi kapitalizmin kâr mantığına aykırıdır. Bu durumda, toplam çocukların toplam kazancı aylık on sekiz bin olduğuna göre, hurdacı da çocukların çöplerden bütün gün, bütün kötü çalışma şartlarına katlanarak toplayıp getirdiklerinden en az onlar kadar ve ayda on sekiz bin lira kazanmaktadır. Daha anlamlı bir karşılaştırmayla, bir hurdacı, bir ayda otuz asgari ücretlinin kazandığı parayı bir ayda çocuklar üzerinden ‘kazan’abilmektedir. Bu da çocuklar üzerinden gerçekleşen sömürüyü gözler önüne sermektedir.

Diğer bir çıkarım, Mersin Valiliği, SHÇEK ve ILO’nun birlikte yürüttükleri ortak kampanyaya ilişkindir. Sokakta çalışan çocuklardan alış veriş edilmemesi gerektiği yönünde bir “bilinçlendirme kampanyası” olarak tanımlanabilecek ‘bilboard etkinliği’, anket sonuçlarına göre, kısmen dikkatleri çekmiş olsa da; davranışları etkileme noktasında çok da etkili olduğu söylenemez. Kentin sokaklarında yaşayan insanlar, uyarıları fark etmiş gözükmektedirler; ama örneğin çocuktan bir simit alacaksa uyarılara rağmen simidi almaktan imtina etmemektedir. Bu konuda, görüşüne başvurduğumuz uzmana göre, yürütülen bu kampanyalar sokaklarda çocukların kurulmuş olan “özel timler” aracılığıyla toparlanıp valilik bünyesinde kurulmuş olan çocuk merkezlerine götürülmesi ve ailelere para cezaları verilmesi vs ile kent merkezlerinin büyük oranda çocuklardan temizlenmesinde etkili olmuş olabilir; ancak, kampanya ile hedeflenen çocuk çalışmasının önüne geçilememiştir. Yürütülen kampanya ve ‘çocukların kovalanması’ işlemi, onları görünür olmaktan çıkarmış olsa da; ara sokaklarda ve başka bazı işlerde daha riskli koşullarda çalışmalarına neden olmuştur.

Alan çalışmasına bağlı olarak ortaya çıkan diğer bir sonuç, sokakta yapılan işlerin niteliğiyle ilişkilidir. Şöyle ki, sokakta yapılan işlerden neredeyse tamamı,

kişiyne herhangi bir mesleki nitelik kazandırmayan ve kişinin kişisel gelişimine olumlu hiçbir etki etmeyen işlerden oluşmaktadır. Sokakta yapılan işlerin vasıfsız ve niteliksiz işler olması, doğal olarak sokakta çalışan çocuk olgusunu diğer çocuk işçiliği biçimlerinden de ayırmakta ve ayrıca dikkatleri üzerine çekmektedir. Sokakta simit satan veya katı atık toplayan bir çocuğun geleceği, eczanede çalışan bir çırağa veya tornacıya göre yoksulluk bağlamında çok daha büyük risk altındadır. Sokakta yapılan işler hiçbir gelecek vaat etmeyen ve sadece gelir odaklı işlerdir; aynı zamanda, bu işler uzun vadede çocukları yoksulluğa mahkûm etmektedir.

Kent yoksulları yaşamlarını sürdürebilmek ve kentsel yaşama uyum sağlayabilmek için hane emeğini, içinde bulundukları ekonomik duruma ve sosyo-kültürel değerlere bağlı olarak örgütlemektedirler. Bahsi geçen patriyarkal ve feodal değer yargılarının kentsel planda emeğin organizasyonunda etkili olduğu yukarıda vurgulanmıştır. Bu bağlamda, hane üyesi anne ve/veya yetişkin kadın üyelere rağmen, bu değer yargılarının etkisiyle, çocukların çalıştırılmasının öncelikle tercih edilmesi; çocukların sokakta çalışmasında etkili olan başka bir değişkenin de olabileceğini göstermektedir. Buna göre, sokakta çalışan çocukların ‘kaderleri’ üzerinde yoksulluğun dayatmalarının yanı sıra patriyarkal ve feodal değerlerin de etkili olduğu açıktır. Dolayısıyla, sokakta çalışan çocukların pozisyonunu salt ekonomik ihtiyaçların belirlenimiyle açıklamak eksik olabilir. Bu yüzden, çocuk emeği sorununa açıklık kazandırmak üzere bahsedilen değer yargılarını da görmezden gelmeyen bütünlüklü bir kuramsal çerçeveye ihtiyaç duyulmuştur.

Yoksulluk olgusu gibi çocuk emeği olgusunu ekonomi-politik bir açıdan gören bu çalışma, her iki olgunun toplumsal ve sınıfsal bağlamlarını açıklayıcılıkları dolayısıyla canlı tutmayı amaçlamıştır. Çocuk emeği, hem sosyo-politik sonuçlarının taşıdığı önem bakımından hem de yaygınlığı itibarıyla son derece meşru bir inceleme nesnesi olarak görülmüştür. Konunun yoksulluk olgusu içerisinde ele alınması ise güçlü ampirik kanıtlara sahip olan son derece anlamlı bir yaklaşımdır. Ne var ki, gerek yoksulluk yazını gerekse de çocuk emeği yazını içinde görüngüleri gerçekmiş gibi ele alan ampirisist damar oldukça güçlüdür. Analitik çabalar ise yoksulluk olgusunu ve çocuk emeğini, bu olguların düzleminde kalarak teorileştirme yönelimindedir. Oysa ne yoksulluk ne de çocuk emeği olguları, bu olguların kendi terimleri içinde kalarak açıklayıcı kavramsal bir çerçeveye –bu anlamda bir teoriye-

kavuşturulabilirler. Yoksulluk bağlamındaki çocuk emeği olgusunu işçi sınıfı teorisi içine yerleştirmek, bu konuda izlenebilecek en anlamlı yaklaşımdır. Kısacası çocuk emeğinin kendinden menkul ve bağımsız bir teorisi olamaz; bu olgu ancak -zaman ve mekân bakımından- belirli bir sınıf oluşum teorisinin bir parçası olarak ele alındığında açıklayıcı kavramsal bir çerçeveye kavuşabilir. Bu nedenle işçi sınıfı oluşumu kuramının temellerinden olan sermaye birikimi, mülksüzleşme ve metalaşma kavramları yoksulluk bağlamındaki çocuk emeği olgusunun anlaşılması bakımından ele alınmıştır. Bu yaklaşımı benimseyen analiz stratejisi doğal olarak, çocuk emeği sorunun çözümüne yönelik bir öngörüye ve öneriye de sahiptir: Çocuk emekçiler emekçi sınıfın bir parçasıdır; dolayısıyla, çocuk emekçilerin kurtuluşu emekçilerin bir bütün olarak kurtuluş mücadelesinden ayrılamaz. Eğer çocuk emekçilerin kurtuluşu hedefleniyorsa, çocuk emeği üzerine yapılacak olan çalışmaları işçi sınıfı kuramına dâhil etmek iyi bir başlangıç olabilir.

Fransız düşünür Piere Teilhard de Chardin yıllar önce ne demişti? Belirleyici olan nereye bakıldığı değil; nereden bakıldığıdır.

KAYNAKÇA

- Adaman, Fikret vd, (2004), **Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondulu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşayan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma**, İstanbul.
- Aker, A. Tamer vd. (2005), **Türkiye’de Yerinden Edime Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, İstanbul.
- Aksoy, Hüsnü (1992), **Marksizmin Temel Kavramları**, Sorun Yayınları, İstanbul.
- Aksoy, Hüsnü (1994), **Devlet ve Demokrasi, Egemenlik-Hegemonya-İdeoloji**, Yön Yayıncılık, İstanbul.
- Akşit, Bahattin, vd. (2001), **Working Street Children in Three Metroplitan Cities: A Rapid Assessment**, İLO/IPEC Published, Geneva/Switzerland.
- Alcock, Pete 81997), **Understanding Poverty**, Consultant Editor: Jo Campling, Macmillan London.
- Altıntaş, Betül (2003), **Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe... Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Altun, Serap vd. (2009), “Türkiye’de Neoliberalizm, Kürt Meselesi ve Tuzla Tersaneleri”, **Toplum ve Kuram** içinde, Toplum ve Kuram Yayınları, İstanbul (119-188).
- Altuntaş, Betül (2009), “Türkiye’de 1980’li ve 90’lı yıllarda Yaşanan Zorunlu Göç ve Toplumsal Sonuçları”, **Toplum ve Kuram** içinde, Toplum ve Kuram Yayınları, İstanbul (103-118).
- Altuntaş, Betül (2010), Türkiye’de ve Dünya’da Çocuk Emeği: Sosyal Politikalar Açısından Bir Çerçeve”, **Türkiye’de Çocuk Emeği** içinde, Der. Kemal İnal, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Amin, Samir (1992), **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Amin, Samir (2003), “Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi”, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=299 Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2008.
- Arı, Kemal (2007), **Büyük Mübadele Türkiye’de Zorunlu Göç 1923-1925**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Ashcraft, Richard (1992), “Liberalism and the Problem of Poverty”, **Critical Review**, 6: 4, New York.
- Atauz, Sevil (1990), **Ankara ve Şanhurfa’da Sokak Çocukları**, Ankara.
- Aygün, Tarık, Yaraşır, Volkan (1997), “21. Yüzyıla girerken Çağdaş Barbarlık ve Çocuk Emeği”, **DİSK Araştırma Enstitüsü Aylık Bülteni**, Temmuz Ağustos Sayı: 21, İstanbul (16-22).
- Bahçe, Serdal ve Köse, Ahmet Haşim (2008), ““Yoksulluk” Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek”, **GETA Tartışma Metinleri**, No: 107, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- Bahçeşehir Üniversitesi Stratejik Araştırma Merkezi Projesi (2009), Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Sosyo-ekonomik Yapı Araştırması ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinden En Fazla Göç Almış Olan İllerin Sosyo-ekonomik ve Sosyo-politik Yapı Araştırması: Sorular, Beklentiler ve Çözüm Önerileri, İstanbul.
- Balıbar E., Wallerstem, I., (2003), **İrk Ulus Sınıf**, Çev. Nazlı Ökten, Metis Yayınları, İstanbul.
- Balta, Evren (2005), “Bitmeyen Çocukluk, Erken Yetişkinlik ve Yeni Kapitalizm”, **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 192, (20-28).
- Barut, Mehmet (2001), **Göç, Sokakta Çalışan Çocukların Rehabilitasyonu ve Topluma Yeniden Kazandırılması Projesi Proje Sonuç Değerlendirme Raporu**, Mersin.
- Barut, Mehmet (2003a), “Göç ve Sokakta Çalışan Çocuklar Araştırması”, **Göç ve Toplumsal Araştırmalar Dizisi**, Mersin.
- Barut, Mehmet (2003b), “Göç ve Çocuk Projesi”, **Proje Önerisi Raporu**, Mersin.
- Basu, Kaushik (1999), “Child Labour: Cause, Consequence, and Cure, With Remarks on International Labour Standart”, **Journal of Economic Literature**, Vol. XXXVII (1083-1119).
- Başaranbilek, Emin (1993), “Arkeolojik Eserlerde Çocuk”, **Toplumsal Tarihte Çocuk 23-24 Nisan 1993 Sempozyum/Atölye 2**, Yayına Hazırlayan: Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (44-55).

- Baştaymaz, Tahir (1990), **6-15 Yaş Grubu Bursa’da Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma**, Friedrich Elbert Vakfı Yayını, İstanbul.
- Baştaymaz, Tahir (1998), “Günümüzde Geleceğimizi Karartan Bir Problem”, **Mess Mercek** Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, Sayı: 12.
- Bauman, Zygmunt (1999), **Çalışma, Tüketici ve Yeni Yoksulluk**, Çev. Ümit Öktem, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Bauman, Zygmunt (2004), **Sosyolojik Düşünmek**, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bayat, Asef (2008), **Sokak Siyaseti İran’da Yoksul Halk Hareketleri**, Çev. Soner Torlak, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Bequele, Assefa ve Boyden, Jo (1995), **Çocuk Çalıştırılmasıyla Mücadele**, Çev. Şınar Tayşi, ILO ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Uluslar arası Çalışma Bürosu, Ankara.
- Beşikçi, İsmail (1992), **Doğu Anadolu’nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller**, Yurt Kitap-Yayın, Ankara.
- Boratav, Korkut (2004), **İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri**, İkinci Baskı, İmge Kitapevi, Ankara.
- Bottomore, Tom B. (1977), **Toplum Bilim**, Doğan Yayınevi, Ankara.
- Boyden, Jo vd., (2003), **Children and Poverty, Voice of Children: Experiences and Perceptions From Belarus, Bolivia, India, Kenya and Sierra Leone, in Children and Poverty Series**, Part II, Christian Children’s Fund, Richmond.
- Buğra, Ayşe (2008), **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Buğra, Ayşe ve Sınmazdemir, N. Tolga (ty), “Yoksullukla Mücadelede İnsani ve Etkin Bir Yöntem: Nakit Gelir Desteği”, **Sosyal Politika Formu Araştırma Raporu**, İstanbul.
- Bulutay, Tuncay (1995), **Türkiye’de Çalışan Çocuklar**, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü ve İLO Yayınları, Ankara.
- Byrne, David (2002), **Social Exclusion**, Open University Pres, Buckingham-Philadelphia.

- Castells, Manuel (1997), **Kent, Sınıf, İktidar**, Çev. Asuman Erendil, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Chip (2002), **Country Overviews**, London, <http://www.childhooptpoverty.org/index.php?action=coutryo> Erişim Tarihi: 23 Mart 2010
- Chossudovsky, Michel (1999), **Yoksulluğun Küreselleşmesi IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İçyüzü**, Çev. Neşenur Domaniç, Çivi yazıları, İstanbul.
- Çabuk, Nilay (1997), “Kapitalist Dönüşümler, Cinsiyete Dayalı İş Bölümü ve Göç”, **Toplum ve Göç** içinde, II. Sosyoloji Kongresi 20-21-22 Mayıs 1996, Mersin (502-509).
- Coşkun, Selim, Tireli Münir (2007), “AB, Dünya Bankası ve UNDP bağlamında Yoksullukla Mücadele Yaklaşımları”, **IV. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildirgeler Kitabı, 19-21 Ekim, 2007 Çanakkale**, Çanakkale Üniversitesi Yayınları (183-194).
- Çağlı, Elif, “Küreselleşme: Eşitsiz ve Bileşik Kapitalist Gelişme/3”, <http://www.marksisttutum.org /kureselleşme3.htm>. Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2009.
- Çam, Sürhan (1999), ““Sınıf-altı” Kavramına Kuramsal Bir Yaklaşım”, **Mürekkep**, Sayı: 12 (203-223).
- Çelik, Betül vd., (2006), **Ovacık ve Hozat İlçelerinde Geriye Göç Sürecine İlişkin Araştırma, Alana İlişkin Temel Demografik Göstergeler ve Göç Sürecinde Yaşanan Tarımsal Değişmeler**, Ulaşılabilir Yaşam Derneği Raporu.
- Çelik, Aziz (2005), “Çocuk İşçiliğinin Bitmeyen Öyküsü Üstüne”, **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 192, (29-39).
- Çıplak, Mustafa Necati (2003), **İçel Tarihi-Tarihi ve Turistik Zenginlikleriyle**, Selim Ofset Matbaacılık, Mersin.
- Çolak, Ö. Faruk (1998), **Küreselleşme, Beşeri Sermaye ve Çocuk İşgücü**, İLO ve TİSK Yayınları.

- Das, Asha (1992), "Child Exploitation and Abuse", **Child Exploitation and Abuse-A Global Phenomenon, Edited By Arun Ghash, The Report of the First Asian Conferance on child Exploitation& Abuse**, Calcuta India (3-7).
- Dayıoğlu, Meltem (2007), "Türkiye’de Çocuk Yoksulluğu: Ölçüm Yöntemleri ve Yoksulluğun Belirleyicileri", **Tisk Akademi**, Sayı: 1 (83-104).
- Dayıoğlu, Meltem (2007), "Türkiye’de Çocuk Yoksulluğu: Ölçüm Yöntemleri ve Yoksulluğun Belirleyicileri", **Tisk Akademi/1.** (83-105).
- Dayıoğlu, Meltem, Gündüz Hoşgör, Ayşe (2010), "Türkiye’de Çocuk İşçiliği İle İlgili İzlenen Strateji ve Yöntemler: IPEC Deneyimi" **Türkiye’de Çocuk Emeği** içinde, Der. Kemal İnal, Ütopya Yayınları, Ankara.
- De Angelis, Massimo (2002), **Seperating the Doing and the Deed: Capital and the Continuous Charecter of Enclosures**, <http://www.after1968.org/index.php/texts/view/15> Erişim Tarihi: 15 Aralık 2009.
- Demir, Erol (1995), "Türkiye’de İşçileşme Süreçleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı 67 (kış) (69-84).
- Demir, Erol (2002), "Yeni Kentli Ailelerde Geçimlik Üretim ve Yoksulluk", **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları** içinde, Ed. Yasemin Özdek, TODAİE Yayınları, Ankara (291-302).
- Derrein, Jean-Maurice (1994), **Çocuk Çalıştırılması ile İlgili Politika Hazırlanması ve İş Denetimi**, Çev. Haluk Başçıl ve Bülent Piyal, ILO-ÇSGB Yayınları, Ankara.
- Develi, Şinasi (2001), **Dünden Bugüne Mersin 1836-1990**, Mersin Sanayi ve Ticaret Odası Yayınları, Mersin.
- Dickens, Richard and Ellwood, David T. (2003), "Child Poverty in Britain and the United States", **Economic Journal**, Vol. 113, No. 488 (219-239).
- Dikbayır, G. Vd., (2002), "Gelirin Çocuk İstihdamı Üzerine Etkisi", **Türkiye’de Çalışan Çocuklar Semineri 29-31 Mayıs 2001** içinde, DİE Yayınları No: 2534, Ankara.
- Dobb, Maurice (1992), **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları**, Çev. F. Akar, Belge Yayınları Bilim Dizisi, İstanbul.

- Dobb, Maruice vd. (1974), **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci**, Çev. Çetin Yetkin, İkinci Basım, May Yayınları, İstanbul.
- Doğan, Ali Ekber (2001), **Birikimin Hamalları – Kriz, Neo-Liberalizm ve Kent**, Donkişot Akademi Yayınları, İstanbul.
- Eagleton, Terry (2005), **İdeoloji: Giriş**, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Ecevit C., Mehmet (1997), “İç Göçün Unutulan Kaynakları: Tarımsal Farklılaşma ve Dönüşüm Dinamikleri”, **Toplum ve Göç** içinde, II. Sosyoloji Kongresi 20-21-22 Mayıs 1996, Mersin (493-501).
- Ecevit C., Mehmet (1999), **Kırsal Türkiye’nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ecevit C., Mehmet ve Ecevit, Yıldız (2002), “Kentsel Yoksullukla Mücadele: Tarımda Mülksüzleşme ve Aile Emeginin Metalaşması”, **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları** içinde, Ed. Yasemin Özdek, TODAİE Yayınları, Ankara (271-289).
- Ekim, Başak (2005), “Çocuk Yoksulluğu ve Sosyal Devlet”, **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 192 (71-73).
- Ekonomik Rapor (2008), **Mersin Ticaret ve Sanayi Odası (MSTO)**, Mersin.
- Engels, Friedrich (1992), **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Fransızca’dan Çev. Kenan Somer), Onuncu Baskı, Sol Yayınları, Ankara.
- Engels, Friedrich (1995), **Anti-Dühring Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor**, Eriş Yayınları.
- Engels, Friedrich (1997), **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**, Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara.
- Ennew, Judith (1994), **Sokak Çocukları ve Çalışan Çocuklar Planlama İçin bir Rehber**, (Çev. Çiçek Öztekin), Save the Children and UNİCEF, Ankara.
- Eraydın, Ayda (1988), “Sermaye Birikim Sürecinde Kentler”, **Defter**, Sayı 5, (133-152).
- Ercan, Fuat (1997), “Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”, **95-96 Petrol İş-Yıllığı**, İstanbul (661-693).

- Erdem, Tefvik (2003), **Yoksulluk Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma “Ankara Kent Yoksulları”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacattepe Üniversitesi, Ankara.
- Erder, Sema (1995), “Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 66 Yaz, İstanbul, (106-119).
- Erder, Sema (1998), “Göç ve Kentleşme Sorunları”, **Yoksulluk, Kır ve Kent** içinde, Yoksulluğu Önleme Stratejileri Sivil Toplum Kuruluşları Diyalogu, Diyarbakır 29-31 Mayıs 1997, TESEV ve UNDP yayınları, İstanbul.
- Erder, Sema (2010), “Çalışan Çocuklar: Çıracak mı? İşçi Mi?” **Türkiye’de Çocuk Emeği** içinde, Der. Kemal İnal, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Erdoğan, Nemci (2001), “Garibanların Dünyası: Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar”, **Yoksulluk ve Yoksunluk** içinde, Toplum ve Bilim, Sayı: 89 (7-21).
- Erdost, M. İlhan (1988), **Kapitalizm ve Tarım: Küçük Köylülüğün Yoksullaşmadığı Tezinin Eleştirisi**, Onur Yayınları, Ankara.
- Ergen, Hüseyin (2003), Türkiye’de Çocukların Eğitime ve İşgücüne Katılımını Etkileyen Faktörler, Hacattepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Erjen, Yaşar (2009), **Mersin’de Göç, Kentleşme ve Sosyal Problemler, Mersin Valiliği Yayınları Sosyal Araştırmalar Dizisi**, Mersin.
- Ersoy, Melih (2001), “Sanayisizleşme Süreci ve Kentler”, **Praksis**, Sayı: 2 (32-52).
- Ersoy, Melih vd., (2000), **Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri Ankara Örneği**, ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı 1999 Yılı Stüdyo Çalışması, Yayın No: 4, Ankara.
- Ertürk, Yakın (1994), **Patterns of Child Labour in Rural Turkey**, ILO/IPEC Published, Ankara.
- Ertürk, Yakın (1996), “Kırsal Çocukların Çalışma Alan ve Örüntüleri”, **Türkiye’de Çalışan Çocuklar ve Çözüm Yolları** içinde (Hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Hacattepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu ve Friedrich-Naumann Vakfı Yayını, Ankara (59-74).
- Estivill, Jordi (2003), **Concepts and Strategies for Combating Social Exclusion An Overview**, İLO, Genova.

- Fine, Ben (1993), “Meta Fetişizmi”, **Marxist Düşünce Sözlüğü** içinde, Çev. Abdullah Ersoy, İletişim Yayınları, İstanbul (414-415).
- Fişek, A. Gürhan (1991), “Çocuk İşçilerin Sorunları”, **Çocukların Kötü Muameleden Korunması I. Ulusal Kongresi 12-14 Haziran 1989**, Der. Esin Konanç, İpek Gürkaynak, Ayten Egemen, Ankara (111-120).
- Fişek, A. Gürhan (1993), “Ülkenin Geleceğine İpotek: Çocuk Emeği”, **1992 Petrol İş Yıllığı** içinde, Ankara (481-494).
- Fişek, A. Gürhan (1996), “Sanayi Kesiminde Çalışan Çocuklar”, **Türkiye’de Çalışan Çocuklar ve Çözüm Yolları** içinde (Hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Hacattepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu ve Friedrich-Naumann Vakfı Yayını, Ankara (21-32).
- Fişek, A. Gürhan (2009), “Göç Olgusu, Hemşehrilik Örgütleri ve Ulusal Devlet”, **Çalışma Ortamı**, Sayı: 105 (15).
- Fişek, A. Gürhan (2010), “Çalıştırılan Çocuk 1 Mayıs’ta Yok”, <http://bianet.org/bianet/siyaset/121627-calistirilan-cocuklar-1-mayis-ta-yok>
Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2010.
- Fraklin, Bob (1993), **Çocuk Hakları**, Der. Bob Fraklin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Freire, Paulo (2006), **Ezilenlerin Pedagojisi**, Çev. Dilek Hattatoğlu ve Erol Özbek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Fyfe (1989), **Child Labour**, Polity Pres, Cambridge.
- Gans, Herbert., J. (1994), “From ‘Underclass’ to ‘Undercaste’: Some Observations About the Future of the Post-Industrial Economy and its Major Victims” **International Journal of Urban and Regional Research**, New York.
- Gellner, Ernest (1997), “ The Turkish Option in Comparative Perspective” in **Rethinking Modernity and National Identity in Turkey**, Ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, University of Washington Pres, s. 233-243.
- Geras, Norman (1993), “Fetişizm”, **Marxist Düşünce Sözlüğü** içinde, Çev. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul (228-229).
- Giddens, Anthony (2008), **Sosyoloji**, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Gulbenkian Komisyonu (2005), **Sosyal bilimleri Açın Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, Çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, İstanbul.

- Gün, Servet (2009), “İç Göç ve Sokakta Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Deneme”, **Çalışma Ortamı**, Sayı 105, (9-10).
- Gün, Zübeyit ve Bayraktar, Fatih (2008), “Türkiye’de İç Göçün Ergenlerin Uyumundaki Rolü”, **Türk Psikiyatri Dergisi**, Sayı: 19 (2) (167-176).
- Gündüz Hoşgör, Ayşe vd. (2005), **Sokaktan Umuda Başarı Öyküleri, sokakta Çalışan Çocuklar Sorunun Çözümüne Yönelik Model Çalışmalar ve Yöntemsel Rehber**, İLO Yayınları, Ankara.
- Güngör, Fatih ve Özuğurlu, Metin (1997), “İngiliz Yoksul Yasaları: Paternalizm, Piyasa ya da Sosyal Devlet”, **A.Ü. SBF Tartışma Metinleri** No: 3, Ankara.
- Güngör, Mehmet (2009), **Mersin’de Sokakta Yaşayan ve Çalışan Çocuklar Sorunlar-Çözümler**, Mersin Valiliği Yayınları Sosyal Araştırmalar Dizisi, Mersin.
- Haan, de Arjan (19979, **Urban Poverty and Its Alleviation**, IDS Bulletin 28 (2).
- Harrington, Michael (1984), **The New American Poverty**, Rinehart and Wiston, New York.
- Harrington, Michael (1969), “The Politics of Poverty”, in **Poverty: Views From The Left**, Edited by Jeremy Larner & Irving Howe, William Morrow &Company, Inc. New York (13-38).
- Hartmann, Heidi (1992), “Marksizm’le Feminizmin Mutsuz Evliliği”, **Kadının Görünmeyen Emeği: Maddecî Bir Feminizm Üzerine** içinde, Çev. Dilşad Aygen, Der. Gülnur Savran ve Nesrin Tuna, Kardelen Yayınları, İstanbul (128-170).
- Harvey, David (1990) **Flexible Accumulation Through Urbanization Reflection on “Post-Modernism” in the American City**, Yale School Architecture published.
- Harvey, David (2002), “Urbanization for Capitalism : A Framework for Analysis” in **The City Critical Concepts in the Social Sciences**, Edited by Michael Pacione, Routledge, New York (5-37).
- Harvey, David (2004), “Neo-Liberalism and Restoration of Class Power”, <http://www.princeton.edu/sf/workshops/neoliberalism/classrestore.pdf> Erişim Tarihi: 12 Haziran 2009.

- Harvey, David (2006), **Sosyal Adalet ve Şehir**, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Harvey, David (2008), **Yeni Emperyalizm**, Çev. Hür Güldü, 2. Basım, Everest Yayınları, İstanbul.
- Hatun, Şükrü (2002), **Çocukların Yoksulluğu**, Türk Tabipler Birliği Merkez Konseyi Yayınları, Ankara.
- Himmelweit, Susan (1993), “Sömürü”, Çev. Metin Çulhaoğlu, **Marxist Düşünce Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul (530-531).
- Hunt, Jo (2005), “Combating Social Exclusion: The EU’s Contribution”, Edited by Joanne Hunt and Chloë J. Walles, **Journal of Social and Family Law**, Vol. 27, No. 1, March (113-120).
- Hünee (2000), **Göç ve Nüfus Araştırması**, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.
- Işık, Oğuz ve Pınarcıoğlu, Melih (2005), **Nöbetleşe Yoksulluk Sultanbeyli Örneği**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İçduygu, A., Sirkeci, İ., Aydıngün İ., (1998), **Türkiye’de İç Göç ve İç Göçün İşçi Hareketine Etkisi**, Türk Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İçel Valiliği (1999), **Ekonomik Rapor**, Polar Araştırma, Mersin.
- İlik, Bülent, Türkmen Zeynep (1994a), **İstanbul Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırma Projesi Dokümanı**, İLO/IPEC Projesi Yayını, Ankara.
- İlik, Bülent, TÜRKMEN Zeynep (1994b), **Çocuk İşçiliğinin Temel Nedenlerinden Birisi Olan İç Göç Araştırma Projesi Dokümanı**, İLO/IPEC Projesi Yayını, Ankara.
- İlik, Bülent, vd. (1994), **Sokaktan Uсталığa...** İLO/IPEC Projesi ve Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi Yayını, Ankara.
- İşleyen, Önder ve Dağtaş, Erdal (2004), “Küreselleşme Sürecinde Yoksulluk: Türkiye’de Benimsenen Yeni Sağ Politikalar Çerçevesinde Yoksullaşan/Yoksunlaşan Kitleler”, **Küresel Yeniden Yapılanma içinde, Mürekkep**, Sayı: 24-25 (78-106).
- Jorgerden, Joost (2008), **Türkiye’de İskân Sorunu ve Kürtler: Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme**, Çev. Mustafa Topal, Vate Yayınevi, İstanbul.

- Kalaycıoğlu, Sibel (2008), “Görüş: Deniz Feneri, Refah ve Sadaka Devleti”, **Birgün Gazetesi**, 21.09.2008.
- Kalin, Walter (2005), **Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler: Açıklayıcı Notlar**, Çev. Kerem Altıparmak, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Kaplan, Zafer (2001), **Çocuk İstihdamı**, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Karabulut, Özcan (1996), **Türkiye’de Çalışan Çocuklar Araştırma Sonuçları**, Friedrich Elbert Vakfı Yayını, İstanbul.
- Karaduman Taş, Ayşe ve Karakaya, Zehra (1997), “Çocuk İşgücünde Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık: Türkiye İçin Nicel Bir Yaklaşım”, **III. Kadın Çalışmaları Toplantısı 17-19 Mayıs**, Adana.
- Karatay, Abdullah (2000), “Sokakta Çalışan Çocuklar: Çocuk İşçiliği ve Sokak Çocukları Arasında Bir Çocuk Kategorisi”, **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı**, Yayına Hazırlayanlar: Sevgi Usta Sayita, Mustafa Ruhi Şirin, İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları:2, İstanbul (538-550).
- Karatay, Abdullah (2003), “İstanbul Sokaklarında Çalışan ve Yaşayan Çocuklar”, **Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı 2002 Bildirileri** içinde, Yayına Hazırlayan: Gül Erdost, Türkiye İnsan Hakları Yayınları (32), Ankara (92-111).
- Karatay, Abdullah vd., (2000a), “İstanbul’un Sokakları ve Çalışan Çocuklar”, **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı**, Yayına Hazırlayanlar: Sevgi Usta Sayita, Mustafa Ruhi Şirin, İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları:4, İstanbul (453-542).
- Karatay, Abdullah vd., (2000b), “Beyoğlu Bölgesinde Sokakta Çalışan Çocuklar ve Aileleri”, **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı**, Yayına Hazırlayanlar: Sevgi Usta Sayita, Mustafa Ruhi Şirin, İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları:4, İstanbul (425-551).
- Karpat, H. Kemal (2003), **Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Demografik ve Sosyal Özellikler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Kars, Özcan (1996), **Çocuk İstismarı: Nedenleri ve Sonuçları**, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Kaya, Ayhan (2009), **Türkiye’de İç Göçler Bütünleşme mi Geri Dönüş mü? İstanbul, Diyarbakır, Mersin**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kaygalak, Sevilay (2001), “Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Mahallesi Örneği”, **Praxis** (2), (124-172).
- Kaygalak, Sevilay (2009), **Kentin Mültecileri Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme**, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Keleş, Ruşen (2004), **Kentleşme Politikası**, 8. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara.
- Kempe, Henry and Helfer, Ray E. (1972), **Helping the Battered Child and His Family**, Published by Lippincott, Philadelphia.
- Kempe, Henry, Vd. (1962), “The Battered-Child Syndrome”, **Child Abuse&Neglect**, Vol. 9, (143-154).
- Kendir, Hülya (2002), “Türkiye’de Tarım Sektörü Yönetiminde Devletin ‘Küçülen Rolü’ ve Yapısal Uyum Politikaları” **Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum** içinde, Ed. A. Alpay Dikmen, 7. Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara, (217-269).
- Kıray, Mübeccel (1972), “Az gelişmiş Ülkelerde Hızla Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşememe”, **AÜ SBF Dergisi**, Cilt 27, Sayı 3, Ankara (561-573).
- Kıray, Mübeccel (1982), **Toplumbilim Yazıları**, Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Yayını, Yayın No: 7, Ankara.
- Kirmanoglu, Hasan vd., (2001), “Yuvarlak Masa: Gelir Dağılımı, Yoksulluk ve Popülizm”, **İktisat Dergisi**, Ekim-Kasım Sayı:418-419, İstanbul (3-34).
- Konanç, Esin (1992), **Korunmaya Muhtaç Kent Çocukları**, Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Konanç, Esin (1996), “Çalışan Çocuklara İlişkin Uygulamalar ve Hukuki Düzenlemeler”, **Türkiye’de Çalışan Çocuklar ve Çözüm Yolları** içinde (Hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Hacattepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu ve Friedrich-Naumann Vakfı Yayını, Ankara (3-10).

- Kovanci, Onur (2003), **Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları Tazler Dizisi: 14, Ankara.
- Köse, Ahmet Haşim ve Bahçe, Serdal (2008), “Yoksulluk” Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek, **AÜ SBF GETA Tartışma Metinleri**, Ankara.
- Köymen, Oya (1999), “Bazı İçgöç Verileri (1950-1980)”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere** içinde, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul (260-263).
- Kuklin, Susan (2002), **İqbal Masih ve Çocuk Köleliğine Karşı Savaşanlar**, (Çev. Nazif Güder), Dharma Yayınları, İstanbul.
- Kurban, Dilek vd. (2006), **“Zorunlu Göç” ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası**, Tesev Yayınları, İstanbul.
- Küntay, Esin (2008), “Yaşanmamış Çocukluk: İstanbul Sokaklarının Çocuk İşçileri”, **Toplum Bilim Kent ve Suç Özel Sayısı**, Sayı: 23 (43-50).
- Larrain, Jorge (1993), “İdeoloji”, **Marxist Düşünce Sözlüğü** içinde, Çev. Mehmet Küçük, İletişim Yayınları, İstanbul (280-283).
- Lenin, Vilademir. I. (1979), **Emperyalizm Kapitalizmin En yüksek Aşaması**, Çev. Cemal Süreyya, Sol Yayınları, Ankara.
- Lewis, Oscar (1959), **Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty**, Basic Boks, New York.
- Lewis, Oscar (1965), **İşte Hayat**, E Yayınları, İstanbul.
- Lewis, Oscar (1971), **Sançez’in Çocukları**, E Yayınları, İstanbul.
- Lewis, Oscar (1973), “The Culture of Poverty” in **Poor Americans: How the White Poor Live**, Edited by Marc Pilisuk and Phyllis Pilisuk, Transaction Publishers.
- Lichter, Daniel T. (1997), “Poverty and Inequality Among Children” **Annual Reviews Sociology**, No: 23, (121-145).
- Lister, Ruth (2004), **Poverty Key Concepts**, Polity Press, Cambridge UK.

- Lynch, Margaret (1991), “Çocuk İstismarı ve İhmali”, Çev. Fatoş Erkman, **Çocukların Kötü Muameleden Korunması I. Ulusal Kongresi 12-14 Haziran 1989**, Der. Esin Konanç, İpek Gürkaynak, Ayten Egemen, A. Ü. Eğitim Fakültesi, ILO ve Çocuk İstismarı ve İhmalini Önleme Derneği’nce ve UNICEF ve WHO’nun İşbirliğiyle, Ankara (37-44).
- Mandel, Ernest (1999), **Marksizme Giriş**, Çev. Orhan Dilber, Şadi Ozansü, Bülent Tanatar, 4. Baskı, Yazın Yayıncılık, İstanbul.
- Marın, Mehmet C. (2007), “1985 Sonrasında Türkiye’deki Kentsel Sistemin Dönüşümü: Zipf Yasasının Ampirik Bir Testi”, **GÜ Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt. 22, No.1, (33-38).
- Marx, Karl (2000), **Kapital, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili, Birinci Cilt**, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl (1990), **Kapital Üçüncü Cilt**, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl (2002), **Louis Bonaparte’nın 18 Brumaire’i**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2002), **Gotha ve Erfurt Programının Eleştirisi**, Çev. Barışta Erdost, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2002), **Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri**, Çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2004), **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.
- Mcdowall, David (2004), **Kürtlerin Modern Tarihi**, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul.
- Metin, Recep vd., (2005), **2004 Yılı Mersin İli Çevre Durum Raporu**, (Yayına Hazırlayanlar: Recep Metin, Nurten Acar, S. Nazire Akın), T.C. Mersin Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Mersin.
- Miller, S. M. And Roby, Pamela (1970),”Poverty: Changing Social Stratification”, in **The Concept of Poverty**, Edited by Peter Townsend, American Elsevier Publishing Company, Inc. New York (124-145).
- Mingione, Enzo (1996), “Urban Poverty in the Advanced Industrial World: Concepts, Analysis and Dabetes”, in **Urban Poverty and Underclass A Reader**, Edited by Enzo Mingione, Blackwell, UK (3-40).

- Moore, Jr., Barrington (1966), **Social Origins of Dictatorship and Democracy**, Land and Peasant in the Making of the Modern World, Boston, Beacon Press. <http://www.cla.wayne.edu/polisci/kdk/seminar/sources/moore1.pdf>.
- Munck, Ronaldo, (2005), **Globalization and Social Exclusion: A Transformationalist Perspective**, Kumarian Pres, Bloomfield.
- Murray, Peter (1999), **Access to History: Poverty and Welfare 1830-1914**, Hodder&Stoughton, London.
- Müderrişoğlu, Serra (ty), “Çalışmak ya da Çalışmamak: Bütün Mesele Bu!”, **Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşayan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma** içinde, İstanbul (54-64).
- Myrdal, Gunnar (1993), **Challenge to Affluence**, Random House, New York.
- Nakiboğlu, Cüneyd (2004), Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ SBE, Ankara.
- Nikitin, P. (1995), **Ekonomi Politik**, Çev. Hamdi Konur, Sol Yayınları, Ankara.
- Ollman, Bertell (2006), Diyalektiğin Dansı Marx’ın Yönteminde Adımlar, Çev. Cenk Saraçoğlu, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul.
- Oruç, Yeşim M., (2001), “Küresel Yoksulluk ve Birleşmiş Milletler”, **Yoksulluk ve Yoksulluk İçinde**, Toplum ve Bilim, Sayı 89 (73-87).
- Öngen, Tülin (2009), “Giriş/Hangi Ekonomi Politik?” **Yapı, Pratik, Özne Kapitalizmin Dönüşüm Süreçlerinin Ekonomi Politik Eleştirisi** içinde, Der. Mustafa Kemal Çoşkun, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Özbek, Ayşegül (2007), **New Actors of New Poverty: The “Other” Children of Çukurova**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara.
- Özbudun, Sibel (2002), “Küresel Bir “Yoksulluk Kültürü” mü?”, **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları** içinde, Ed. Yasemin Özdek, TODAİE Yayın No: 331, Ankara (53-69).
- Özbudun, Sibel ve Başokçu, Elif Kanca (2004), “Bizim Köyde Yoksul Yok ki! Ya da Yoksulluktan Yoksulluğa Türkiye Kırsalı Üzerine Notlar”, **Toplum ve Hekim**, Cilt 19 Sayı 1, (39-48).

- Özdek, Yasemin (2002), “Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kıskaçında İnsan Hakları”, **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları** içinde, Ed. Yasemin Özdek, TODAİE Yayın No: 331, Ankara (1-44).
- Özdoğan, Dursun ve Ergüneş, Ruken (2007), **5233 Sayılı Yasa ve Uygulamalarının Diyarbakır Ölçeğinde Araştırılması**, Diyarbakır Göç-Der, Diyarbakır.
- Özgen, H. Neşe (2001), “Kentte Yeni Yoksulluk ve Çöp İnsanları”, **Yoksulluk ve Yoksulluk** içinde, Toplum ve Bilim, Sayı 89 (88-101).
- Özüğurlu, Aynur (2002), “Yoksulluk Kavramına “Çöplük”ten Bakmak”, **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları** içinde, Ed. Yasemin Özdek, TODAİE Yayın No: 331, Ankara (175-192).
- Özüğurlu, Aynur (2005), “Yoksulluk Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış”, **Mülkiye**, Cilt: XXX Sayı: 250.
- Özüğurlu Metin (2002), **İşçi Sınıfının Oluşumu Üzerine Bir Çözümleme Çerçevesi: Anadolu’da Bir Küresel Fabrikanın Doğuşu (Denizli Örneği)**, AÜ SBE Doktora Tezi, Ankara.
- Özüğurlu Metin (2008), **Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi**, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Özüğurlu, Metin (2003), “Marksizm ve İlkel Sermaye Birikimi”, **Marksizm ve...** içinde, Yayına Hazırlayan: Yavuz Alogan, İmge Kitapevi, Ankara (161-192).
- Özüğurlu, Metin (2003), Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu”, **Mülkiye**, Sosyal Politika Özel Sayısı, Cilt XXVII, Sayı: 239 (59-74).
- Peker, Mümtaz (1999), “Türkiye’de İçgöçün Değişen Yapısı”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere** içinde, Der. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul (271-304).
- Perelman, Michael (2000), **The Secret History of Primitive Accumulation and Classical Political Economy**, Durham&London: Duke University Press.
<http://www.thecommoner.org>
- Perry, Bryan (2004), “Working for Families: The Impact on Child Poverty, Social Policy”, **Journal of New Zealand**, Issue, July (19-54).

- Pınarcıoğlu, M. Melih ve Işık, Oğuz (2005), Nöbetleşe Yoksulluk Sultanbeyli Örneği, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Politzer, Georges (2000), **Felsefenin Temel İlkeleri**, Çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara.
- Punch, Keith F. (2005), **Sosyal Araştırmalara Giriş nicel ve Nitel Yaklaşımlar**, Çevirenler: Dursun Bayrak, H. Bader Arslan, Zeynep Akyüz, Siyasal Kitapevi, Ankara.
- Ramonet, Ignacio (2003), “Çocuk İşçiliği” Çev. Asena Sarvan, **Çalışma Ortamı**, Sayı 68 (23).
- Rehnema, Macit (2009), **Sefaletin Yoksulluğu Kovduğu Bir Dünya**, Özgür Üniversite Kitaplığı 78, Maki Basın-yayın, Ankara.
- Rende, Sevinç, Erkin, H. Cenk “Çocuk Emegi: Bizde Ucuz İstedığınız Kadar Kullanın”, **Birikim Aylık Sosyalist Birikim Dergisi**, Sayı: 192 (40-45).
- Rodgers, Gerry and Standing, Guy (1981), “The Economics Roles of Children: Issues for Analysis”, in **Child Work, Poverty and Underdevelopment**, Edited by Gerry Rodgers and Guy Standing, International Labour Office, Geneva, Switzerland (1-46).
- Saith, Ruhi (2001), “Social Exclusion: Concept and Application to Developing Countries”, **Queen Elizabeth House Working Paper**, No: 72, University of Oxford, Oxford.
- Sapancalı, Faruk (2005), **Sosyal Dışlanma**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.
- Sarı, Mesut (2002), “Kentleşme ve Sanayileşme Sürecinde Mersin’in Kent kimliği”, http://www.angelfire.com/folk/sosyolojik/_disc8/00000003.htm. Erişim Tarihi: 12.05.2010.
- Save the Children (2010), “Children and Poverty: Some Questions Answered”, **CHIP Briefing I: Children and Poverty**, www.Childhoodpoverty.org Erişim Tarihi: 23.03.2010.
- Savran, Sungur (1992), **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt I (1919-1980)**, Kardelen Yayınları, İstanbul.
- Sen, Amartya (2000), “Social Exclusion: Concept, Eplication and Scrutiny”, **Asian Development Bank, Social Development Papers**, No: 1, Manila.

- Sen, Amartya (2004), **Özgürlükle Kalkınma**, Çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sesçik (2004), **Sorun Etme Sahip Çık Projesi Zorunlu Göçün Çocuklar ve Gençler Üzerindeki Etkileri**, Başak Kültür ve Sanat Vakfı Araştırma Yayını, İstanbul.
- Silverman, David (2006), “Interpreting Qualitative Data: Methods for Analyzing Talk”, **Text and Interaction**, Third Edition, Sage, London.
- Silver, Hilary (1995), “Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigm of Social Exclusion”, **Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses**, Edited by Gerry Rodgers, Charles Gore and Jose B. Figueiredo, International Institute for Labour Studies, Genova (57-80).
- Silver, Hilary (1996), “Culture, Politics and National Discourses of the New Urban Poverty”, in **Urban Poverty and Underclass A Reader**, Edited by Enzo Mingione, Blackwell, UK (105-138).
- Silvia, Maria De La Luz (1993), “Kentsel Yoksulluk ve Çocuk Emegi: Şili’de Çocuk Emeginin İncelenmesi”, **Çalışma Ortamı**, Sayı 11 (11-13).
- Spicker, Paul (2007), **The Idea of Poverty**, The Policy Press University of Bristol, UK.
- Strobel, Pierre (1996), “From Poverty to Exclusion: A Wage-earning Society or A Society of Human Rights?” **International Social Science Journal**, June 148, Blackwell Publishers UNESCO.
- Şeker, Murat (1986), **İktisadi ve Sosyal Bilimlerde Yöntem ve Yaklaşım Sorunları**, Değişim Yayınları, Ankara.
- Şengül, H. Tarık (2009), **Kentsel Çelişki ve Siyaset Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi**, İmge Yayınevi, Ankara.
- Şenses, Fikret (2000), **Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şişman, Yener (2004), **Sokakta Çalışan Çocukların Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentileri: Sorunlar ve Çözüm Önerilerine Yönelik Eskişehir Örneği**, Anadolu Üniversitesi İİBF Yayınları, No:187, Eskişehir.

- T.B.M.M (1998), “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu”, **Tutanak Dergisi** 53, Dönem 20.
- Talas, Cahit (1981), **Toplumsal Politikaya Giriş**, S Yayınları, Ankara.
- Tatlıdil, Ercan (2003), “Kentleşme ve Göç”, **Sosyolojiye Giriş** içinde, Der. İhsan Sezal, 2. Baskı, Martı Kitap-Yayınevi, Ankara.
- Tekeli, İlhan (1988), “Kentleşmeye Kapital Birikim süreçleri Açısından Bakmanın Sağladığı Açıklama Olanakları”, **Defter**, Sayı 5, (130-132).
- Tekeli, İlhan (2008), **Göç ve Ötesi: Toplu Eserler 3**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Thernstrom, Stephan (1969), “Is There Really A New Poor?”, in **Poverty: Views From The Left**, Edited by Jeremy Lerner & Irving Howe, William Morrow & Company, Inc. New York (83-93).
- Timur, Taner (2007), **Marksizm, İnsan ve Toplum- Balibar, Séve, Althusser, Bourdieu**, Yordam Kitap, İstanbul.
- Topuzoğlu, A. Yaşar (2005), “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, **Birikim Aylık Sosyalist Birikim Dergisi**, Sayı: 192 (74-77).
- Toran, Mehmet (2010), “Yoksul Çocukların Kaderi: Çalışmak”, **Türkiye’de Çocuk Emegi** içinde, Der. Kemal İnal, Ütopya Yayınevi, Ankara (290-312).
- Townsend, Peter (1970), “Mesures and Explanations of Poverty in High Income and Low Income Countries: The Problem of Operationalizing the Concept of Development, Class and Poverty”, in **Concept of Poverty**, Edited by Peter Townsend, American Elsevier Publishing Company, New York.
- Townsend, Peter (1979), **Poverty in the United Kingdom A Survey of Household Resources and Standard of Living**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles/USA.
- Townsend, Peter (1986), “Conceptualizing Poverty”, in Ferge Z. (Ed) **The Dynamics of Deprivations, European Center for Social Welfare Training and Research**, Oxford Economic Papers (31-43).
- Türkdoğan, Orhan (1977), **Yoksulluk Kültürü Gecekonduların Toplumsal Yapısı**, Dede Korkut Yayınları, İstanbul.

- Türkdoğan, Orhan (1996), **Aydınlıktakiler ve Karanlıktakiler**, Timaş Yayınları, İstanbul
- Un (United Nations) (1995), **The Copenhagen Declaration and Program of Action**, New York.
- Unicef (1986), “Children in Especially Difficult Circumcantes”, **Supporting Annex, Exploitation of Working and Street Children**, UN Children’s Found, New York.
- Unicef (2005a), **Children Living in Poverty A Review of Child Poverty Definitions, Measurements, and Policies**, Graduate Program in International Affairs New School University, New York.
- Unicef (2005b), “Defining Child Poverty”, <http://www.unicef.org/sowc05/english/povertyissue.html> (23.12.2010).
- Unicef (2006), **Çocuk Yoksulluğu’nun Önlenmesi**, UNICEF Türkiye.
- Walby, Sylvia (1990), **Theorizing Patriarchy**, Blackwell Publishers, Oxford, UK. .
- Wood, Ellen Meiksins (1999), **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, Çev. A. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları, Ankara.
- World Bank (1990), **World Development Report: Poverty**, Washington DC.
- World Bank (2000), **WDR 2000/2001 Attacking Poverty**, Washington DC.
- Wright, Eric Olin (1994), **İnterrogating inequality**, Verso, London.
- Yıldız, Özkan (2007), “Çalışan Çocuklar: ‘Surun’ Mu? ‘Çözüm’ Mü?”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 2 (57-66).
- Yuncu, L. Demet (ty), “İki Yoksulluk Yaklaşımı: A.Sen’in Yapabilirlikten Yoksunluk Teorisi ve Toplumsal Dışlanma Çerçevesinin Karşılaştırılması”, **Sosyal Politika Formu Araştırma Raporu**, İstanbul.
- Yücesan-Özdemir ve Özdemir (2010), “Türkiye’de Çocuk Emeği ve Sosyal Politika: Alternatifi Düşünmek İçin Egemen Söylemin Eleştiri”, Türkiye’de Çocuk Emeği içinde, Der. Kemal İnal, Ütopya Yayınevi, Ankara (133-159).
- Yükseker, Deniz and Ayata, Bilgin (2005), “A Belated Awakening: Natinonal and İnternational Responses to the İnternal Displacement of Kurds in Turkey.” **New Perspectives on Turkey**, No: 32, s.5-42. <http://home.ku.edu.tr/~dyukseker/ayata-yukseker-NPT.pdf> Erişim Tarihi: 21.12.2009.

- Zabçı, Filiz Çulha (2003), “Sosyal Riski Azaltma Projesi: Yoksulluğu Azaltmak mı, Yoksulu Zenginden Korumak mı?”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 58-1 (215-239).
- Zeytinoğlu, Sezen (1989), “Çalışan Çocuklar ve Sokak Çocukları”, **1990’ların Çocuk Politikası Kongresi**, T.C. Başbakanlık DPT Sosyal Planlama Başkanlığı ve UNICEF Yayınları, Ankara (241-252).
- Zeytinoğlu, Sezen (1991), “Sağlık, Sosyal Hizmet, Hukuk ve Eğitim Alanlarında Çalışanların Türkiye’de Çocuk İstismarı ve İhmali Sorunu İle İlgili Görüşleri”, **Çocukların Kötü Muameleden Korunması I. Ulusal Kongresi 12-14 Haziran 1989**, Der. Esin Konanç, İpek Gürkaynak, Ayten Egemen, A. Ü. Eğitim Fakültesi, ILO ve Çocuk İstismarı ve İhmalini Önleme Derneği’nce ve UNICEF ve WHO’nun İşbirliğiyle, Ankara (147-162).
- Zeytinoğlu, Sezen (1996), “Enformel Sektörde Çalışan Çocuklar”, **Türkiye’de Çalışan Çocuklar ve Çözüm Yolları** içinde (Hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Hacattepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu ve Friedrich-Naumann Vakfı Yayını, Ankara (113-119).
- (1989), **1990’ların Çocuk Politikası Ulusal Kongresi Raporu**, Türkiye Cumhuriyeti ve UNİCEF Yayını, Ankara.
- (1992), **Korunmaya Muhtaç Kent Çocukları**, (Yayına Hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Friedrich Elbert Vakfı Yayını, İstanbul.
- (1999), “En Kötü Biçimdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin ILO Acil Eylem Sözleşme ve Tavsiye Kararı”, **Çalışma Ortamı**, Sayı: 46 (17-21).
- (2005), **Türkiye’de Çocuk İşçiliği Sorun Bizim Bilgilendirme Materyali Kitap 1**, İLO/IPEC Projesi Çalışma Genel Müdürlüğü Çalışan Çocuklar Bölümü Yayını, Ankara.
- (2009), **Kentsel Yoksulluk, Göç ve Sosyal Politika Komisyonu Raporu**, Kentleşme Şurası, Ankara: Bayındırlık ve İskân Bakanlığı.

http://www.cocukhaklari.gov.tr/condocs//mevzuat/cocuk_haklari_sozlesmesi.pdf Erişim Tarihi: 08.05.2010.

Ek-1:

**“Yoksulluk Döngüsü Bağlamında Sokakta Çalışan Çocuklar” Başlıklı
Doktora Tez Çalışması İçin Derinlemesine Görüşme Yapmak Üzere
Yarı Yapılandırılmış Soru Formu**

Çocuk Soru Formu

Adı, soyadı:

Çocuğun yaşı:

Cinsiyeti:

Eğitim durumu:

Kardeş sayısı:

1. Yaptığı iş (gözlem)
2. Kaç yaşından beri çalışıyor?
3. Mersin’de mi doğmuş?
4. Çalışmasını ilk defa kim istemiş?
5. Mahallede sokakta çalışan başka çocuklar da var mı?
6. Günde kaç saat çalışıyor?
7. Haftada kaç saat çalışıyor?
8. Günde ne kadar kazanıyor?
9. (Satmaya, boyamaya, silmeye vs) ne zaman geliyor?
10. Kazandığı parayı ne yapıyor?
11. Hep bu işi (ayakkabı boyamak, kâğıt mendil-simit satmak) mi yapıyor?
12. Yaptığı işi seviyor mu?
13. Neden bu işi yapıyor?
14. Anne-baban çalışması için ne diyorlar?
15. Hiç para kazanmadan eve gittiği olmuş mu? (evet ise) evdekiler ne diyor?
16. Sokakta çalışıp eve para götürmeye başladıktan sonra evdekilerin davranışlarında bir değişiklik oluyor mu?
17. İnsanlar sokakta nasıl davranıyor?
18. Sokakta çalışırken korkutan ya da üzen bir şey oldu mu/oluyor mu?
19. Madde bağımlısı (balici gibi) arkadaşları var mı?
20. Diğer kardeşlerin (varsa eğer) çalışıyor mu? Ne iş yapıyorlar?
21. Arkadaşların ve öğretmenlerin nasıl davranıyorlar? (Okula devam edenler için)
22. Okula tekrar dönmeyi düşünüyor mu? (Okulu bırakmış olanlar için)
23. Arkadaşlarıyla oyun oynamaya vakit bulabiliyor mu?
24. Çalışırken, anne ve babalarıyla birlikte gezen yaşıt çocuklar görülünce ne düşünülüyor?
25. Yetişkin bir insan ne iş yapmalı, mesela büyüyünce ne yapmak istersin?

Ek-2:

Aile Soru Formu

1. Aslen nerelisiniz, göç hikayeniz nedir?
2. Mersin'e hangi yıl geldiniz?
3. Neden Mersin? Buraya gelmenizde bir akrabanız etkili oldu mu?
4. Sizi buraya getiren/sizi göç ettiren sebep (ler) nelerdir?
5. Göç etmeden önce yaşam koşullarınız nasıldı?
6. Bir işte çalışıyor musunuz?
7. Oturduğunuz ev mülkünüz müdür? Kira mıdır?
8. Geldiğiniz yerdeki akrabalarla/komşular ile ilişkiniz/iletişiminiz devam ediyor mu?
9. Zor durumda kaldığınızda kimlerden yardım istiyorsunuz?
10. Köyden size yiyecek vs geliyor mu?
11. Eşiniz bir işte çalışıyor mu?

Çocuğun Çalışmasına ve Eğitimine İlişkin Tutum Soru Formu

1. Çocuğunuz sokakta çalışmaya nasıl başladı?
2. Çocuğunuzu bir işyerinde/çırak olarak değil de neden sokakta çalıştırıyorsunuz?
3. Siz de çocukken çalıştınız mı?
4. Çocuğunuzun aile bütçesine katkısı nedir?
5. Evinize ne kadar para girseydi çocuğunuzu sokakta çalıştırtmazdınız?
6. Çocuğunuzun çalışmayıp okula gitmesini ister misiniz? Bunun için neler yapılabilir?
7. Sizce okul çocuğunuza neler kazandırabilir?

Ek-3:

Anketör adı

Tarih: .../.../2010

**“Yoksulluk Döngüsü Bağlamında Sokakta Çalışan Çocuklar” Başlıklı
Doktora Tez Çalışması için Anket Formu**

Görüşme Yapılan Kişinin

Cinsiyeti:

Eğitim Düzeyi:

Doğum Yeri ve Yılı:

1.Sokakta çalışan çocuklara rastlıyor musunuz hiç?

Evet () Hayır ()

2.Sokakta çalışan çocuklardan alış veriş ediyor musunuz?

Evet () Hayır ()

3.Sizce çocuklar neden sokakta çalışıyor?

İhtiyaçları vardır ()

Anne ve babaları istediği için ()

Yoksul oldukları için ()

Diğer

4.“Çocuklardan alış veriş etmeyin” şeklindeki uyarılar dikkatinizi çekiyor mu?

Evet () Hayır ()

5.Bu uyarılar sizin fikrinizi değiştirdi mi? (önceki sorunun cevabı evet ise)

Evet () Hayır ()

6.Bu konuda eklemek istediğiniz bir şey var mı?

.....

ÖZET

Bu çalışma, sokakta çalışan çocuklar olgusunu yoksulluk döngüsü bağlamında ele almıştır. Yoksulluğun kuşaklar-arası aktarımını kültürel düzlemde çözümleyen ve “yoksulluk döngüsü” kavramını geliştiren Oscar Lewis’ten farklı olarak bu çalışma, söz konusu ‘döngünün’ ekonomi-politik çözümlemesine girişmiştir. Döngüde belirleyici olan süreçleri anlamaya yönelik bu analitik tavır, çalışmanın kuramsal pozisyonu ile de yakından ilişkilidir. Çalışmanın kuramsal pozisyonu, toplumsal etkileşimi ve değişimi “akışkan bir hareket içinde gören”; sınıfsal bir yaklaşım olan maddeci tarih anlayışıdır.

Bu analiz çerçevesi ışığında çalışma dört bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm, yoksulluk yazınıyla girilen eleştirel bir hesaplaşmayı konu almaktadır. Öz ile görüngülerin her zaman örtüşmeyeceği uyarısı anlamında Marksist fetişizm kuramı, yoksulluk kavramıyla girilen eleştirel ilişkide güvenli bir tartışma zemini sağlamıştır. Bu çerçevede, toplumsal ve sınıfsal içeriğinden ayrıksı bir yoksulluk kavramsallaştırmasıyla yürütülen tartışma, ikinci bölüm ile desteklenmiştir. Birinci bölümde yürütülen kavramsal tartışma, ikinci bölümde yerini kavram-olgu bağlantısını kurmaya dönük çabalara bırakmış; yoksulluk ve sokakta çalışan çocuklar sorununun gerçekleşme biçimleri, köksüzleşerek gerçekleşen göç süreçleriyle ilişkilendirilerek tartışılmıştır. Köksüzleşerek gerçekleşen göç süreçleri sadece yoksulluğun gerçekleşme biçimidir; yoksulluğun gerçek nedenine ise Marksist bir kategori olan “ilkel sermaye birikimi” kuramı ile açıklık getirilmiştir. Çalışmanın ağırlık merkezinde yer alan yoksulluk ve yoksulluğa bağlı olarak çocukların sokakta çalışması, sınıf oluşum süreçleriyle ilişkili olan emeğin toplumsal yeniden üretiminin metalaşması ve mülksüzleşme gibi kavramlar aracılığıyla izleyen bölümlerle bağ kurmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümü, çocuk emeği yazınıyla kurulmuş olan yakın ilişkiyle şekillenmiştir. Sokakta çalışan çocuklar olgusunun çocuk emeği içindeki konumunu belirleyebilmek için öncelikle çocuk emeğinin izleri tarihsel süreç içinde takip edilmiş ve bu alandaki yazının katkıları, sorunu ele alışları bağlamında değerlendirilmiştir. Çocuk emeği yazınıyla da eleştirel bir ilişki kurulmuş ve sokakta çalışma biçiminin sömürü boyutunun altı çizilmiştir. Dördüncü ve son bölüm,

Mersin’de yapılan alan araştırmasının bulgularıyla çalışmanın sorularına ve sorunsalına açıklık getirmek üzere şekillenmiştir.

Sonuç olarak çalışma boyunca, yoksulluk bağlamındaki çocuk emeği olgusunun ancak işçi sınıfı oluşumu kuramı içerisinde açıklanabileceği; gerek yoksulluk gerekse de çocuk emeği olgularının bağımsız açıklayıcı kuramlarını geliştirmenin mümkün olmadığı, tezi geliştirilmiştir.

ABSTRACT

The present work discusses the fact of children working on the street in the context of poverty cycle. As distinct from Oscar Lewis who developed the cultural explanations of poverty cycle, this study offers an economy-politics analysis of that cycle by emphasizing causal determinants of the issue. The very attitude directed towards determining processes is closely related with the theoretical framework of the thesis. The theoretical framework adopts a historical materialist perspective, which is a class analysis that takes the social interaction and change into a “fluid move”.

Within this methodological stance, the present work covers four chapters. The first chapter takes its form in a critical relation with the poverty literature. The Marxist theory of fetishism in terms of its warning on the problem that the essence and the phenomena may not overlap offers a dependable ground for discussion for the critical relation constructed on the concept of poverty. In this respect, the discussion that is constructed on a poverty conceptualization independent from its social and economic content is supported by the second chapter. The theoretical discussion of the first chapter, in a sense, approached in the second chapter from theoretical and factual level; the types of occurrence of the problem of poverty and children working on the streets highlighted with the processes of migration realized by loss of the roots. The processes of migration processed by the loss of the roots are only related with the realization of poverty; the real reason of poverty is revealed by the Marxist category of the “primitive accumulation of the capital” theory. In the following chapters, a connection preserved with the poverty and children’s working on the streets as a result of poverty that take place in the core of the present work via the concepts of the commodification of the social re-production of the labor and dispossession related with the processes of class formation. The third chapter of the present work takes its shape by the close connection created among the child labor literature. In order to determine the status of the fact of children working on the street within the child labor, primarily, the marks of child labor is traced on a historical process and the contribution of the literature on the subject is evaluated by the way of

their approach to the subject. A critical relation is constructed with the literature on the child labor and the dimension of exploitation of working on the street is highlighted. The fourth and the last chapter, is shaped in order to clarify the questions and the problematic of the data gathered from the fieldwork in Mersin.

As a result, the present work analyzes the fact of child labor in the context of poverty within the theory of working class formations basing on the point of view of the child labor has no an autonomous explanatory framework.